Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः। (ऋग्वेद) • समानी प्रपा। (अथर्ववेद)

પરબ

(ગુજરાતી માસિક)

સંપાદક : કિરીટ દૂધાત

વર્ષ : ૨૦ જુલાઈ : ૨૦૨૫ અંક : ૧ ₹ 20

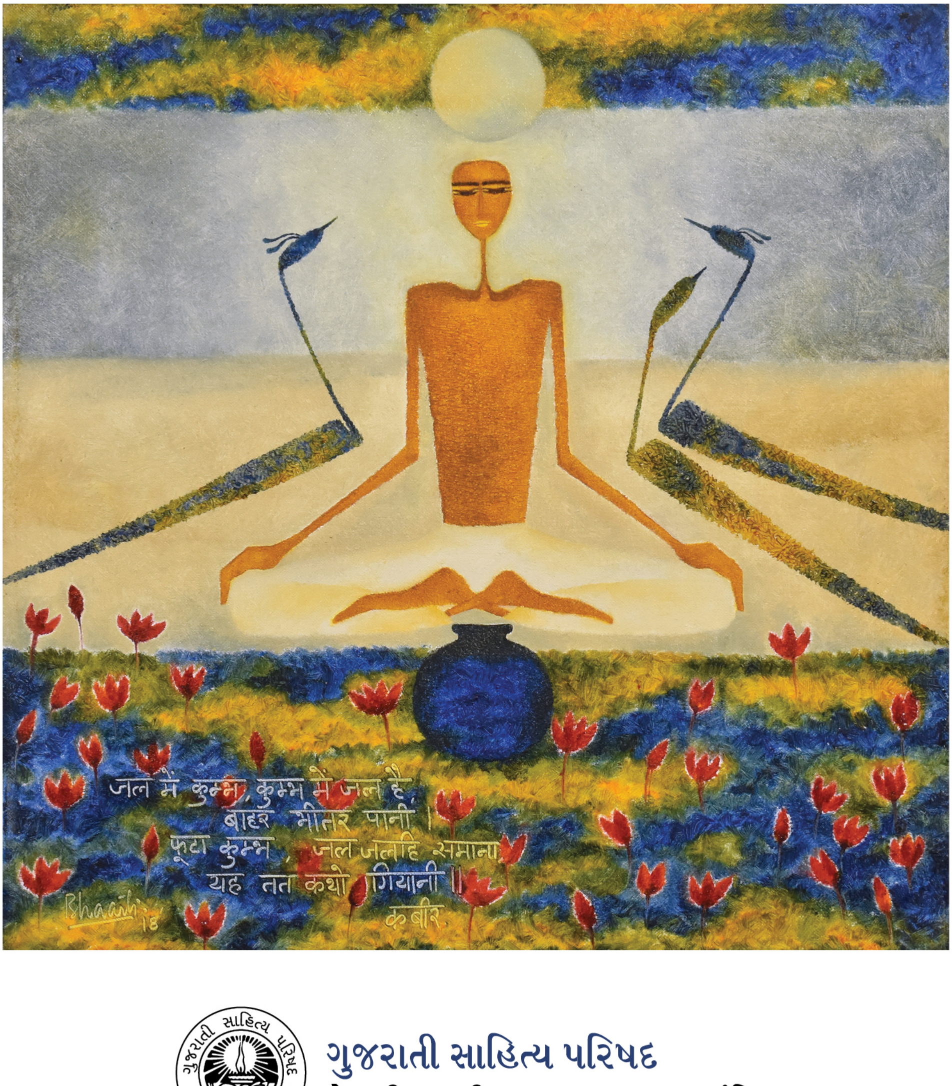

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ । ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

FORMALS | CASUALS | PARTY WEAR

Shop No 2, Ground Floor, Parklane, S.D Road

Ahmedabad • Alibag •Anand • Ankleshwar • Bharuch • Bhavnagar • Bhuj • Bardoli • Gandhidham • Gandhinagar • Godhra
Himmatnagar • Hyderabad • Indore • Jamanagar • Junagadh • Kadi • Kalol • Mehsana • Modasa • Nadiad • Palanpur
Patan • Porbandar • Rajkot • Surat • Surendranagar • Visnagar • Vadodra

greenfibre.com | jadeblue.com

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद) समानी प्रपा (अथर्ववेद)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૨૦ જુલાઈ : ૨૦૨૫ અંક : ૧

સંપાદક
કિરીટ દૂધાત

પ્રકાશન મંત્રી
ભીખેશ ભટ્ટ

પરામર્શનસમિતિ

હર્ષદ ત્રિવેદી પ્રમુખ

યોગેશ જોષી ઉપપ્રમુખ

સમીર ભટ્ટ મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ • ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગેઃ

- ♦ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ♦ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ♦ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ♦ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ♦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ♦ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફૉર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ♦ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થાની આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડૉલર.)
- ♦ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઑર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ♦ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ♦ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકૅપ અથવા A૪ સાઇઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલૅન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ♦ **સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.**
- ♦ **પત્રવ્યવહારનું સરનામું :** તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બૉ. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

Parishad Email: **gspamd123@gmail.com** E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફૅક્સઃ ૨૬૫૮૭૯૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધઃ 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

પરબ ISSN: 0250-9747 છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

અનુક્રમ

◈ **પ્રમુખીય : મથામણ**–૧૯ - હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬

◈ **કવિતા :**

- **ચાર ગઝલો** – ભરત વિંઝુડા, ૮
- **ચાર સાઈનબોર્ડ ગઝલ** – સ્નેહી પરમાર, ૯
- **ગ્રીષ્મ ગીત** – હરીશ શાહ, ૧૦
- **બે કાવ્યો** – હાર્દિ ભટ્ટ, ૧૧
- **સમડી** – ઈશાન દોશી, ૧૩
- **ગઝલ : કંડારવી છે...** – હાર્દિક વ્યાસ, ૧૪
- **ગઝલ : ...લ્યાં** – વીરેન પંડ્યા, ૧૪

◈ **ટૂંકી વાર્તા :**

- **દાદાનો ડંગોરો** – બિપિન પટેલ, ૧૫
- **દરિયા પારનો દરિયો** – કોશા રાવલ, ૨૨
- **અથાતો રમતનો અન્ત** – મહેન્દ્ર દક્ષિણી, ૨૯
- **શેરી** – આમ્રપાલી દેસાઈ, ૩૩

◈ **હાસ્ય નિબંધ :**

- **મરવાના લાભ** – રવીન્દ્ર પારેખ, ૩૭

◈ **અભ્યાસ :**

- **દેરિદા અને વિઘટનશીલ ફિલસૂફી-૫** – સુમન શાહ, ૪૦
- **રસ સંપ્રદાયની એક વાર્તા : પાંચમો દાવ** – પન્ના ત્રિવેદી, ૪૫
- **ભેખધારી સંશોધકનું અક્ષરકાર્ય** – ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, ૪૯
- **ઇતિહાસકાર મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ** – વિપુલ પુરોહિત, ૫૭
- **આંતરરાષ્ટ્રીય બુકરવિજેતા બાનુ મુશ્તાક** – ભરત મહેતા, ૭૦

◈ **રસદર્શન :**

- **વીજળીના ચમકારે-૬** – દર્શના ધોળકિયા, ૮૦

◈ **શોધછાત્રની કલમેથી :**

- **દલિત વેદના વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ : 'વિઝિટિંગકાર્ડ'** – ધર્મિષ્ઠા આર. વાઘેશ્વરી, ૮૨

◈ **સંપાદકીય :**

- **'એક વખત એવું બન્યું કે.....'** – કિરીટ દૂધાત, ૮૬
- **સાભાર સ્વીકાર** – ૯૦
- **પરિષદવૃત્ત** - ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૯૧
- **સાહિત્યવૃત્ત** – સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૯૫
- **આ અંકના લેખકો** – ૧૦૦

◈ **આવરણ ચિત્ર :**

Bharti Prajapati-Kabir (Kumbh)-Oil on canvas-20 x 20 inches-2018

◈ **આવરણ–સંકલ્પના :** આગમ શાહ

મથામણ – ૧૯

હર્ષદ ત્રિવેદી

આપણા બાળ-કિશોર સાંસ્કૃતિક ભવનના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે આદરણીય શ્રી કુમારપાળ દેસાઈને અતિથિવિશેષ તરીકે નિમંત્ર્યા હતા. કુમારપાળભાઈ અગાઉ પરિષદના મંત્રી અને પ્રમુખ રહી ચૂક્યા છે. એમના કાર્યકાળમાં પરિષદભવનથી માંડીને ઉર્દૂ મુશાયરા સુધીનાં અનેક નોંધપાત્ર કામો થયાં છે. પરિષદમાં એમનું આગમન કાયમને માટે સુખકર રહ્યું છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગે એમણે મારી પાસે એક સરસ જાહેરાત કરાવી કે તેમનાં માતુશ્રી શ્રીમતી જયાબહેન જયભિખ્ખુના નામે પરિષદમાં, સ્ત્રીલેખકો માટે એક ગૌરવવંતું 'સન્માન' શરૂ કરાવવા ઇચ્છે છે. આ માટે એમણે રૂપિયા એકાવન હજાર આપવાની જાહેરાત કરી અને બીજે કે ત્રીજે દિવસે તો ચેક પણ મોકલી આપ્યો અને પ્રતિવર્ષ આટલી રકમ મોકલવાની ખાતરી પણ આપી. એટલે કે સન્માન અને અર્પણકાર્યક્રમ એમ બંને છેડેથી અમને નિશ્ચિંત કરી દીધા.

કુમારપાળભાઈએ માતુશ્રીને એ રીતે યાદ કર્યાં કે બચપણમાં તેમને મુખેથી અસંખ્ય પ્રેરણાત્મક વાર્તાઓ પોતે સાંભળી છે. પિતાજી ઉપરાંત સાહિત્યના સંસ્કારો માતુશ્રીએ પણ આપ્યા છે, તો એમનું નામ કાયમ બોલાતું રહે એવું કાં ન કરીએ? આપણે આ રકમમાંથી, પ્રતિવર્ષ કોઈ એક લેખિકા કે જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે કવિતા, વાર્તા, નિબંધ, નાટક, નવલકથા, જીવનચરિત્ર, આત્મકથા, ડાયરી, સંસ્મરણો જેવાં 'સર્જનાત્મક' સાહિત્યસ્વરૂપોમાં સાતત્યપૂર્ણ રીતે નોંધપાત્ર અર્પણ કર્યું હોય (આમાં બાલસાહિત્ય, સંપાદન અને અનુવાદનો સમાવેશ થતો નથી.) તેવાં મહિલાસાહિત્યસર્જકને આ સન્માન અર્પણ કરીશું. આ માટે નીતિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવશે અને પ્રતિ વર્ષ નવી ચયનસમિતિની રચના થશે. એ રીતે આ મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય આગળ ધપશે. આ ઔદાર્ય માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કુમારપાળભાઈ પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

અગાઉનાં વર્ષોનાં બાકી એવાં વિવિધ પારિતોષિકો પરિષદે હમણાં જ જાહેર કર્યાં. આ તો ઉત્તમ વાત થઈ. પરંતુ એક બીજી મુશ્કેલી છે. આ બધાં પારિતોષિકોના દાતાશ્રીઓએ જે તે વખતે જે રકમ આપી હોય તે ત્યારે મોટી લાગી હશે. પણ, અત્યારના સમયમાં વ્યાજનો દર ઘણો નીચો હોવાથી એટલી રકમમાંથી આખું આયોજન કરવાનું અઘરું બની રહે છે.

સાવ નાની રકમનાં પારિતોષિકો આપવાનું ગમતું નથી. લેખકનું યોગ્ય રીતે સન્માન થવું જ જોઈએ. જોકે એક વાત છે કે આજે પણ સાહિત્યકારો પરિષદે આપેલાં પારિતોષિકોને રૂપિયાપૈસાની રીતે નહીં પણ ગૌરવની નજરે જુએ છે. કેટલી રકમ છે એ ગૌણ વાત છે. પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાનો ભેદ લોકો કરી શકે છે ત્યાં સુધી એનું મૂલ્ય ટકી રહેશે. પરંતુ એ હકીકત છે કે રકમમાં સારો એવો વધારો થવો જોઈએ. કોઈ પણ પારિતોષિક માતબર નહીં તોય, શોભે એટલી રકમનું હોય તો બંને પક્ષે આનંદ અદકેરો બની રહે. આપ સહુ જાણો જ છો કે પરિષદ એ પ્રજાકીય સંસ્થા છે. સાહિત્યરસિક ગુજરાતીઓએ જ એને ટકાવી રાખી છે. ધુરંધરોથી માંડીને સાવ નાના માણસોએ પણ અમને આર્થિક યોગદાન આપ્યું છે. લોકો સાથેનું અનુસંધાન અને પ્રેમાદારની ભાવના એ પરિષદની મૂડી છે.

કંઈક એવું કરવું જોઈએ કે પારિતોષિકની મૂળ રકમમાં વધારો થાય. કેમ કે ઘણાયે દાતાઓ તો શુભભાવનાથી દાન આપીને ચાલ્યા ગયા, એનેય વર્ષોનાં વહાણાં વહી ગયાં. એ બધા એવા દાતાઓ, સાચા સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો હતા કે જે તે સમયે એમણે પોતાના અંગત જીવનના આનંદ-પ્રમોદના ખર્ચને કોરાણે મૂકીને, કરકસર કરીને પણ આ દાન આપેલાં. પરિષદને પોતાની ગણીને આપેલી એ પવિત્ર મૂડીનો મહિમા ઘણો મોટો છે. પરંતુ, મૂળ રકમ એની એ જ રહી ને મોંઘવારી તો વધતી જ ચાલી છે. આ સંજોગોમાં આ બધાં પારિતોષિકોને થોડાં પુષ્ટ અને સુંદર કરવાની જરૂર છે. નહિતર લાંબે ગાળે, જેમ અન્ય સંસ્થાઓમાં થયું છે તેમ પારિતોષિકો અહીં પણ સંકોચ પામશે. સામે પક્ષે, સર્જાતા શબ્દને, પ્રગટી આવેલી પ્રતિભાને, ભાષા-સાહિત્યના અવનવા વળાંકોને ઉચિત રીતે પોંખવાની જવાબદારી પણ આપણી જ છે. ભોળાભાઈ પટેલ કહેતા કે - જેમ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે સિવિલ હૉસ્પિટલની જરૂર છે એટલી જ અનિવાર્યતા સાહિત્ય, શિક્ષણ અને કળાસંસ્થાઓની છે. વર્ષો સુધી એકના એક હોદ્દેદારો સંસ્થાઓને ઘરેડિયાસંસ્કૃતિમાં તબદીલ કરે છે. દરેક જગ્યાએ નવી હવા, નવું લોહી, નવો ઉત્સાહ આવે ત્યારે તાજગીનો અનુભવ થાય. આમ કરવાથી સામાજિક સ્વાસ્થ્ય અને સંવેદનશીલતા જળવાઈ રહે છે. માણસ માણસ વચ્ચેનું અંતર થોડું ઓછું થાય છે ને અંતરમનનો વિકાસ થાય છે. યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિનાં કાર્યોને બિરદાવી શકાય છે. આપણે ફક્ત સિમેન્ટ-કૉંક્રીટના વિકાસને જ વિકાસ નથી કહેતા, માનવજાતનો આંતરિક વિકાસ પણ એટલો જ અનિવાર્ય છે. આ માટે સામાજિક સંસ્થાઓ જેવાં સંવેદનશીલ કેન્દ્રો હૃષ્ટપુષ્ટ ને પૂર્ણ અર્થમાં સ્વાયત્ત હોવાં જરૂરી છે. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

■

સર્જકોને વિનંતી : હાલ 'પરબ' માટે પૂરતી સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવાથી તા. ૩૦-૯-૨૦૨૫ સુધી રચનાઓ ન મોકલવા વિનંતી છે.

ચાર ગઝલો | ભરત વિંઝુડા

(૧) બાપુ

શબ્દને પણ સજાવશું બાપુ,
બાપને ઉ લગાડશું બાપુ.

અક્ષરો ઊકલે નહીં એવા,
તોય વાંચી બતાવશું બાપુ.

ખૂબ અઘરું છે આત્મશુદ્ધિનું,
દેહશુદ્ધિ તો રાખશું બાપુ.

કંઈ ઊભા છે કસાઈઓ એમાં,
કેમ બકરી બચાવશું બાપુ!

દેશ-પરદેશનીય ભેગી છે,
રાવ કોને સુણાવશું બાપુ.

ચાલવા માટે દોડવું પડશે,
એ રીતે સાથે ચાલશું બાપુ.

(૨) ગૂંચવી નાખે

વિકટ પ્રશ્નો જ આવે છે ને મનને ગૂંચવી નાંખે,
ને મન એવું જ છે કે જે જીવનને ગૂંચવી નાંખે.

કોઈ ખેતરના પાડે ભાગ કોઈ ઘરના પાડે છે,
વતનની વાત કરનારા વતનને ગૂંચવી નાંખે.

ઊભા છે નાયકો ને સાથમાં ખલનાયકો પણ છે,
બધા સાથે મળી મારા સપનને ગૂંચવી નાંખે.

તિજોરીમાં અને વેપારમાં, મિલકતમાં, ખિસ્સામાં,
અલગ કંઈ સ્થાનમાં રાખીને ધનને ગૂંચવી નાંખે.

તમે જેવો કરો એથી કરે વર્તાવ જુદો એ,
કરો શું, કોઈ આ રીતે સ્વજનને ગૂંચવી નાંખે.

(૩) હમણાં

મનમાં ઘૂંટાયા કરે કડવાશ હમણાં,
જીભ પર આવે નહીં મીઠાશ હમણાં,

છે અપેક્ષાઓ સ્વયં પાસે જ સઘળી,
કોઈની પાસે નથી કંઈ આશ હમણાં,

વાંચવા છે મારે તારા પત્ર જૂના,
પણ નથી મળતી જરા નવરાશ હમણાં.

આ તિમિરનું વસ્ત્ર છે, ઊતરી જવાનું,
ચારેબાજુ થઈ જશે અજવાશ હમણાં.

આ નિરવ શાંતિ બહુ ગમતી અવસ્થા,
આજુબાજુમાં નથી કંઈ હાશ, હમણાં.

(૪) આવો

આમ આવો તો કહે કે તેમ આવો,
એમ જેની તેની સામે કેમ આવો!

ને કોઈ ખાબોચિયું એવું કહે છે,
કે સમંદર છું, નદીની જેમ આવો.

કલ્પનાઓ કેટલી ઊંચી કરેલી,
ને ખરેખર નીકળ્યો છે પ્રેમ આવો.

અન્યને જેના ઉપર સહેજે ન આવે,
એના પર કુદરતની થોડી રહેમ આવો.

ઝાંઝવાં દેખાડનારા લોક છે આ,
ને કહે આગળ ઉપર છે હેમ, આવો.

દ્વાર ખખડાવી પૂછો કે શું કરો છો,
તો કહેશે કંઈ નહીં, છું ક્ષેમ, આવો.

ચાર સાઈનબોર્ડ ગઝલ | સ્નેહી પરમાર

નોંધ; હોટેલ, રસ્તા જેવાં જાહેર સ્થળોએ વાંચેવા મળતી સૂચનાઓ/ સાઈનબોર્ડનું વાક્ય અહીં દરેક ગઝલની પ્રથમ પંક્તિ તરીકે ખપમાં લેવામાં આવ્યું છે. એની યથાતથ ચાલ તેમજ છંદ-લયને જ આખી ગઝલના છંદ તરીકે યોજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ગઝલ : ૧

અહીં કોઈ પણ જ્ઞાતિજાતિનો ઇસમ પ્રવેશી શકે છે,
હવે બાગમાં ડરતાં ડરતાંય મોસમ પ્રવેશી શકે છે.

હતી છેલ્લા નિયમે જે ફૂદડી એનો અર્થ એવો મૂકેલો,
કે માલિક ઇચ્છે તો નવો કોઈ નિયમ પ્રવેશી શકે છે.

ચલો યોગીવર ‘ચાલ જીવી લઈએ’ની ફિલ્મ ચડી છે,
હવા જ્યાં ન પહોંચી શકે ત્યાંય પણ યમ પ્રવેશી શકે છે.

હવે જન્મ-મૃત્યુ થઈ ગ્યાં છે જાહેર પાર્કિંગ સરીખાં,
પ્રવેશો ત્યાં ‘બીજે પહોંચો’નો હુકમ પ્રવેશી શકે છે.

તૂટી જાશે પૂંઠાની ભીંતોશી ગંભીરતા આપની ત્યાં,
અચાનક હીરો જેમ મહોબ્બતનું ‘રમપમ’ પ્રવેશી શકે છે.

અમે એમ માનીને ખોલ્યા છે સાથે લીધેલા રસાલા,
કરો ઊંટ વ્હેતાં, ગમે ત્યારે પડઘમ પ્રવેશી શકે છે.

ગઝલ : ૨

આપના વારાની રાહ જુઓ,
એકબે જન્મારાની રાહ જુઓ.

એમને પણ ક્યાં ઉતાવળ છે,
બેસીને લૂંટારાની રાહ જુઓ.

આપની જીભ મરી ગઈ છે તો,
અન્યના નારાની રાહ જુઓ.

સો ગુના એના પૂરા થઈ ગ્યા,
સ્હેજ વધારાની રાહ જુઓ.

ભીખ પણ ભવ્ય હજો, બસ થોડી,
તૂટતા તારાની રાહ જુઓ.

એટલામાં પૂરા નહિ ઊપસો,
ગાઢ અંધારાની રાહ જુઓ.

શોધી દે ખોવાયેલી માળા,
એના કોઈ પારાની રાહ જુઓ.

કાં નથી છૂટતો શ્વાસ, સ્નેહી,.
કોના તુંકારાની રાહ જુઓ ?

ગઝલ : ૩

સાવરણા - સાવરણી મળશે.
મથનારાને મથણી મળશે.

જળમાં તરતો વાળ મળ્યો છે,
કાંઠે કોઈ પદમણી મળશે.

કંઠ વિના ક્યાં ધારણ કરશો?
હાર લઈને હથણી મળશે.

મૉલની વૉરંટી છે વ્હાલા,
સીડી ખુદ સરકણી મળશે.

'બાય વન ગેટ વન ફ્રી'ની સ્કીમ છે,
દળ સાથે દળભંજણી મળશે.

રસ્તે રૂપ ધરીને નોખાં,
'સિક્સ ફ્લેવર'ની ચખણી મળશે.

હાથ કરો હરિનામની હોડી,
વૈતરણીથી તરણી મળશે.

ગઝલ : ૪

બહારના ઑર્ડર ઉપર પૂરું ધ્યાન આપવામાં આવશે.
જો અંદર મરવું હશે તો સ્મશાન આપવામાં આવશે.

આશરો દેશું ને સાથે ઉડાન આપવામાં આવશે,
ઓરડા અંદર મજાનું વિમાન આપવામાં આવશે.

એક પાઈ પણ નકામી જાય એનું આયોજન કરશું,
જેવું જેનું દાન એવું જ માન આપવામાં આવશે.

ના, તમારી ભૂખની નહિ જરાય ગંધ આવે કોઈને,
એના માટે એક સુગંધી પાન આપવામાં આવશે.

કોઈનું સહેજે વધારે અડાય ના અમારા પંથમાં,
જીભ લઈશું તો અવેજીમાં કાન આપવામાં આવશે.

ગ્રીષ્મ ગીત | હરીશ શાહ

ચૈતર લૂ લાગેલો........

સંકટ સાથે આવ્યો છે લ્યો, ચૈતર લૂ લાગેલો,
આગ ઓકતાં આભે શું આ અગનખેલ માંડેલો.
છાંયો કેવો ટાઢો છે આ વૃક્ષોએ વાવેલો.......

તડકાની આંખોએ પહેર્યાં ચશ્માં કાળાં ભમ્મર,
કાળઝાળ ગરમીમાં આવે તપતી ધરાને ચક્કર.
ધોમ પવનમાં ધીખીને તોખાર ઉપર આવેલો....
છાંયો કેવો ટાઢો છે આ વૃક્ષોએ વાવેલો.......

રસ્તા ઊડે ડમરી થઈને ધૂળને જોતાં જોતાં,
તાપ રે ચોંટ્યો ઊડી તાળવે, શ્હેરના માથે પોતાં,
રણ ઓઢીને આગનો ગોળો કેવો છે ફાટેલો,
છાંયો કેવો ટાઢો છે આ વૃક્ષોએ વાવેલો.......

સંકટ સાથે આવ્યો છે લ્યો, ચૈતર લૂ લાગેલો,
આગ ઓકતાં આભે શું આ અગનખેલ માંડેલો.
છાંયો કેવો ટાઢો છે આ વૃક્ષોએ વાવેલો.......

બે કાવ્યો | હાર્દિ ભટ્ટ

૧. દર અઠવાડિયે એક વાર

તે આવે છે,
ગોળ પિંડલામાં વીંટેલ
કાળી, લાલ, ભૂખરી, સોનેરી, રૂપેરી લાગણીઓને
વાસુદેવની જેમ માથે ઊંચકીને.
લઘરવઘર કપડાં અને તીણો કર્કશ અવાજ.
દૂરથી એના બરાડા સંભળાય.
ક્યારેક મારે એને રોકવો છે,
એની ટોપલી ફંફોસવા.
મેં જોયો હતો એક વાર તેને,
પેલા ભૂરી સાડીવાળા બાના લાંબા કાળા વાળ લઈ જતાં.
ત્યારથી મારે જાણવું છે,
તેણે કોને આપ્યા હશે તે વાળ,
શું તે ખરીદનાર તે લાંબા કાળા વાળ વડે પોતાના પ્રિયજનને આકર્ષી શક્યું હશે!
અપનાવી શક્યું હશે તે વાળ!
એકના અપશુકન બીજાને શુકનિયાળ સાબિત થયા હશે!
હશે... હશે...
પિંડલા બનાવેલ ગૂંચળામાં કયો કોનો કોને ખબર!
આ ક્યાં લીલો અને કેસરી!
આ તો ભાઈ... કાળો, લાલ, ભૂખરો, સોનેરી ને રૂપેરી.
ક્યારેક બેસીશ એની સાથે,
પૂછીશ એને
કોઈકના હાથનો સ્પર્શ બીજાને વેચતાં કેમનો જીવ ચાલે તારો?
પણ બીક છે,
ક્યાંક તે મારા વાળ સામે જોઈને બરાડી ન ઊઠે,
વાળના પૈસા આયે...

૨. એ સાડા ઓગણીસ ક્ષણની કવિતા

ગોપી સ્વીટ્સના ખાલી થયેલ શ્રીખંડના પ્લાસ્ટિકના
બેઠા ઘાટના ડબ્બામાં ભરેલું
કૂતરાના ભાગનું દૂધ
પેલી કાબરચીતરા રંગની બિલાડીએ પી લીધું છે.
કોઈ પણ વસ્તુના ૩૦ રૂપિયાના બરાડા પાડી
થાકી ગયેલો ફેરિયો
હવે તેના લાલ ભૂંગળાવાળા સ્પીકરમાં
પોતાનો અવાજ રેકૉર્ડ કરેલ ટેપ ઑન કરી
જમવા બેસી ગયો છે.
શ્વેત નભનો એક ટુકડો પોતાના માથા પર શોભાવતાં
પેલાં માજીએ સોનેરી પક્ષીના પગ જેવી
ચશ્માંની દાંડી આઘેથી પકડીને
આખું અખબાર પચાવી લીધું છે.
ઈંટોના પેલા ખડકલા વચ્ચે રમતું બાળક
રડતું રડતું ત્યાં જ
દુપટ્ટાના ઘોડિયામાં અંગૂઠો ચૂસી રહ્યું છે.
પેલી આખી રાત રડેલી લાલી
પોતાનાં સાત ગલૂડિયાંને
કાંખમાં રાખીને આવતા-જતા લોકોને
અસલામતીની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે.
બારણે બંધાવાની રાહ જોતાં પેલા
અશોકનાં પાન
જમીનનાં વસ્ત્ર બની ચૂક્યાં છે.
પેલું ભૂખરું કબૂતર
આપણા ઘરના મોટા બારણેથી પ્રવેશીને
ઉંબરે થોડું રોકાઈને
બારીમાંથી ઝપાટાભેર નીકળી ગયું છે.
અરે,
આપણા દીવાનખંડમાં લગાવેલ ચિત્રમાં
ઋષિ દુર્વાસા શકુંતલાને શ્રાપ પણ આપી ચૂક્યા છે...
તને શું ખબર,
કેટકેટલુંય થાય છે.
તારા આવવાની અને મારા જવાની
એ સાડા ઓગણીસ ક્ષણમાં...

સમડી | ઈશાન દોશી

સહેલાઈથી લખાતી નથી આ કવિતા એનું એક કારણ
મારા ટેબલની સામેની બારીમાંથી દેખાતા ઝાડ પર રહેતી સમડી
અને એનાં ત્રણ બચ્ચાં
નાનાં છતાંય કદરૂપાં
અવાજ કરતાં, એકબીજાને ચાંચ મારતાં
એક દિવસ એમની પાંખો ફેલાવી ઊડી જવાનાં
એ દિવસની રાહ મેં તીવ્રતાથી જોઈ હતી.

અઘરી પડી આ કવિતા લખવી, એનું એક કારણ
એ સમડીનાં નાનાં બચ્ચાં એક લોભી માણસની જેમ
સતત ભૂખ્યાં રહેતાં, અને એમની કિકિયારીઓ
આ જ કવિતાને એમની ફરિયાદનો મોકો બનાવતાં રહેતાં
એ બચ્ચાંઓમાંથી બે ઝાઝું જીવ્યાં નહીં
જોકે એવું ઇચ્છું, એટલો હું ક્રૂર નથી.

છ સાત અઠવાડિયાં પછી બચેલી સમડી ઊડી ગઈ
શાંતિ પ્રસરી અને આ કવિતા આગળ વધી
પણ એ અવારનવાર પોતાના જન્મસ્થળ પર પાછી આવતી
મારી બારીની અંદર નજર નાખીને હસતી
શું એને ખબર હશે કે એના કારણે આ કવિતા અટકી હતી ?
કે કદાચ એને મજા આવતી હશે આકાશથી નીચે જોતાં
માણસો મુંબઈ જેવા શહેરના કચરા ઉપર ચાલતી કીડીઓની જેમ કંઈક શોધતા.

એ સમડી મારી બારીમાંથી મને કવિતા લખતાં જોઈ
અમારી વચ્ચેના અંતર વિશે શું વિચારતી હશે ?
અમારા શહેરમાં એના માટે ધરતી અને આકાશનું અંતર સતત બદલાતું
ક્યાંક ખાડા તો ક્યાંક ઊંચી ઊંચી ઇમારતો
ક્યાંક ઊંડા ઉમદા વિચારો તો ક્યાંક ભ્રમણાઓથી બંધાયેલાં સ્વપ્નો
ક્યાંક એના ઉપરથી ઊડતાં વિમાનો એને ધરતીની યાદ દેવડાવતાં હશે ?

આવી જ ધારણાઓ વિશે વિચારતાં વિચારતાં
સમડીએ પૂરી કરાવી આ કવિતા

બે ત્રણ વર્ષ પછી એ કદાચ પાછી આવશે
ત્યારે ફરી અઘરી પડશે કોઈક આવી જ કવિતા લખવી.

ગઝલ : કંડારવી છે… | હાર્દિક વ્યાસ

આંગળીઓ હોઠ ભીંસી વાળવી છે.
હસ્તરેખાઓ નવી કંડારવી છે.

આપણે પહોંચી ગયા સામા કિનારે,
ક્યાં સુધી આ હોડીઓ હંકારવી છે?

આ બધું પામ્યા પછીની પળ હશે કઈ?
એટલી સમજણ પછી વિકસાવવી છે!

એ અગાસી પર જઈ નક્કી કરે છે,
કેટલી કોની પતંગો કાપવી છે?

ભેદ ના હો કોઈ દૃષ્ટિ-દૃશ્યમાં પણ;
એટલી સીમા હજી ઓળંગવી છે!

હું રહું ના હું અને ના તું રહે તું,
જાતને એવી રીતે ઓગાળવી છે!

વ્હાલથી છૂટું પડે ઓવારણું તો,
માનથી એની પ્રથાને પાળવી છે.

ગઝલ : …લ્યાં | વીરેન પંડ્યા

તારી પાસે તારાં, મારી પાસે મારાં કારણ છે લ્યાં.
ગાંડા હોવું કે' છે જેને, એ તો મારું ડહાપણ છે લ્યાં!

માટી, કાંસું, ચાંદી કે સોનાનો પ્યાલો હો કે ના હો;
પાણીથી છિપાશે તૃષા, પ્યાલો કેવળ વાસણ છે લ્યાં!

તારી ઇચ્છા, મોભો, મિત્રો, દુશ્મન સુધ્ધાં તારા ક્યાં છે?
તારું તું સમજે છે જીવતર, એ તો આખું થાપણ છે લ્યાં!

પાવન થાવું એ છે મુદ્દો, બાકી તો તેં ઉપજાવ્યું છે;
ગંગા કે ઝમઝમ ના હો પણ મારી પાસે માલણ છે લ્યાં!

હું જે ભાળું, એ અજવાળું કેવી રીતે કે' દેખાડું?
આંખો છે બસ તારી પાસે, મારું નોખું આંજણ છે લ્યાં!

દાદાનો ડંગોરો

બિપિન પટેલ

"આ બાપુજી તો જુઓ?" સ્મિતાએ ત્રીજી વાર કહ્યું ત્યારે છાપામાંથી મોં બહાર કાઢીને અનંગે સ્મિતા સામે જોતાં, "બાપુજીનું શું છે પાછું?" પૂછ્યું.

"કંઈ નહિ, આ તો એમનું વર્તન બદલાતું જાય છે."

અનંગે બાપુજીના રૂમના બારણા તરફ જોતાં કહ્યું, "હવે તો એ બારણું બંધ રાખે છે, કાયમ. ઘરમાં દેખાતા જ નથી. એમના રૂમના પાછળના દરવાજેથી આવજા કરે છે. બાના ગયા પછી એમનો સદાયનો એકમાત્ર સાથી ડંગોરો પાસે ને પાસે રાખે છે."

આ બંગલામાં રહેવા આવ્યાં કે બાપુજીએ વિશાળ ડ્રૉઇંગરૂમમાં, દીવાલ ભરી દેતા સોફાના ડાબા છેડે જમાવી દીધી. ત્યારના સવારે બરાબર છ વાગે સોફામાં બેઠાં બેઠાં ઘડિયાળમાં જોયા કરે. નિવૃત્તિ પછી એમને સમયની એવી તમા નહિ, પણ સ્મિતા ક્યારે જાગે, ને ફળફળતી ચા મળે એની રાહ જોતા. એમને ખબર હતી કે સ્મિતા સાડા છ વાગે જ જાગે છે, તોપણ એકીટશે ઘડિયાળવાળી દીવાલ પરથી નજર ન ખસેડે. ટ્રાન્ઝિસ્ટર બાજુમાં હોય, સવારનું શહનાઈવાદન, સમાચાર, સમાચારમાં એમને એવો રસ ન પડે, ચિડાય, કારણ પેલા માણસનાં ગાણાં ગવાતાં હોય, પણ એમને ઑસ્ટ્રેલિયામાં ભારત સાથે રમાતી મૅચની તાજાખબર જાણવી હોય. એ રેડિયો ન ચાલુ કરે, વખત છે ને સ્મિતા જાગી જાય ને આંખો ચોળતી ચોળતી ધબ ધબ નીચે આવે, ને અનંગ પણ એની પાછળ પાછળ આવી નાનકડું ભાષણ ફટકારે, "બાપુજી, જલસાથી સૂઈ રહેતા હો તો, હવે ક્યાં બસ પકડવાની છે; બાપુજી?

બાપુજી, ત્રિકમલાલ વળતો જવાબ ન વાળતા; કારણ, રહેતાં રહેતાં ટેવાઈ ગયા હતા.

એમનો અલાયદો રૂમ હતો, પણ આખો દિવસ સોફામાં એમના સ્થાને ઠબાવે. બપોરના વામકુક્ષી માટે અર્ધો કલાક એમના રૂમમાં જાય એ માફ.

ડ્રૉઇંગરૂમમાં સ્મિતા અને બાળકોને ટી. વી. જોવું હોય તો ધીમેથી ત્રિકમભાઈને સૂચવે કે, એમને રસ નહિ પડે, એમના રૂમમાં જવા કહે.

ત્રિકમભાઈ બેઠાં બેઠાં જ કહે, “નહિ ગમે તો આંખો મીંચી દઈશ.” અનંગના મહેમાન આવે, સ્મિતાની બહેનપણીઓ આવે, પણ ત્રિકમભાઈ બુદ્ધની જેમ આંખો મીંચીને બેસી રહે.

(૨)

પછી તો બાપુજી અને સોફાને ફાવી ગયું. ઘરનાં સહુ ટેવાતાં જતાં હતાં. અનંગ – સ્મિતાનાં મિત્રોની પાર્ટી હોય ત્યારે, “બધાંને મળીને મારા રૂમમાં જઉં” એમ કહી બેઠા રહે. જ્યારે એમનાં નસકોરાં બોલે ત્યારે સ્મિતા એમનો હાથ પકડી, “ચાલો બાપુજી, મૂકી જાઉં”, ત્યારે રોકડો જવાબ, “હું તો ઊંઘ્યો છું જ નહિ, મનન કરું છું. બધા પ્રહર જાગતો રહું છું. દેશની પરિસ્થિતિ જ એવી છે.”

બધાં આવી જાય, અને જગ્યા ખૂટે ત્યારે અનંગ અને એના મિત્રો ખભેથી પકડે કે તરત ડંગોરો લઈને બોલે, “આઇ કેન વૉક એલોન,” પછી અસ્પષ્ટ બબડતા,

“સત્યાનાશ..દેશનો દાટ... એના કરતાં જીવન...” એમ એમના રૂમમાં ગયા ને ધડામ દેતું એમનું બારણું બંધ થતાં, આ વિશ્વ સાથે એમનો સંવાદ તૂટી જાય.

(૩)

લૅન્ડલાઇન ફોન ડ્રૉઈંગરૂમમાં હતો ત્યારે એમના મિત્રો સાથે ઘાંટા પાડી પાડીને વાતો કરે. એ સતત પેલા માણસની વાતો કર્યા કરતા. એમના રૂમ બહારની દુનિયામાં, “ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા”ની જેમ પેલો માણસ બધે જામતો જતો હતો.

એક દિવસ સવારે સ્મિતાએ અનંગના કાનમાં કંઈક કહ્યું, ને અનંગે બાપુજી પાસે જઈ બે હાથ જોડીને વિનંતી કરી, “આજે નગરપાલિકાના પ્રમુખ, આપણી પાર્ટીવાળા આવવાના છે.”

- તારી પાર્ટી હોઈ શકે, મને એમાં ના ભેળવીશ.

- હા બાપુજી, એ આવે ને તમે કંઈક બોલી બેસો તો અમારા સંબંધોની પત્તર ઠોકાઈ જાય.

- તારી ભાષામાં પણ પાછલે બારણેથી હિંસા પ્રવેશી ગઈ છે.

- તમને મહેશભાઈના વગ-વસીલાની ખબર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ કામનો માણસ છે.

અનંગને સાંભળ્યા પછી પણ બાપુજી બેઠા રહ્યા. પાછા બોલ્યા, “મહેશ વળી ક્યારનો મોટો થઈ ગયો? એ પણ પેલા માણસનું કતીલું જ છે. દેશ આખો આવાં કતીલાંથી ઊભરાઈ ગયો છે.”

આન્યા અને રુચિર ‘કતીલું’ શબ્દ સાંભળી ખડખડાટ હસી પડ્યાં, ને પૂછ્યું, “એટલે શું દાદાજી?”

– તમે રમાડતાં નથી, એ ગલૂડિયું? એ મોટાં થઈને ઘણે ભાગે ડાઘિયો થઈને રહે. પણ અત્યારનો વાસ્તો જુદો છે. પશુ, પંખી એમ સહુની પ્રકૃતિ બદલાઈ છે. હવે કતીલાં, કતીલાં જ રહે છે. હા, થોડા ડાઘિયા ફરે છે, આસપાસ ચોપાસ.

બંને બાળકો એકસાથે મોટેથી બોલી ઊઠ્યાં, "તો તો દાદાજી મજા પડી જાય. આખો દિવસ રમાડ્યા જ કરીએ!"

એટલામાં મહેશભાઈ આવી ગયા. દાદાને વંદન કરી એમની પાસે જ બેઠા. દાદાના હાથ વહાલથી પકડીને નગરપાલિકાએ કરેલાં અને હવે કરવાનાં કામોની યાદી આપી. એમની વાતોમાં 'વિકાસ' શબ્દ રણક્યા કર્યો. દાદાએ સહન થાય ત્યાં સુધી કર્યું. પછી આંચકા સાથે ઊભા થઈ ગયા, પગ આમતેમ થયા, ડંગોરો શોધવા ફાંફાં માર્યાં, આન્યાએ દોડીને, "Here is your walking stick" કહી એમના હાથમાં ડંગોરો પકડાવી દીધો. દાદાજી અર્ધા ધ્રૂજતાં બોલ્યા, "I can stand straight..., શેનો વિકાસ, કોનો વિકાસ?" મનમાં એકસાથે વંતાક, રીંગણાં શબ્દો ફૂટી નીકળ્યા, પણ હિંસક ન ગણાઈ જવાય તેથી આટલું બોલીને ચૂપ રહ્યા. મહેશભાઈ ભોંઠા પડી ગયા, અનંગ, સ્મિતા એમની પાસે દોડી ગયાં, "ચલો બાપુજી તમને લઈ જઈએ..."

– સહેજેય નહિ, જુઓ હું ચાલ્યો, મારા રૂમમાં ચાલી જઈશ, તદ્ દૂરે, તદ્ દૂરે...

(૪)

મહેશભાઈ, "બાકીની વાતો કરવા વળી પાછો આવીશ" કહી ગયા પછી અનંગ – સ્મિતા એકબીજાં સામે જોતાં બેઠાં ને અનંગે પૂછ્યું, "શું કહેતી હતી?"

– તમે જૂની વાતો કાઢી મૂળ વાત ભુલવાડી દીધી. થોડી વાર મૌન રહી, એ સફાળી જાગી હોય એમ સોફામાં ટટ્ટાર થઈને બોલી, "આજે સવારે ચા લઈને એમના રૂમમાં ગઈ ત્યારે બધી બારીઓના પર્દા પાડી દીધેલા. બારણાની ધારે ધારે કપડું ખોસી દીધેલું, બારીઓની ધારમાં પણ છાપાંની પાતળી સફાઈદાર પટ્ટીઓ ખોસેલી. પંખો એકની સ્પીડે ફરતો હતો, માત્ર ડિમલાઇટ હતી, મારા હાથમાં ટ્રે અને ચારેબાજુ અંધારુંઘોર. મારો પગ સહેજ લથડ્યો, દાદા વીડિયો પર ડિબેટ સાંભળતા હતા. મેં ગભરાઈને પૂછ્યું, "બાપુજી આમ કેમ અંધારે બેઠા છો?"

– બહારેય અંધારું જ છે ને?

– બહાર તો બધે ઝગમગાટ છે!

– એમ? મને તો ભળાતો નથી.

– બાપુજી, ઘડપણમાં કશું બરાબર ન દેખાય, બહાર અને અંદર.

– 'તારું કામ પતી ગયું હોય તો જા,' એમ કહી રીતસર કાઢી મૂકી. સાવ લાગણી વગરના થઈ ગયા છે. બહાર જતી મને પાછા કહે, 'આજથી સાંજનું જમવાનું બંધ.'

– કેમ?

– મન નથી થતું, પચતું પણ નથી.

– તે ઉકળાટ ઓછો કરો ને? આપણા કહ્યે દુનિયા થોડી સુધરી જવાની?

– તારી વાત સાચી છે. એક પા વહેતા વાવડાને રોકી શકે તો એક હિમાલય રોકી શકે. સામાન્ય માણસનું શું ગજું?

અનંગની આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી. સ્મિતાએ મોટા સાદે પૂછ્યું, “સાંભળો તો છો ને?”

– હા, એકેએક શબ્દ. મને લાગે છે કે બાપુજીને એમના હાલ પર છોડી દેવા જોઈએ.

– એમ છોડી કેમ દેવાય? લોકો મને સંભળાવે છે, ‘દાદાને ખરા તડકામાં, મધરાતે ચાંદનીમાં ચાલતા જોયા હતા. મારે કેટલાનું સાંભળવું?’

– એમને સમજાવીને એમના રૂમના પાછળના દરવાજે તાળું મારી દે. બપોરે પણ મુખ્ય દરવાજો લૉક રાખતી જા. ઘરમાં ભલે નાટક કર્યા કરે.

(૫)

અનંગ અને સ્મિતાના ફ્રેન્ડ, ફિલૉસૉફર ઍન્ડ ગાઇડ, સવારના સાડા આઠે આવી ગયા. એમણે ડૉ. પ્રતાપ મહેતાને સવારે નવ વાગે આવવાનું કહેલું. દાદાના અંધારા ઓરડામાં સ્મિતા એકબે વાર જઈ આવી. દાદા વીડિયો સાંભળતા રહ્યા. ત્રીજી વાર સ્મિતાએ એમને કહ્યું કે, “બાપુજી! ડૉક્ટર નવ વાગે આવવાના છે.”

– કેમ?

– કંઈ તકલીફ હોય તો ડૉક્ટર વાતચીત કરી સાજા કરી દે.

– પણ હું માંદો છું જ નહીં. નખમાંય રોગ નથી. તમે બધાંએ પૂરી રાખ્યો છે, બાકી ઘોડા જેવો છું.

– તમે સાજા જ છો. ડૉક્ટર સાથે વાત કરવામાં શું વાંધો? મહેશભાઈના મિત્ર છે.

– આ મહેશ તમારો તારણહાર હશે, મારો નહીં. વીડિયો સાડા દસે પૂરો થાય પછી વાત.

– ત્યાં સુધી ડૉક્ટરને બેસાડી રખાતા હશે?

– ‘ઇટ ઇઝ યોર પ્રૉબ્લેમ’ કહી મોબાઈલનું વૉલ્યુમ વધાર્યું.

ડૉક્ટર બરાબર નવ વાગે આવી ગયા. સ્મિતાએ અનંગને કહેલું, તેથી દાદાને બોલાવવા જવાની હિંમત ન કરી. મહેશભાઈએ ડૉક્ટરને આજીજી કરી, “દાદાજી જિદ્દી છે.” “હાર્ડ નટ ટુ ક્રેક” બોલી હસતાં હસતાં ડૉક્ટરે ઊભા થઈ કહ્યું, “એમાં શું, આપણે એમના રૂમમાં જઈએ.”

સંઘ દાદાના રૂમમાં પહોંચ્યો. દરવાજો ખોલતાં જ દાદાની આંખ મીંચાઈ ગઈ. ખુલ્લા બારણાના અજવાળામાં દેખાયેલા સ્વિચબોર્ડ પર જેવા ડૉક્ટર સ્વિચ ઑન કરવા ગયા કે, દાદાએ ગર્જના કરી, “યૂ કેન નોટ ટચ એની ઑબ્જેકટ ઑફ માય રૂમ, જેન્ટલમૅન.

- પણ દાદા તમારી સાથે મૈત્રી કરતાં પહેલાં તમને ઓળખવા તો જોઈએ ને ?

- નોટ નેસેસરી.

- સારું, કહી ડૉક્ટરે પહેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો, "હાઉ આર યૂ ?"

- બૅટર ધેન યૂ.

- તો પછી મને કેમ બોલાવ્યો ?

- મેં ક્યાં બોલાવ્યા છે ? કોણે બોલાવ્યા ? એમને પૂછો, કોની તપાસ કરવાની છે ?

- સારું દાદા, આપણે વાતો કરીએ.

- તમે જ દાદા લાગો છો ને મને દાદા કેમ કહો છો ?

- કેમ, એમાં શું ખોટું છે ?

- એવરીથિંગ, એવરીવ્હેર ઇઝ રોંગ. સમથિંગ ઇઝ રોટન ઇન ધ સ્ટેટ ઑફ ડેન્માર્ક.

ડૉક્ટરે અનંગને પૂછ્યું, "દાદાનું અંગ્રેજી સારું છે. શું ભણ્યા છે ?"

અનંગ જવાબ આપે તે પહેલાં દાદાએ જવાબ આપ્યો, "બી. એ. ઇન ઇંગ્લિશ."

- દાદા આટલી બધી નૅગેટીવિટી સારી નહિ.

- યૂ આર ટુ યંગ ટુ એડવાઇઝ મી. એની વે, માયસેલ્ફ ઇઝ ત્રિકમ કાનજીભાઈ જાકાસણીયા.

- હા, ત્રિકમભાઈ, એની પ્રૉબ્લેમ ? આપણે સોલ કરી દઈએ.

તમે શું સોલ કરશો ? ચોમેર ગરીબી, ભૂખમરો, ધર્માંધતા, નફરત.... દાદાની છાતી દોડવીરની જેમ ધબકતી હતી, હોઠ શબ્દ વગર ફફડવા લાગ્યા. ડોળા ઉપર ચડી ગયા. ડૉક્ટર સાથે સહુ ઊભાં થઈ ગયાં. સ્મિતા એમના બરડે હાથ હાથ ફેરવવા લાગી. બહાર જઈને ડૉક્ટરે ધીમા અવાજે અનંગ સામે જોઈ કહ્યું, "એકાદ બે સીટિંગ કરી જોઈએ. ફરક નહિ પડે તો એડમિટ કરી દઈશું."

ડૉક્ટર ગયા પછી બધાં માથે મણનો ભાર હોય તેમ ક્યાંય સુધી મૂંગાં બેસી રહ્યાં.

(૬)

ડૉક્ટરે સૂચના આપી હતી એ મુજબ આપમેળે, સ્મિતાએ ગુપ્ત રીતે દાદા જે કંઈ બોલે એનું રેકૉર્ડિંગ કરવા એક ડિવાઇસ લગાડી દીધી. એમના મિત્રો સાથેની વાતોમાંથી કંઈક મળી આવે તો ડૉક્ટરને સારવારની દિશા સૂઝે.

ડૉક્ટરની વિઝિટ પછી એમનો દરવાજો ખખડે તો કી હૉલમાંથી જોઈ, એમના માટે જમવાનું લઈને આવેલી સ્મિતા દેખાય તો બારણું ખોલે, એ થાળી મૂકે ન મૂકે ને બોલે, "તારું કામ પતી ગયું તો જા." કોઈક વાર ખરાબ મૂડ હોય તો ફૂટાસ કહેતા ત્યારે સ્મિતાને

બહુ ખરાબ લાગતું. એ અનંગ પાસે રડતી ત્યારે અનંગ સધિયારો આપતો, "એડમિટ કરીએ ત્યાં સુધી સહન કરી લે. એક વાર ડૉક્ટરની દવા શરૂ થશે પછી બોલવા, હાલવા, ચાલવાના હોશ નહિ રહે. સ્મિતાએ હતાશામાં ઉમેર્યું, "છોકરાંઓને પણ બારણું સહેજ ખોલીને કહી દે, 'યોર ગ્રાન્ડપા ઇઝ યુઝલેસ, હેલ્પલેસ, હોપલેસ; જાઓ રમો, મજા કરો.' અનંગે એને સાંત્વન આપ્યું, "મને પણ ક્યાં પેસવા દે છે?" લટકામાં ઉમેરે, "ભળી જાઓ સમૂહમાં. વહેતા પ્રવાહમાં વહેવાની મજા જ કંઈ ઓર હોય છે. જાઓ, વત્સ જાઓ, શિવાસ્તે પન્થાઃ"

ડૉક્ટરની પહેલી વિઝિટ પછી પંદર દિવસે અનંગ અને સ્મિતા રેકૉર્ડેડ સી. ડી. લઈને ગયાં. આખા દિવસની વાતો નહિ, પણ એમણે સાંભળી સાંભળીને મહત્ત્વની વાતોનું અલગ ફોલ્ડર બનાવીને ડૉક્ટરને સંભળાવ્યું : "આપણા રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં એવાં કલંકિત પ્રકરણો ઉમેરાઈ રહ્યાં છે, જે આવનારી પેઢીઓ માટે ક્ષોભ અને ગહન ચિંતનનો વિષય બની રહેશે..."

ડૉક્ટર પ્રતિભાવ આપે તે પહેલાં સ્મિતા ખુરશીમાં આઘીપાછી થતાં બોલી, "મારી જ સર્કિટો બળી ગઈ, તો સામેવાળાનું શું થયું હશે?"

અનંગે ડૉક્ટર સામે જોઈ, "સામે બાપુજી જેવી જ ખોપડી હશે, કેમ ડૉક્ટરસાહેબ?"

ડૉક્ટરે એમનું 'મહાભારત'નું જ્ઞાન તાજું કર્યું, "આવા લોકો સહદેવની જેમ અતિજ્ઞાનથી પીડાતા હોય છે. જ્ઞાનનો ભાર વધે એટલે ડિપ્રેશન આવે, ક્યારેક કેમિકલ લોચા પણ થાય. દાદાજી આ બંને સ્થિતિની વચ્ચે ક્યાંક ઊભા છે. તમે સમયસર ચેતી ગયાં તેથી દાદા બચી જશે."

અનંગે એકાદ સ્પીચ સંભળાવવા પૂછ્યું ત્યારે ડૉક્ટરે 'હવે છેલ્લી' કહ્યું ને અવાજ શરૂ થયો, "આ ઉન્માદને શું કહીશું? આખા વિશ્વને એક ઉન્માદગ્રસ્ત, ક્રૂર સંહાર અને વેરની આગમાં ધકેલી સત્તાધારીઓ ટૂંકી દૃષ્ટિએ તાત્કાલિક નફાનુકસાનને 'સ્ટ્રેટેજિક ગેઇન' બતાવી, અમાનવીય વર્તનને આકાર આપી રહ્યા છે."

ડૉક્ટરે દાદાની ફાઈલ બંધ કરી, અનંગને આપતાં કહ્યું, "ધીસ ઇઝ ઇનફ ટુ ડિસાઇડ હિઝ કેસ." સ્મિતાએ વચ્ચે ભજિયું તળ્યું, "બાપુજી સાથે વાતો કરતા એમના વહાલેશ્રીઓના જવાબોનું અલગ ફોલ્ડર બનાવ્યું છે, તે સાહેબને સંભળાવોને?"

અનંગ અને ડૉક્ટર એકસાથે બોલ્યા, "એની જરૂર નથી."

(૭)

સ્મિતા વહેલી જાગી હતી તેથી બાપુજીના રૂમનું બારણું ધીમેથી ખખડાવ્યું. થોડી વાર રહીને બારણું ખૂલ્યું. હવે સ્મિતા ટેવાઈ ગઈ હતી તેથી ચાની ટ્રે લઈને ટિપાઈ પાસે પહોંચી ગઈ. બાપુજીએ મોબાઇલમાં ચાલતા વીડિયોને અટકાવી આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં પ્રશ્ન કર્યો, "શું જગત વહેલું જાગી ગયું? ના, ના હું ખોટો છું. જગત તો જાગેલું જ છે."

– હા આજે અમે બંને વહેલાં જાગી ગયાં, તે થયું, તમને પણ વહેલી ચા આપી દઈએ. તમે તો વહેલા જાગી જાઓ છો ને બાપુજી ?

– અહીં ઊંઘે છે જ કોણ ?

– તો બાપુજી સાડા આઠે તૈયાર રહેજો.

– હું તો તૈયાર જ હોઉં છું. તમે બધાં ઉતાવળ કરજો.

– આઠ વાગે એમના રૂમનો દરવાજો ખખડ્યો. બારણું ખૂલતાં જ અજવાળાનો ધોધ ધસી આવ્યો. સ્મિતાની આંખો અંજાઈ ગઈ. અનંગે બાપુજીને મદદ કરવા હાથ લંબાવ્યો. એમણે ડંગોરો ઉઠાવીને બંનેને આગળ જવા, ડંગોરાથી જ ઇશારો કર્યો. બંને ચુપચાપ આગળ ચાલ્યાં. બાપુજી રાજાની જેમ ડંગોરો ઠપકારતા છટાથી આગળ વધ્યા. સોફામાં એમના નિશ્ચિત સ્થાને, રાજદંડ પકડ્યો હોય એમ ટટ્ટાર બેઠા. ચહેરો કડક પણ આંખોમાં મશ્કરી. સ્મિતા અને અનંગ બંને આવું જોઈને મંદ મંદ સ્મિત ફરકાવતાં હતાં, તે બાપુજીએ ત્રાંસી નજરે જોઈ લીધું હતું.

ત્યાં જ ‘લાઇફલાઇન’ હૉસ્પિટલની ઍમ્બ્યુલન્સ સાયરન વગાડતી એમના બંગલાના દરવાજે આવીને ઊભી રહી. ડ્રાઇવર નીચે ઊતરી મોટેથી બોલ્યો, “ત્રિકમભાઈ કાનજીદાસ જાકાસણીયા ?” સ્મિતા – અનંગ હરખમાં બાપુજી પાસે દોડી ગયાં. સ્મિતાએ કહ્યું, “બાપુજી ચિંતા ન કરતા. થોડા દિવસમાં સારું થઈ જશે.” પણ બાપુજી ઊભા ન થયા.

અનંગે કહ્યું, “આ ભાઈ તમારી રાહ જોતો ઊભો છે.”

– કોની ?

– તમારી.

– થોડી વધારે રાહ જુઓ.

એટલામાં ‘સંજીવની’ હૉસ્પિટલની ઍમ્બ્યુલન્સ સાયરન વગાડતાં, અગાઉ આવેલી ઍમ્બ્યુલન્સની પાછળ ઊભી રહી. એનો ડ્રાઇવર ગેઇટ પાસે ઊભો રહી બોલ્યો, “અનંગભાઈ ત્રિકમભાઈ જાકાસણીયા અને સ્મિતાબહેન અનંગભાઈ જાકાસણીયા, તમારે દાખલ થવાનું છે.” સ્મિતા અને અનંગ પહેલાં એકબીજા સામે અને પછી બાપુજી સામે જોઈ રહ્યાં હતાં. બાપુજીએ એમનો ડંગોરો મજબૂતાઈથી પકડી રાખ્યો. આ વખતે બાપુજી મૂછમાં હસતા હતા. બંને ડ્રાઇવરો પહેલાં એકબીજા સામે, પછી એ ત્રણેય સામે અને અંતે ગેઇટ તરફ જોતાં વિમાસણમાં ઊભા રહ્યા.

■

દરિયા પારનો દરિયો

કોશા રાવલ

બાઇકની ઘરઘરાટી રસ્તાની શાંતિને ડહોળતી હતી. મોં સાથે અથડાતી લહેરખીઓ આગળ ધપતા આકાશનાં ઝુલ્ફાંઓને પાછળ ધકેલતી હતી. તાડના ઝાડમાં અથડાતો પવન, એવો ઘેરો ન હોવા છતાં આછું ‘હુ..હુ... સંભળાતું હતું. એકલદોકલ વાહન સામે મળતાં હતાં. ઊઘડતા ઉજાસને અંદર ભરતો આકાશ બાઇક પર આગળ વધતો રહ્યો. દેલવાડા વટાવ્યું, રસ્તાએ વળાંક લીધો. થોડે આગળ વધ્યો ત્યાં પોયણીની સુગંધથી લદાયેલા પવનની છાલકે રસ્તો છલકાવી દીધો. રસ્તાની કોરે નાની તલાવડીઓ પાછળ, ચિત્રમાં ઘાટો લીલો રંગ ભર્યો હોય એવા લગોલગ ગાંડા બાવળોનાં ઝુંડ આછેરું ડોલતાં હતાં. અરસા પછી દરિયાને મળવા જતો હોય એમ ચારેકોર જોતાં એ મલપતો રહ્યો.

પપ્પા સાથે આવી રીતે ગયો હતો ખરો ? ગયો હોય એવું યાદ ન આવ્યું. એને બદલે યાદ આવ્યો એનો જન્મદિવસ.

દૃશ્ય જાણે તાદૃશ થયું.‘ડિંગ ડોંગ ડાંગ ડિંગ ડિંગ... એક દો તીન..’

ટેપરેકૉર્ડમાં ગીતો વાગે. સહુ નાચે, કેક કપાય, ખાણીપીણી થાય. એમ જન્મદિવસ ઊજવાય.

“એ આકાશ હાલને, મસ્તીનું ગીત વાગે છે.” ભાઈબંધો આકાશને નાચવા તાણતા હતા પણ “ના, નહીં, નહીં પછી. તમે ચાલુ કરો હું આવું છું” કહેતો એ દૂર નાસતો હતો.

કોઈ ગાડીનું હૉર્ન સંભળાયું, એ દોડતો’ક ઝાંપા તરફ ધસ્યો.

પપ્પા આવ્યા હશે. એમણે કીધું’તું, ને પ્રોમિસ. સાત વાગે હું આવું ને પછી કેક કાપજે.”

“પપ્પાને ઇમર્જન્સી કેસ આવી ગયો છે, ફોન હતો. અક્કુ, આયા આવ તો. દીવાસળી ક્યાં ? હાલો, કેક કાપો. બધા વાટ જોવે છે.” એની મમ્મી બોલી. આકાશે બાળહઠ કરી,

“ના, પપ્પા આવે પછી જ.”

“જીદ નો કરાય, જો પપ્પાને કામ આવી ગ્યું, ઈ શું કરે. હાલ તો. એવું કાંઈ રિસાવાય ! ડાયો દીકો.”

ફરી, "હાલને બટા, પપ્પા આવશે પણ અત્યારે કેક કાપ જો."

બારમાં પાંચ સુધી એ ઝાંપો તાકતો બેઠો રહ્યો. પપ્પા ન આવ્યા. "પપ્પા કેમ ન આવ્યા ? એમણે ખોટું પ્રોમિસ કેમ આપ્યું ?" એ મોટેથી રડતાં રડતાં બોલ્યો હતોઃ "પપ્પા, ચિટિંગ ! ચિટિંગ ! પપ્પા !"

દરિયો જોતાં એણે નકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

રેતીના તટ પર પગ લંબાવી બેસતાં આકાશને થયું, દર શનિ-રવિ ભૂરીઓને નીરખવા એ બધા ભાઈબંધો કેવા આ દરિયે આવી પહોંચતા'તા !

અત્યારે દરિયાકિનારે આવ્યો ને સારું લાગ્યું. આમ પણ દરિયો એને હંમેશાં રાહત આપતો. ત્યારે પણ સ્કૂલ, ટ્યૂશન, સાહેબોનાં વાગ્બાણ, ઓછા માર્ક્સ આવતાં પપ્પાના ઘૂરકતા ડોળાવાળા સૂકા દિવસોમાં આ દીવનો દરિયો એનામાં ડોલતો હતો. અક્ષરો સરી પડતા અને લચકમચક ચાલે ચાલતી આરસ જેવી ભૂરી કાયા પાનાં વચ્ચે સરકતી રહેતી.

"હિરિયા, બારમામાં ઓછા ટકા આવ્યા તો બાપો હિટલર મને ગૅસચેમ્બરમાં ગૂંગળાવી દેશે." આકાશ ગોઠિયા ભાઈબંધને ડરથી કહેતો. કારણ ડૉ. ધકાણને આકાશને ધમધમતી હૉસ્પિટલનો વારસો આપવો હતો. પણ આકાશની અંદર સખળડખળ બંધ થાય તો ને ! બોદા રૂપિયા જેવા અઠ્ઠાવન ટકા જોઈ પપ્પાના ડોળા ફાટી ગયા !

"સાવ અઠ્ઠાવન ટકા ! નો હોય ! થોથામાં મોં ઘાલીને એમનેમ બેઠો રેતો'તો ? આટલા ટકે કોણ ઊભું રાખશે ?" છટકેલો પિત્તો જોઈ આકાશ કાંપવા લાગ્યો.

"ખબર નઈ કેમ..." નીચું જોઈ ગયો.

"શું કર્યું આખું વરસ ! કાલ સવારે હું એમ કહું કે મારે પ્રૅક્ટિસ નથી કરવી. ચાલશે ? ભણવું તો પડેને !" ફરી ગુસ્સાથી હાંફતાં બોલ્યા, "આખી જિંદગી સિંદરા એટલા માટે તાણ્યા કે મમ્મીના આ લાડઘેલાને ડૉક્ટર બનાવવા રશિયા મોકલી શકું !"

ડૉ. ધકાણે પત્ની પાસે બળાપો ઠાલવ્યો,

"મારો અકુ, મારો અકુ કહી માથે ચડાવ્યો, જોયું એનું પરિણામ !" નીરુ ચૂપચાપ સાંભળતી રહી. એ આઘાપાછા થયા કે આકાશ ફરિયાદના સૂરમાં બોલ્યો,

"મમ્મી, પપ્પા જોને કેવા ગુસ્સે થાય છે. તું કે, કેટલું વાંચતો'તો ?"

"બટા. તું મોટો દાગતર બને એવું એમનું સપનું હતું તે કે'ને." આકાશ મમ્મીના ખભે માથું ઢાળી બેસી ગયો.

"અકુ, તું વાંચતો'તો બવજ. નસીબ સાથ ન આપે એમાં તુંયે શું કર !" માથે હાથ ફેરવતી મમ્મીની વાતથી આકાશને રાહત લાગી હતી. બાકી પપ્પાએ જીવનમાં પહેલી વાર મારેલા એ તમાચાનો ચમચમાટ અત્યારે ચચર્યો હોય તેમ, આકાશે ગાલ પંપાળ્યો. વિચાર વિખેરવા આસપાસ નજર ફેરવી.

ઝગમગતી ભીની રેતી પર કોઈ પંખીની નાની ડગલીઓ ઊપસેલી હતી. સામેથી જિમી-ઘાટડી પહેરેલી ત્રણ ખારવણો બાવળિયાના ભારા માથે મૂકી લાંબા ડગે જતી હતી. એ ટપકું બની ગઈ ત્યાં લગી આકાશ એમને જોતો રહ્યો. અહેમદપુર માંડવીનો શાંત તટ અત્યારે એને ગમ્યો., થોડી વાર પછી રેતી પર લંબાવ્યું. રશિયામાં સાનિયા સાથે સૂતાં સૂતાં આવી રીતે દરિયા અને નીલા આભને એકાકાર જોયાં હતાં, એ યાદ આવ્યું.

પપ્પા ખાલી ગુસ્સે થયા હોય એવુંય ન હતું. આકાશે એમની પાસે જે માંગ્યું એ મળ્યું હતું.

"પપ્પા બર્થ ડે પર સ્ટ્રોબેરી કેક, પાક્કું ને ?",

"રજામાં કાશ્મીર નહીં પપ્પા, આપણે યુરોપ જઈશું.",

"પપ્પા, નવો મોબાઇલ ક્યારે ?",

"બાઇક હો તો સાઇલેન્સરવાળું હો." સમય સિવાય પપ્પા પાસે જે માંગે તે મળ્યું હતું.

બસ ટાણે કટાણે દર્દીઓના ફોન રણકતા. બે હૉસ્પિટલ સંભાળતા ડૉ.ધકાણ દોડતા રહેતા. "વિલ બી ધેર ઇન ફાઇવ મિનિટ્સ." કહેતા, એ જમતા, સૂતા, પૂજા કરતા કે વાતો કાપતા "ઓહ ! ઇમર્જન્સી" કહી નીકળી જતા.

રશિયા જવાના બેત્રણ કલાક પહેલાં હોટલમાં પપ્પા સાથે એ સોફા પર બેઠો. અંદર ડૂમો. "પપ્પા, આઇ એમ સૉરી, હું વાંચતો હતો ત્યારે બીજા વિચારો...એમાં ઓછા ટકા..." ઝૂકેલું માથું. વાળ પર ફરતો પપ્પાનો હાથ. એણે ઊંચે જોયું. પપ્પાનાં કાળી ફ્રેમનાં ચશ્માં પાછળ ડોકાતી આંખોનું દુઃખ તરવર્યું. એ યાદ આવતાં આકાશે અત્યારે આંખ મીંચી દીધી.

થોડી વારે આંખ ખોલી. દૂર દૂર સુધી કોઈ દેખાતું ન હતું. કાનમાં ઘુઘવાટ. ઉપર નિરભ્ર આસમાન. એ ભીતર એવો તણાયો કે અંદર કશુંક ઝમ્યું. આ દરિયાકિનારે અત્યારે હું છું, છતાં નથી, આવું કેમ ? પછીનો વિચાર :

આ જગ્યાએ હું નથી તો બીજે ક્યાં છું ? એકડે એકો, આકાશ ધકાણના નામે મૂકો મોટો ચેકો, આ કોણે બોલ્યું ? મારું નામ ચેકી નાખ્યું ? કોણે, મેં ? મોજાની ગતિ વધતી જતી હતી. એ બેઠો થયો. આવ્યો ત્યારે દેખાતાં હતાં એ તેતર ક્યાં ગયાં ? કોઈ નથી દૂર દૂર સુધી. ગળું સુકાયું. ઊભો થઈ એ પાછો વળ્યો. છેટેના સરુ વચ્ચેના બાંકડે જઈ બેઠો.

બાઇકના સાઇડ બૉક્સમાંથી બિયરની બૉટલ કાઢી. બેત્રણ ઘૂંટ પીધા. ગળું ભીનું થયું. દૂરથી ગોળ ગોળ ઘૂમતી શ્રદ્ધાની લહેરાતી સલવારના સળો જાણે દરિયાકિનારે ચોપાસ ઘૂમરાયા.

હૉસ્પિટલમાં ગંભીર મોં એક પછી એક પેશન્ટોને તપાસતી, ઑપરેશન થિયેટર તરફ દોડાદોડ કરતી ગાયનેક ડૉ. શ્રદ્ધા. એની પત્ની. દરિયાકિનારે આવતાં એ શ્રદ્ધામાંથી ખિસકોલી, સસલી, ચકલી બની જતી. રેતીમાં આંગળી ભરાવી દરિયા તરફ તાકતાં એ

બોલતી, “દરિયો અને સેક્સ બંને મને ગમે. કોઈ વાર આ દરિયાની છોળોનાં ઘુઘવાટા વચ્ચે રેતી પર..” કેફ આંખોથી ઊતરી તલેતલમાં ફેલાતો. “શ્રદ્ધા, કદી ઘરે પાછા ન ફરીએ. આ દરિયે અટકી જઈએ તો!” રોજિંદા દિવસો તો ભરભર રેતી જેવા કોરા હતા, પપ્પા અને શ્રદ્ધા કામને માણતાં હૉસ્પિટલ અને ઘર વચ્ચે આંટાફેરા કરતાં. પાછળ એ ઘસડાતો. એ બંનેને ઇમર્જન્સી ગમે તે સમયે દોડાવતી. એ ઊંઘમાં હાથ ફંફોસી શ્રદ્ધાને ખોળતો અને ખબર પડતી કે ઇમર્જન્સી આવતાં એ હૉસ્પિટલ જતી રહી છે. મારે'ય આવી ઇમર્જન્સી આવતાં દોડવું પડતું હોત.” બબડતો. “તમે ધકાણસાહેબના સન ને? તમે શ્રદ્ધામેડમના હસબન્ડ ને?” આવું સાંભળ્યા પછી આકાશ કાચબાની જેમ જાત સંકોરી લેતો.

તડકો તીખો થયો. રેતીની ચમક આંખોમાં ભોંકાતી હતી... “હુ એમ આઈ? પપ્પાને જ્યારે ઇન્કમટૅક્સ રિટર્ન ભરવાનાં હોય, હૉસ્પિટલનાં બિલો ચકાસવાનાં હોય, એમના મોંએ સંભળાતું, ‘આકાશ આ જોઈ લેજે તો!’ શ્રદ્ધાને આમ તો વેવલાવેડા ગમતા નહીં, છતાં કોઈ કેસ બગડે ત્યારે પોતાને સાચી ઠેરવવાનો બળાપો કાઢવા, આળપંપાળ કરાવવા એના માટે હંમેશાં આકાશ હાજર હતો. ફરી સવાલ દરિયે અથડાયો. હું કોણ, છું? અને કેવો છું? કદાચ એવો..હા, કેવો? કપાતર નકામો. આંખો બંધ કરી દીધી.

મારા નામે મને ભાગ્યે કોઈ ઓળખતું હશે! અને જે ઓળખતા હશે એ ‘થૂ.. થૂ’ કરતા હશે, કદાચ. મગજ ભમતું લાગ્યું. મન મનાવ્યું, આ બીજું કંઈ નથી. કાલે જામફળ સમારતાં વાગેલો ઘા ચચરે છે. આંગળી મોંમાં દબાવતાં થયું, ઘેર પાછો ફરું. પણ ઘેર જઈ એ કરશે શું? એણે મારેલો ઘા કેવો જીવલેણ નીવડ્યો કે ઘર ઘર ન રહ્યું! એ દિવસ પછી મમ્મી, પપ્પાએ ફરી ક્યારેય ઘર પગ નથી મૂક્યો. શ્રદ્ધાએ પણ એને તરછોડ્યો. ઘર એટલે? એકલો એ!

પગથી માથા લગી ધ્રુજારી પ્રસરી ગઈ. એ દિવસ યાદ નથી કરવો. નથી જ કરવો, તોય ભૂતાવળ જેમ એ દિવસના ઓળા એની પર મંડરાયા કરે છે. સરુની સળીથી ખોતરાતા આળા આસમાન જેવો એ ગોઝારો દિવસ યાદ આવતાં આકાશે આંખ પર હથેળી દાબી પણ વિચારો દબાતા ન હતા.

એ દિવસે ડાઇનિંગ ટેબલ પર ડૉક્ટર ધકાણ, શ્રદ્ધા અને આકાશ એક મેડિકલ કેસની ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં. શ્રદ્ધા પૂછતી હતી, “પપ્પા, પેશન્ટની ઓવરીમાં ફાઇબ્રોઇડ છે. હેવી પેઇન અને બ્લીડિંગ પણ છે. બાળકના ધબકારા ઓછા થઈ ગયા છે. તો ફાઇબ્રોઇડની સર્જરી પહેલાં કરું કે ડિલિવરી?”

“પહેલાં ડિલિવરી, પછી સર્જરી.” પ્રૌઢ ડૉકટરે ફણગાવેલા મગ બાઉલમાં લેતાં કહ્યું.

“શ્રદ્ધા, ફાઇબ્રોઇડની સાઇઝ અને એનું લોકેશન જોઈને સર્જરી પહેલાં કરવી કે પછી કરવી, એ નક્કી કરવું જોઈએ.” આકાશ બોલ્યો.

શ્રદ્ધાએ સાંભળ્યું હોવા છતાં એની સામે જોયા વિના કૉફી પીવાનું ચાલુ રાખ્યું. એ કપમાં ચમચી હલાવતો બેસી રહ્યો. એની વાતને, એના મતને કાયમ આમ થપ્પો અપાતો રહ્યો છે.

એટલામાં ઇમર્જન્સીનો કૉલ આવતાં શ્રદ્ધા હૉસ્પિટલ જવા નીકળી ગઈ. ડૉ. ધકાણ નૅપ્કિનથી હાથ લૂછતા હીંચકે બેઠા,

"સાંભળ આકાશ, સમર્પણ હૉસ્પિટલનો સોદો પાકો કરી નાખ્યો. શ્રદ્ધા આવ્યા પછી આપણી હૉસ્પિટલ આમેય નાની પડે છે." નાનો હતો ત્યારે જે રીતે બીજો આઇસક્રીમ માંગતો હતો, એ રીતે આકાશ બોલ્યો,

"ગ્રેટ ન્યૂઝ પપ્પા. મારા કયા ડૉક્યુમેન્ટ્સની જરૂર પડશે, કહો એટલે લઈને નીકળું. પપ્પા, આઇ એમ વેરી એક્સાઇટેડ. હવે મારો રૂમ, મારા પેશન્ટો, નિદાન, પ્રિસ્ક્રિપ્શન.. હું કરીશ." પપ્પા ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયા. પછી ગડમથલ છુપાવતા હોય એમ કહે,

"આકાશ, શ્રદ્ધાના નામે હૉસ્પિટલ કરીએ તો? આમ તો બધું એક જ ને."

"એક! કેવી રીતે?" એ અટકી ગયો. એના પપ્પા તુચ્છકારથી હસ્યા. એ જાણે છોભીલો પડી ગયો.

"પપ્પા, એક નથી. આખું ગામ મને ડૉક્ટર ધકાણના દીકરા તરીકે ઓળખે, પણ હું કોણ?" બોલતાં બોલતાં એનો અવાજ ઠરડાઈ ગયો.

ડૉક્ટર ધકાણે હીંચકો થંભાવી દીધો. એમનું મોં તણાઈ ગયું પણ ચૂપ રહ્યા. પછી મુખવાસનો બૂકડો મારતાં બોલ્યા,

"ક્યારે મૅચ્યૉર બનીશ તું?" ગુસ્સો અને અકળામણ અવાજમાં ભળ્યાં.

"વૉટ રબીશ મૅચ્યૉર? એક ચાન્સ તો આપો. હૉસ્પિટલ મારા નામે કરો, આઇ વિલ પ્રુવ માય સેલ્ફ." છેલ્લા વાક્ય પર ભાર વધી ગયો.

"એમ ન થાય." આખેઆખો વીંધી નાખતી ડૉ. ધકાણની નિર્મમતા આકાશને અસહ્ય લાગી. માથું ધુણાવતાં એના પિતા જવા માટે આગળ વધ્યા. એમને અટકાવી, ખભેથી હચમચાવતો એ બોલ્યો,

"મારી નાખો કાં હૉસ્પિટલ મારા નામે કરો."

"તારા નામે ન ચાલે. દારૂ અને દીવથી તો બાર નીકળ. તારા નામે ગામવાળા તો દૂર, તારા દોસ્તારો પણ ન આવે. કંઈક તો દુનિયાદારી સમજ."

આકાશ હાંફવા લાગ્યો. મુઠ્ઠી ભિડાઈ ગઈ. આંખોમાંથી લોહીના ટશિયા ફૂટ્યા. સૂધબૂધ ખોઈ બરાડો પાડતો શું બોલ્યો એનું એને ભાન ન રહ્યું.

એણે નીચે પડેલું ચાનું ટેબલ હાથમાં ઊંચક્યું. વર્ષોનો ફૂંગરાયેલો જ્વાળામુખી અને ડૂંભાયેલ રુદન – બંને ધસમસ્યાં. આ અણગમો અને આ ક્રોધ કોને માટે? પોતાની જાત માટે કે પપ્પા માટે – સણસણાવી એણે ટેબલનો ઘા એના પપ્પા પર કરવા ધાર્યો. વચ્ચે એની મમ્મી ધસી આવી. ટેબલ એની મમ્મીની કોણી પર પટકાયું. ચીસ સાંભળી એણે બંને હથેળીથી કાન દાબી દીધા. આંખે અંધારાં છવાયાં. ધબડક બેસી પડ્યો. નોકરો ચીસ

સાંભળી દોડી આવ્યા. થોડી વારે ઍમ્બ્યુલન્સ આવી. એની મમ્મીને લઈ એના પપ્પા એમાં બેઠા. એ ફાટી આંખે બેસી રહ્યો. ભેગા થયેલા લોકોની આંખોથી વરસતો અંગાર અસહ્ય હતો : "હાય હાય, આવો કપાતર!"

ભાનમાં આવી એણે પપ્પાને દસ વાર ફોન જોડ્યો. એમણે દસે વાર કાપ્યા પછી ફોન સ્વિચ ઑફ કરી દીધો.

એ દવાખાને ગયો. "મમ્મી, પ્લીઝ મને માફ કર"નું રટણ કર્યા કર્યું. એને જોઈ ડૉક્ટર ધકાણે મોં ફેરવી લીધું.

"ભાઈ, આપણાં અંજળ પૂરાં. ઘર તારું, ક્લિનિક પણ તારું. મેં બધું છોડ્યું. જા." પિતાની આંખોમાં ઉદાસી અને આઘાત જોઈ એણે હાથ જોડ્યા. પગે પડ્યો. અક્કડ પિતા અણનમ રહ્યા.

"તારી મમ્મી સાજી થાય પછી અમે નવું મકાન લઈ રહેશું. હાથ જોડું છું, ક્યારેય ફરી મોં ન દેખાડતો." માથે વીજળી પડી.

પાછા ફરતાં પગ ખાલી ખાલી લાગતા હતા. ચાલતો રહ્યો. ભાઈબંધો પાસે ગયો. બહાનું કાઢી બધાં આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. ધ્રુજારી દબાવતાં એણે ફોન કાઢ્યો. "શ્રદ્ધા, ઘરે ક્યારે આવીશ?" એ ઓર સપાટ અવાજે બોલી, "આકાશ, આવું કર્યું? સાવ આવું! તારી સાથે રહેવા કરતાં હું મમ્મી-પપ્પા સાથે એમની દીકરી બનીને રહીશ." ફોન કપાઈ ગયો.

કશુંય એમનેમ ન રહ્યું! એ દરિયા તરફ ધસી ગયો. ઊંડો ઊંડો ચાલતો રહ્યો. થપાટો વાગતી રહી. એ આ ધરા પર દુઃખી થવા નથી આવ્યો. એણે જીવવું છે. ક્યારેક તો એ સમજાવી શકશે કે એ ખોટો કે ખરાબ નથી. થપાટો વાગતી રહી. એ માથાસમાણો પાણીમાં ગરકી ગયો. ગૂંગળાયો.

બહાર નીકળ્યો. લાંબા ડગે એ ભીની રેતી પર ચાલતો રહ્યો. ખાધા પછી ફેંકેલાં રેપરો, તૂટેલી બૉટલો તડકામાં ચમકતાં હતાં. સુકાયેલી શેવાળ, ઝાંખરાં, કાંટાવાળી સૂકી ડાળખીઓ પર એનું ધ્યાન છેક પાછા ફરતી વખતે પડ્યું. બાઇક પર ભીના કપડે જ એ ચાલવા લાગ્યો. તીખો તડકો વરસતો હતો પણ ભીના કપડાને લીધે વરાળ જેવું લાગતું હતું. વરસાદ પહેલાંના તાપમાં એની ભીતરે ડૂમો પીગળતો હતો.

ગઈકાલની સવાર યાદ આવી. આવા ટાણે જ આકાશે પપ્પાના નવા નિવાસસ્થાને જઈ બેલ વગાડી હતી. બે મિનિટ પછી ડગુમગુ ચાલતી એની મમ્મીએ દરવાજો ખોલ્યો. પપ્પા વારંડામાં બેસી છાપું વાંચતા હતા. એમણે જરા ઉપર જોયું. નજર મળી કે તરત મોં ફેરવી લીધું. છાપામાં મોં ઘાલી બેઠા રહ્યા.

સોફામાં બેસતાં હાથમાં પાણીનો ગ્લાસ લઈ આવેલી મમ્મીને એણે પૂછ્યું,

"મમ્મી, શ્રદ્ધા ક્યારે આવશે?"

"એ કંઈક નવો કોરસ, શું કે ઓલું ગાયનેક ઇંકલૉજી એન્કોલૉજી..એ કરવા ગઈ છે. પૂના. પિયરે જવાબદારી ઓછી રે' ને. તે કે' મારે જવું છે. તારા પપ્પા કે જાવ."

મને ખબર પણ.. ન બોલી શક્યો. એકીટશે મમ્મીને જોઈ રહ્યો. બોલતી વખતે દેખાતી મમ્મીની નિર્દોષ મુખમુદ્રાને જોઈ એને ચૂમવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એણે એની મમ્મીના ગાલે હળવી ટપલી મારી. એ આંખોથી હસી.

"કરિયાણાનું ને શાકભાજીનું લિસ્ટ લખાવી દે, લઈ આવું." એની મમ્મીએ બહાર વરંડામાં ઊભેલા એના પપ્પા તરફ જોઈ કહ્યું, "રે'વા દે ને અકુ. એ તો નીચે વાળાના ગલ્લેથી લયા'વું છું ને.." એની મમ્મીનું ફિક્કું મોં જોઈ એ ચૂપચાપ ઊભો થઈ ગયો. નીચે ઊતર્યો.

વરંડામાંથી ડૉ. ધકાણ ડોકું તાણી એને નીરખતા હતા. એ બાઇક પર બેસતી વેળા એણે પાછું વળીને જોતાં નોંધ્યું. કિક મારતો નીકળી ગયો. એને એના પપ્પાની નજર ભુલાતી ન હતી. કદાચ એ નજર આકાશને બોલાવતી હતી. માથે હાથ ફેરવી એના ખબર અંતર પૂછતી હતી. પરસેવાવાળા કપાળ પર ઠંડી લહેરખી અડી જાણે.

બાઇકની ગતિ સાથે આકાશના વિચારો પણ ધસમસતા હતા. કેટલાંક પાપની માફી નથી હોતી. એની સાથે જીવવાની સજા હોય છે. કાશ! પપ્પાએ કડવાં વેણ ઉચ્ચાર્યાં હોત, સામે એણે માફી માંગી હોત, બંને ભેટી પડ્યા હોત. હૈયું ખાલી કર્યું હોત તો કદાચ આ બિંદુએ બંને ન હોત. એ અને એના પપ્પા ધીમે ધીમે એકબીજાથી દૂર ખસતા જતા હતા. એને ખબર છે પરસ્પરની આવી ઉદાસીનતા ધીમે ધીમે ધિક્કાર તરફ આગળ વધતી જાય છે. થોડાં વર્ષો પછી એ અને એના પપ્પા એકબીજા માટે સાવ અજાણ્યા બનીને ખોવાઈ જશે.

એ બબડ્યો, "કેમ બે ધોલ મારી ન શકાયા તમારાથી?"

એને લાગ્યું એ અને એના પપ્પા કેટલીય જૂની વાતો કરતાં ખડખડાટ હસે છે. જાણે નિદાન કરતી વખતે આકાશે લીધેલા યોગ્ય ડિસિઝનની વાત સાંભળી, પપ્પા એની પીઠ થાબડે છે. જાણે એ, શ્રદ્ધાને મમ્મી-પપ્પા, સાથે કોઈ હિલસ્ટેશને ફરે છે. ધુમ્મસ વચ્ચે ઝળહળ સૂરજ. તાજાં ફૂલો સાથે ઘસાયેલી લહેરખીઓ અને ચારેયના હસતા ચહેરાઓથી સવાર ઝળહળે છે. જાણે કે...

તાડનાં વૃક્ષો વચ્ચે બાઇક સડસડાટ ચાલતું રહ્યું. કપડાં સાવ કોરાં. પવન સાવ પડી ગયો હતો. બાઇક કઈ દિશામાં ભાગ્યા કરતું હતું એનું આકાશને ભાન ન રહ્યું. એના મોંમાંથી અચાનક શબ્દો ફૂટ્યા, 'પપ્પા ચિટિંગ, ચિટિંગ પપ્પા.'

■

અથાતો રમતનો અન્ત

મહેન્દ્ર દક્ષિણી

"હું પહેલાં જ મૃત્યુ પામ્યો છું, અત્યારે તો હું એનો શોક મનાવી રહ્યો છું."[૧]

*

વિશાળ વિસ્તારની વચ્ચે આઠ આઠ માળની છ વિંગ છે. રાઘવેન્દ્ર 'એ' વિંગના પાંચમા માળે રહે છે, ફ્લૅટ નંબર એ ૧૫૦. આ ઍપાર્ટમેન્ટની પશ્ચિમ તરફ હરિયાળો બગીચો છે. બગીચાની ફરતાં હિલ્લોળાતાં વિશાળ વૃક્ષો છે – નીલગિરિ, નાળિયેરી, જાંબુ, બ્લૂ જેકરાન્ડા, રૉયલ પામ, વગેરે. બગીચાની વચ્ચે એક વર્તુળમાં ગુલાબી, સફેદ, પીળાં ગુલાબ મહેકતાં રહે છે. ઊંચા જાંબુના વૃક્ષ પર પક્ષીનો ખાલી માળો છે. અગાઉ એમાં બે ઈંડાં હતાં. એમાંથી બચ્ચાં થયેલાં. બચ્ચાંને પાંખો આવતાં એ ઊડી ગયાં છે. અત્યારે માળો ખાલી છે. થોડાં તણખલાં પવનમાં ખરી પડ્યાં છે, થોડાંક ઝાડની ડાળી પર લટકી રહ્યાં છે. આ ઍપાર્ટમેન્ટ્સના નિર્માણ પહેલાં અહીં હર્યાંભર્યાં ખેતરો હતાં. અહીં રામા રેડ્ડી કે નારાયણપ્પા, એવો કોઈક ખેડૂત રાગી વાવતો હશે. બપોરે એ રાગીમુદ્દે (કર્ણાટકની એક વાનગી) ખાઈને એકાદ ઝાડના સુખના છાંયડામાં ઊંઘતો હશે.

ડૉરબેલ વાગે છે. રાઘવેન્દ્ર બારણું ઉઘાડે છે. કુરિયર પૂછે છે :

"નૂર ઐવત ?" (એકસો પચાસ ?) વ્યક્તિની ખાતરી કરવા કુરિયર પૂછે છે.

"હવધુ." (હા) એ કહે છે.

કુરિયરવાળો એક પાર્સલ આપી પોતાની ડિવાઇસમાં એન્ટ્રી કરીને ચાલ્યો જાય છે. આ શહેરમાં ઍપાર્ટમેન્ટમાં રહેતા લોકો મોટા ભાગે કેવળ એમના ફ્લૅટના કે ઘરના નંબરથી જ ઓળખાય છે.

બારણાના આગળિયા તરફ અનાયાસે રાઘવેન્દ્રની દૃષ્ટિ પડે છે. અગાઉ ફૂલવાળો રોજ સવારે મૈસૂરુ મલ્લિગે(જૂઈનાં ફૂલ)નો હાર આપી જતો, ને થોડાં સેવંતીનાં ફૂલો પણ; જે આગળિયામાં ટીંગાડેલી થેલીમાં નાખી જતો હતો. પણ હવે એણે ઘણા સમયથી

૧. ગ્રીક પુરાકથાના એક પાત્ર પેલેમેડીઝનું કથન

હાર ને ફૂલો મંગાવવાનું બંધ કરી દીધું છે. છતાંય, ક્યારેક ક્યારેક એ તરફ અનાયાસે રાઘવેન્દ્રની નજર દોડી જાય છે.

ડાઈનિંગ ટેબલની બાજુની દીવાલ પર સેન્ડલવુડનો હાર પહેરાવેલો રૂપાની ફ્રેમમાં મઢેલો રાઘવેન્દ્રની પત્નીનો ફોટો છે – સોહની સૂરતિયાં, મોહની મૂરતિયાં. બીજો એક ફોટો વિદેશ વસતાં એનાં પુત્ર-પુત્રીનો છે. ટેબલની સામેની દીવાલ પર રોઝવુડની ફ્રેમમાં અન્ય એક મઢેલો ફોટો – રાઘવેન્દ્ર, એનાં પુત્ર, પુત્રી અને બે પૌત્રો સાથેનો છે. છબિમાં એની પૃષ્ઠભૂમિમાં અમેરિકાના બ્રાઇસ કેન્યનના રાતા તથા ગુલાબી રંગના કિલ્લા જેવા ખડકો સૂર્યપ્રકાશમાં સુવર્ણ જેવા ચળકી રહ્યા છે. બીજો એક ફોટો સોલ્ટલેક સિટીથી થોડે દૂર આવેલા સ્નોબર્ડ પર્વતની તળેટી પર વરસતા સ્નોમાં ભીંજાતાં રાઘવેન્દ્ર ને એની દીકરીનો છે. રાઘવેન્દ્ર એ ફોટા જોઈને આનંદ અનુભવતો હોય છે. લગ્નના ફોટા નિહાળતાં ફોટામાંથી વિરહની ઝીણી ઝીણી વેદના ઝરમર ઝરમર વરસતી અનુભવતો હોય છે. એના અમેરિકાના પ્રવાસના, એનાં પુત્ર-પુત્રી અને પૌત્રો સાથે પ્રવાસમાં વિવિધ સ્થળોએ પાડેલા ફોટા જોઈને અતીતની સ્મૃતિઓમાં એ જીવે છે. સ્મૃતિઓને પાંખો ફૂટે છે અને પતંગિયાંઓની જેમ આખા ઘરમાં ઊડાઊડ કરતી રહે છે.

ઈશાનકોણમાં દીવાલ પર સુંદર નકશીકામ કરેલું લાકડાનું નાનું મંદિર છે. એક ભગવાન અહીં ધૂળધોયા મેલા વાઘા પહેરીને બિરાજમાન છે. રાઘવેન્દ્રની દીકરી વિદેશ ગયા પછી પાંચ વર્ષથી આ વાઘામાં ભગવાન કશી રાવ કર્યા વિના સોહી રહ્યા છે. મંદિરમાં ખરે ટાણે કામ નહીં આવેલા બીજા એક ભગવાનની ધૂળમય નાની પ્રતિમા છે.

ટીવી યુનિટની પાસે ખૂણામાં સૂર્યકિરણો ઉપર સવાર થઈને બારીમાંથી ઘરમાં પ્રવેશીને એક પોપટી રંગનો કાગડો અને એક કાળા રંગનો પોપટ ડ્રૉઈંગરૂમની વચ્ચે લટકતા ઝુમ્મર પર જાણે આંબાની ડાળે બેઠા હોય એમ ઝૂલી રહ્યા છે! દીવાલ પર બારીમાંથી આવતા તડકાનું થીગડું ચોંટેલું છે. છત પર સુઘરીના માળા જેવા સ્મૃતિઓના માળા લટકી રહ્યા છે.

સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. થોડી વારથી વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. રાઘવેન્દ્ર બેડરૂમના કબાટમાંથી ઍબ્સોલ્યુટ વોડકાની બૉટલ લઈ આવ્યો, ને એ ડ્રૉઈંગરૂમને અડીને આવેલ બગીચા બાજુની બાલ્કનીમાં રાખેલ ટિપાઈ પર રાખી. પછી આઇસટ્રે, ગ્લાસ ને ફ્રાઇડ કાજુ લઈ આવ્યો. એણે વોડકાનો પેગ ભરી આઇસ નાખીને પીવાનું શરૂ કર્યું. એ ઝરમરતા વરસાદને જોઈ રહ્યો હતો..

રાઘવેન્દ્ર નિર્હેતુક ફોટો-આલબમનાં પાનાં ફેરવે છે. સગાંવહાલાં અને મિત્રોની છબિઓ એકાગ્રતાપૂર્વક જોતાં એને લાગે છે, કે એમનાં માથાં પર બીજના ચંદ્ર જેવાં નાનકડાં શિંગડાં ઊગી નીકળ્યાં છે અને પાછળ પૂંછડીઓ ઊગી નીકળી છે. ક્યારેક ક્યારેક માવઠાની જેમ આવતાં સગાંવહાલાંના ફોનમાં આઈ.વી.આર. ડિવાઇસની જેમ રાઘવેન્દ્ર પોતે પણ ડિવાઇસ જેવો બનીને અભાનપણે વાતો કરતો હોય છેઃ "હા"..."

તબિયત સારી...” “હશે”... “મજામાં”...“ભલે”...રાઘવેન્દ્ર ક્યારેક ત્રણ પેગ પીધા પછી ફોન પર મિત્ર સાથે ફિલસૂફી જેવી વાતો પણ કરતો હોય છેઃ “સુખની શોધ કરવી એનાથી બીજું કોઈ દુઃખ નથી. મનુષ્ય સાથે સુખ-દુઃખની કેવી રમત રમવી અને છળ કરીને કેમ જીતવું એમાં ઈશ્વર નિપુણ છે. એ રમતમાં મનુષ્ય ક્યારેય ઈશ્વરને હરાવી શકે નહીં. ઈશ્વર પાસે સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે...”

“આમ જુઓ તો અમારી અને ઈશ્વર વચ્ચે ખાસ કોઈ દુશ્મનાવટ ન હતી. એમ છતાં, અમે શું શું વેઠ્યું છે ઈશ્વરના કારણે. દુઃખ મનુષ્યને નાસ્તિક અને જ્ઞાની બનાવી દે છે; અને એ દુઃખ ઈશ્વર જ આપતો હોય છે. હું સુખ આનંદથી જીવવાનું રિહર્સલ કરી રહ્યો છું... ઘણી વાર દૂરસુદૂરથી તબડાક તબડાક કરતો શ્વેત અશ્વ મારા ભણી આવતો હોય એમ મને ભાસે છે. એના દાબડાના અવાજ સંભળાય છે. મને હવે આ જગત પરગ્રહ જેવું ભાસે છે અને હું મને પરગ્રહવાસી અનુભવું છું.”

*

રાઘવેન્દ્રએ રાત્રે સપનું જોયુંઃ એ કેરાલાના પાપનાશમ તરીકે ઓળખાતા વર્કલા બીચની કરાડ પર ઊભો છે અને સમુદ્રમાં જળના બદલે અંધકારનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે. એ અચાનક ઝબકીને નિદ્રામાંથી જાગી ગયો.

*

રાઘવેન્દ્રએ ટી.વી. યુનિટના ડ્રોઅરમાંથી ચોપાટ કાઢી, ડ્રૉઇંગ રૂમમાં પાથરી. ચોપાટની વચ્ચે પોતાની લીલા રંગની અને સામેના ખેલાડીની પીળા રંગની સોગઠીઓ ગોઠવી. એણે જમણા હાથની મુઠ્ઠીમાં કોડીઓ હલાવીને પોતાનો દાવ નાખ્યો, બે દાણા પડ્યા. પછી એણે સામેના ખેલાડી માટે ડાબા હાથે દાવ નાખ્યો, પચીસ દાણા પડ્યા. ફરી બીજી વાર દાણા ફેંક્યા, ચાર દાણા પડ્યા. એણે ડાબા હાથે એક સોગઠી પટમાં કાઢીને દાણા ગણીને સોગઠી રાખી. એણે જમણા હાથની મુઠ્ઠીમાં કોડીઓ હલાવીને પોતાનો દાવ નાખ્યો. ચાર દાણા પડ્યા. પછી એણે ડાબા હાથે સામેના ખેલાડીનો દાવ નાખ્યો. ત્રીસ દાણા પડ્યા. ફરી બીજો દાવ નાખ્યો, અગિયાર દાણા પડ્યા. ફરી દાવ નાખતાં બે દાણા પડ્યા. એણે ડાબા હાથે બે સોગઠી પટમાં કાઢી અને બધા દાણા ગણીને સોગઠીઓ મૂકી. હવે એ આડા ગોઠણિયાભેર થઈ ગયો અને રણભૂમિમાં માથા વિનાનું ધડ લડે એવા ઝનૂનથી મુઠ્ઠીમાં કોડાં ખખડાવીને પોતાનો દાવ નાખ્યો, ત્રણ દાણા પડ્યા. હવે હતાશા અનુભવતાં એણે ડાબા હાથે હરીફ માટે દાવ નાખ્યો—ત્રીસ દાણા પડ્યા, ફરી દાવ નાખ્યો—પચીસ દાણા પડ્યા; ફરી દાવ નાખ્યો-બે દાણા પડ્યા. એણે બે સોગઠીઓ પટમાં કાઢીને બધા દાણા ગણીને એ ખાનામાં રાખી... આમ રમત રમતાં રમતાં સામેના ખેલાડીની બધી સોગઠીઓ ઘરમાં ઊતરી ગઈ. રાઘવેન્દ્રનો તો તોડ પણ થયો નહીં. નતોડિયું પડ ખાધું. અગાઉ પણ ત્રણ હાર થયેલી, આ વખતે નતોડિયું.

રાઘવેન્દ્રએ ચોપાટની વચ્ચે અનિમેષ જોયા કર્યુંઃ "મેં વિચાર્યું હતું કે હું વિરોધી ખેલાડીની સોગઠીઓ મારતો જઈશ અને ચારે સોગઠીઓને ઘરમાં નાખી એક સોગઠીને ગાંડી કરીશ, રમવાની મજા કરીશ. પણ, રમતમાં એવું ક્યારેય બન્યું નહીં."

રાઘવેન્દ્રએ ચોપાટ સંકેલી ફિલ્મ જોવાનું શરૂ કર્યું–ઇંગમેન બર્ગમેનની ફિલ્મ 'ધ સેવન્થ સીલ'. નાઇટ મૃત્યુને ચેસ રમત રમવા પડકારે છે. રમત શરૂ થાય છે... રાઘવેન્દ્રએ સોફા પર લાંબા થઈને સાતમી વાર આ ફિલ્મ જોઈ. ફિલ્મ પૂરી થઈ.

*

ચારેય દિશામાં દર્પણ હોય ને વચ્ચે ઊછળતો દડો ચારેય દિશામાં દેખાય એમ રાઘવેન્દ્રના મનમાં સતત આવા વિચારો ઊછળ્યા કરે છે : જીવનનો તો અન્ત છે, પણ દુઃખ તો અનન્ત છે. "સંવેદનશીલ માણસ માટે જીવવાનો કોઈ અવકાશ નથી–કોઈ બહાનું પણ નથી."[૨]

*

રાઘવેન્દ્ર ઊભો થયો. જાંબુના વૃક્ષની પાછળ આકાશમાં પરોઢે આથમી રહેલા ચંદ્ર ભણી જોયું. એ બાલ્કનીની પારાપેટના પાઇપ પર ઊભો રહ્યો. ત્યાર પછી એણે પોતાની જાતને પક્ષીની જેમ પગ વડે જોરથી ધક્કો માર્યો અને એ આકાશામાં ઊડવા માંડ્યો. એને અનુભવ્યું કે એ હંસ જેવી શ્વેત ચાદર પર સૂતો છે અને આકાશમાં ઊડી રહ્યો છે, પક્ષીની જેમ ઊડી રહ્યો છે. ઊંચે ને ઊંચે ઊડી રહ્યો છે. અન્તે શ્વેત હંસ જેવું ટપકું દેખાતું અદશ્ય થઈ ગયું.

■

૨. સુરેશ જોષી

નોંધ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે વિશ્વ સોશિયલ મીડિયા દિવસની પૂર્વસંધ્યાએ તા. ૨૯-૬-૨૦૨૫ના રોજ આખા દિવસનો પરિસંવાદ યોજ્યો હતો. તેનું આયોજન પરિષદ વતી હેમાંગ રાવલ, હાર્દી ભટ્ટ અને સંજય ચૌધરીએ કર્યું હતું. જેમાં પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, ટ્રસ્ટી શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ધૈવત ત્રિવેદી, યાજ્ઞિક એમ. ભાવસાર, જય ચૌધરી, માનસ રાવલ, જતીન ત્રિવેદી, લલિત ખંભાયતા, કિરીટ દુધાત જેવા વક્તાઓએ વિષયને અનુરૂપ પ્રવચન આપ્યાં હતાં. વિવિધ બેઠકોનું સંચાલન હાર્દી ભટ્ટ, રાધિકા પટેલ, ચેતન શુક્લએ કર્યું હતું. આભારવિધિ હેમાંગ રાવલે કરી હતી. આ કાર્યક્રમનો વિસ્તૃત અહેવાલ ઑગસ્ટ, ૨૦૨૫ના 'પરબ'માં આવશે.

શેરી

આમ્રપાલી દેસાઈ

ચાલો, આજે હું તમને બાળા બાનું ઘર બતાવું. તમને થશે કે એ ઘરમાં વળી એવું તો શું જોવા જેવું છે? તો ભાઈ એ તો તમે જેમ જેમ વાંચતા જશો તેમ તમને જ સમજાશે. કે એ ઘરની ખાસિયત શું છે.

આ લાં....બી ગલીમાં દાખલ થયા, ગલી આગળ ચાલી, પણ આપણે તો ગલીની શરૂઆતમાં જ નાની ગલી પડે છે તેમાં જવાનું છે, ગાળાવાળા ઘરના પાછલા ભાગમાં તેઓ રહેતાં એટલે તેમના ઘરનું પ્રવેશદ્વાર આ જ ગલીમાં પડતું. લો... આ ઘરનો મુખ્ય દરવાજો ખોલ્યો એટલે આપણે સીધા મોટા ઓરડામાં દાખલ થયા અને સામે જ બાળા બા બેઠેલાં દેખાય, ઓરડામાં નંઈ, રસોડામાં. જોકે તમને અત્યારે એ નંઈ દેખાય, પણ આ ઘરમાં આવતાં દરેકે તેમને વર્ષો સુધી જોયાં છે. રસોડામાં ગૅસનો ચૂલો દીવાલ સરસો મૂકી દરવાજા તરફ મોં રાખી તે રસોઈ બનાવવા બેસતાં. જ્યારે ઘરમાં કોઈ આવે તો તે સામે જ બેઠેલાં દેખાતાં. જોકે ઘરમાં ઊભું રસોડું હતું પણ તેમને ત્યાં અંધારું લાગતું એટલે તેમણે જાતે જ ગૅસનો ચૂલો રસોડાની બારી સામે મૂકેલો જેથી પૂરતો પ્રકાશ મળે અને રસોઈ બનાવતાં હોય ત્યારે ગલીમાંથી પસાર થતા લોકો સાથે વાતચીત થતી રહે.

હવે મુખ્ય ઓરડાને સમજીએ. આમ તો આ ઓરડો દિવસે બેઠકરૂમ અને રાત્રે સૂવાનો ઓરડો બની જતો. અહીં સળંગ બે બારી હતી, જેમાં લોખંડના સળિયા જાળીની જેમ લગાવેલા અને લાકડાનાં બારણાં હતાં, જે રાત્રે સૂતી વખતે બંધ કરવામાં આવતાં હતાં. બારી પછી એક સળંગ દીવાલ હતી જેના ખૂણામાં નાનકડી સિમેન્ટની જાળી પણ હતી, જ્યાંથી ધૂળ, જીવજંતુ કે ઉંદર આવી શકતા, પ્રકાશ કે પવન નહીં. જોકે ઘરના આવા વર્ણનથી રખે માનતા કે ઘર અંધારિયું હશે! અરે આ ઓરડામાં સવારે બારીના સળિયામાંથી સૂર્યના તડકાના કાતરા ત્યાં નીચે મૂકેલી શેટ્ટી પર પડતા, શિયાળામાં ઓછા સમય માટે તડકાના ટુકડા દેખાતા પણ ઉનાળામાં આખી શેટ્ટી ભરાઈ જાય તેટલો તડકો તેના પર પથરાઈ જતો જેના પર સળિયાને કારણે નવતર ભાત પડતી. જોકે તડકાનો ખેલ સવારના થોડા કલાકનો જ રહેતો.

ટૂંકમાં આ ઘરમાં તડકા અને પવનને આવવાનો રસ્તો મળતો નહીં, પણ ઘર અંધારિયું પણ નો'તું. ગલીમાં ગાળાવાળા ઘરની સામે એક મોટા ઘરની પાછલી દીવાલ પડતી હતી

તેના પર તડકો અથડાતો અને બાળા બાના ઘરમાં ઉજાસ પથરાતો જે સાંજ સુધી રહેતો હતો.

અહીંના પચ્ચીસ વર્ષના વસવાટ દરમ્યાન બાળા બાએ તડકામાં કપડાં સૂકવ્યાનું કોઈને ધ્યાનમાં નથી. ઉનાળામાં કાતળી, પાપડી કે પાપડ સૂકવવા બાળકો સાથે કકળાટ થતો, કારણ કે તેમના વિના છાપરાં પર કોણ ચઢે ? જોકે આ કોઈ એક ઘરની જ સમસ્યા નો'તી. ગલીમાં આવેલાં ગાળાવાળાં ઘરોમાં તડકો ઓટલા પર કે છાપરાં, અગાસી પર જ આવતો બાકી તડકા અને પવન વગર લોકોને જીવવાની ટેવ હતી.

જ્યારે તેઓ અહીં રહેતા ત્યારે કોઈ પણ સમયે બાળા બા તમને રસોડામાં રસોઈ બનાવવામાં તલ્લીન યોગી જેવાં જોવા મળતાં, પણ હવે તેમનુંય શરીર થાક્યું હતું. જમીન પર બેસી ઊઠવામાં તેમને તકલીફ થતી એટલે એક દિવસ હિમ્મત કરી તેમણે બધા વચ્ચે વાત મૂકી કે હવે થોડી સગવડવાળું નવું ઘર લેવું જોઈએ. તેમની ઊઠવા-બેસવાની તકલીફ બધાં જોતાં હતાં, પણ એ તરફ સૌ દુર્લક્ષ સેવતાં પણ જેવી તેમણે ફોડ પાડીને વાત કરી ત્યારે નવું ઘર લેવા બધા તૈયાર જ હતા. હવે ઘર જોવાનો સિલસિલો શરૂ થયો.

શહેર બહાર બનતી સોસાયટીમાં મકાનો અને ફ્લૅટ્સ જોવાનું શરૂ થયું અને બધાને અનુકૂળ આવે તેવો ફ્લૅટ નક્કી કર્યો. આમ તો તે મુખ્ય રસ્તાથી થોડી અંદરની બાજુ હતો પણ ઍપાર્ટમેન્ટ બહુ ઊંચું નો'તું. લિફ્ટ હતી અને ત્રણ રૂમના ફ્લૅટમાં દરેક રૂમમાં ગૅલરી હતી, રૂમ રસોડામાં જીવેલા લોકો માટે આ ફ્લૅટ વિશાળ બંગલાથી કમ નો'તો. જોકે બાળા બાને તો એમની થોડી સગવડો સચવાય એટલે ભયો.. ભયો.

... છેવટે એ દિવસ પણ આવ્યો અને પરિવાર સાથે તે નવા ફ્લૅટમાં રહેવા ગયાં. અહીં એમનો અલાયદો સૂવા-બેસવાનો રૂમ હતો. વર્ષો પછી ઘરમાં હીંચકો જોઈ એમની આંખોમાં ચમક આવી.

ફ્લૅટની સજાવટ કે ગોઠવણી માટે તેમના વિશેષ આગ્રહ નો'તા. તેમનું જીવન રસોડામાં જ વીત્યું હતું. પણ આ રસોડું તેમની કલ્પનાની દુનિયા કરતાં જુદું હતું એટલે નવા સ્થળે જાતને ગોઠવવાની હતી અને અનુકૂલન સાધવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે ઊઠીને તેઓ રસોડામાં ગયાં, નવી જગ્યાએ લાઇટ સળગાવવા માટે દીવાલ પર સ્વિચ શોધવા ફાંફાં મારતાં ધ્યાનમાં આવ્યું કે, રસોડું તો આખુ સૂર્યના ગુલાબી પ્રકાશથી ભરાઈ ગયું છે. રસોડાની કાચની મોટી બારીમાંથી ઊગતા સૂર્યનારાયણનાં આટલાં અદ્‌ભુત દર્શનથી બાળા બા ગદ્‌ગદ થઈ ગયાં. તે બારી પાસે ઊભાં રહી એકીટશે સૂર્યને જોતાં રહ્યાં. ગુલાબીમાંથી ધીરે ધીરે પીળો પ્રકાશ પથરાતાં રસોડું સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. વાસણના ખખડાટથી તેઓ ધ્યાનભગ્ન થયાં અને ચા બનાવવા લાગ્યાં અને તેમના ગળામાંથી આપોઆપ પ્રભાતિયાના સૂર વહેવા લાગ્યા. સામાન્ય રીતે તેઓ સવારે શ્લોકો બોલી પછી ભજન ગાય પણ આજે તેમના અવાજમાં અલગ જ ઉમંગ છલકાતો હતો.

નવી જગ્યા, નવી મોકળાશ અને હળવા પવને તેમને હિલસ્ટેશનનો અનુભવ કરાવ્યો. જેમ જેમ અજવાળું પ્રસરવા માંડ્યું એમ ટેવવશ બાળા બાએ ઘરના કાચનાં શટર ખોલ્યાં, પડદા ખસેડી નાખ્યા એટલે ઘર આખું આછા ઉજાસથી ભરાઈ ગયું, એમને લાગ્યું કે તેઓ ઊર્જાવાન બની ગયાં છે. તેઓ મુખ્ય દ્વારનું લેચ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં ત્યાં બહાર વાટ જોતા પવને સુસવાટા સાથે બારણાને ધક્કો મારી ઘરમાં ફરી વળ્યો ને કાચના શટરને હચમચાવી નાંખ્યાં, ટેબલ પર પડેલી વસ્તુઓ ફર્શ પર ગબડવા માંડી તેના અવાજોથી ઘર આખું ખળભળી ઊઠ્યું અને ઊંઘતા સભ્યો ડ્રૉઇંગરૂમમાં દોડી આવ્યા અને દરવાજો બંધ કરી દીધો. આજે પહેલી વાર બધા ડાઇનિંગ ટેબલ પર એકસાથે ચા પીવા બેઠા. બાળા બા થોડી વાર ખુરશીમાં શાંતિથી બેઠાં, સ્વસ્થ થયાં એટલે બધાને ચા પાવા લાગ્યાં. એમણે પણ ચા પીધી. રોજની જેમ એમણે જ ચા બનાવી હતી, પણ આજે સ્વાદ જરા જુદો લાગ્યો. બધાની સાથે બેસી ચા પીધી એટલે તો એવું ન'ઈ લાગ્યું હોય, મનમાં સહેજ વિચાર આવી ગયો.

ડાઇનિંગ ટેબલ પાસેની જે ચૅર પર બાળા બા બેઠાં હતાં ત્યાંથી સીધી લીટીએ જે રૂમની ગૅલરી દેખાતી હતી ત્યાં તેમને તડકો દેખાયો. તેઓ ઊભાં થઈ ગૅલરીમાં ગયાં અને રૂમમાં દાખલ થવા મથતા તડકાને જોઈ વર્ષોથી ન બનાવી શકેલી સુકવણીની વડી-પાપડ બનાવવાના કોડ જાગ્યા. ડૉરબેલના અવાજે વિચારલોકમાંથી પાછાં આવ્યાં અને બીતાં બીતાં દરવાજો ખોલ્યો, અત્યારે પવન નો'તો એટલે તેમને નિરાંત થઈ.

ઉત્સાહ, ઉમંગ, રોમાંચ અને નવા વાતાવરણમાં જાતને ગોઠવવા મથતાં બાળા બા થાકીને પોતાના રૂમમાં જઈ સૂઈ ગયાં. બપોરની ઊંઘ પૂરી થતાં આંખ ખોલી તો તેમને દેખાયું કે ગૅલરીમાંથી આવતો તડકો પલંગ નીચેથી રેલાઈને બીજા દરવાજા સુધી પહોંચી ગયો હતો. પડખું ફર્યાં તો રૂમની બીજી ગૅલરીમાંથી બહાર જાંબુનું ઝાડ દેખાયું તેના પર દેવચકલી બેસીને ચિચિયારી કરતી હતી.

સાંજના કામ આટોપી તેઓ હીંચકા પર બેસી ધીરે ધીરે ઝૂલતાં'તાં. ત્યાં એકેક કરી બધા સભ્યો આવી વાતોએ વળગ્યા. વાત કરતાં કરતાં બાળાબાની નજર બારી બહાર ગઈ અને સ્થિર થઈ ગઈ. બધાએ એ તરફ જોયું તો ધીરે ધીરે સૂરજ ડૂબી રહ્યો હતો અને આ દૃશ્ય માણી રહેલા બધાના મોં પર પ્રસન્નતા હતી. હવે ઘરમાં જ રોજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત માણવા મળશે એ વાતે બધા ખુશ હતા.

આમ જોતજોતામાં નવા ઉમંગ સાથે નવા ઘરમાં જીવન ગોઠવાવા લાગ્યું.

અહીં રહેવા આવ્યાને વરસેય નહીં થયું હોય ને એક દિવસ બાળા બાએ કહ્યું કે હવે ઘરમાં પહેલાં જેવો પવન નથી આવતો, પણ એમની વાત પર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહીં, અરે કોઈએ એ વાતની નોંધ પણ ન લીધી કે હવે મુખ્ય દરવાજે આખો દિવસ માત્ર જાળી જ બંધ રખાય છે અને છતાં પવનથી બારણાં અથડાતાં નથી. હવે લાઇટબિલ પહેલાં કરતાં વધુ આવવા લાગ્યું ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે ઘરમાં હવે દિવસરાત પંખો ચલાવવો પડે છે, એનો અર્થ કે હવે કુદરતી પવન આવતો બંધ થઈ ગયો છે. પછી તો ઘરમાં, પડોશી સાથે અને ઍપાર્ટમેન્ટમાં પણ આની ચર્ચા થવા લાગી. પડોશમાં રહેતો છોકરો માહિતી

લાવ્યો કે સમુદ્ર તરફથી આવતા પવનો વચ્ચે ત્રણ મલ્ટિસ્ટોરિડ બિલ્ડિંગ બંધાઈ ગયાં છે જેને લીધે આપણા સુધી આવતા પવનો અટકી ગયા છે.

આ... શરૂઆત હતી.

બાળા બાના નિત્યક્રમમાં આ થોડાં વર્ષોમાં નવો બદલાવ આવ્યો. જ્યારથી તેઓ અહીં રહેવા આવ્યાં ત્યારથી તેઓ નિયમિત સૂર્યોદયનાં દર્શન કરતાં તેને બદલે તેઓ મોડાં ઊઠવા લાગ્યાં. બધાને એમ કે હવે વહેલી સવારે એમની આંખ નઈ ખૂલતી હોય! એક દિવસ વાતમાં ને વાતમાં તેમણે કહ્યું કે હવે રસોડામાંથી સૂર્યોદય દેખાતો નથી. એમની વાત સાંભળી બધાં ચોંક્યાં ! પરિસ્થિતિ સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો તો ધ્યાનમાં આવ્યું કે બધાના દેખતાં સામે નવું ઍપાર્ટમેન્ટ બની રહ્યું હતું પણ કોઈનેય કલ્પના નહીં કે તે બાળા બાનો સૂર્યોદય ગળી જશે, થોડી ઉદાસી છવાઈ અને આશ્વાસન શોધવા લાગ્યાં – ગૅલરીનો તડકો હજી અકબંધ છે.

થોડા સમય પછી સૂર્યાસ્ત દેખાતી દિશામાં પણ બિલ્ડિંગ બંધાઈ ગયું અને હવે ગૅલરીમાં પણ તડકાના કાતરા જ દેખાતા. તડકાનો વૈભવ હવે સમેટાઈને સામેની દીવાલ પર પડતો હતો અને તેના ઉજાસમાં બાળા બાના ઘરમાં અજવાળું રહેવા લાગ્યું. તેમને થયું કે દસ જ વર્ષમાં ફરી પાછા તેઓ નવી શેરીમાં રહેવા લાગ્યા છે.

■

તંત્રીનું વક્તવ્ય

મારા વ્યવસાયને અંગે નવરાશ જેવી જોઈએ તેવી મળતી નહિ હોવાથી તંત્રી તરીકેનું કાર્ય બની શકે તેમ ન હતું અને તેથી મેં છેલ્લા નિવેદન તરીકેનો ખુલાસો તે અંગે આજ ડિસેમ્બર માસના અંકમાં પ્રગટ કર્યો હતો, પરંતુ કૉન્ફરન્સ ચાર માસમાં ભરાવાની છે એવી ખુશ ખબર કૉન્ફરન્સના કાર્યવાહકો તરફથી આપવામાં આવી અને મને તે ચાર માસ સુધી એટલે ચૈત્ર માસ સુધી તંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવાનું અને ઉક્ત છેલ્લું નિવેદન ત્યાં સુધી મુલત્વી રાખવાનું કહેવામાં આવ્યું તો તેમના માન ખાતર અને કૉન્ફરન્સ તરફની હિતદષ્ટિ ખાતર મારે ત્યાં સુધી જ તંત્રી તરીકે નિભાવવાનું અને આ અંકમાંના પ્રગટ થયેલા નિવેદનને બદલે બીજો ભાગ મૂકી પછી છેલ્લે તે નિવેદન પુનઃ પ્રકટ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. આટલું વક્તવ્ય મારા કેટલાક સ્નેહીઓ અને મિત્રો, ઉપર જણાવેલા છેલ્લા નિવેદનની વાત જાણતા હોવાથી તેમને માટે કરવું ઉચિત ધાર્યું છે કે જેથી ગેરસમજૂતી ઊભી થવા ન પામે.

પૃષ્ઠ ૧૪૧, લેખસંચય, તંત્રીનોંધો,
શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ.(૨૦૨૩)

આ અંકમાં ફિલર મેળવી આપવા માટે વિપુલ પુરોહિતનો આભાર.

મરવાના લાભ

રવીન્દ્ર પારેખ

ગમે એટલા લાભ હોય તોપણ કોઈ મરવા તૈયાર ન થાય તે આપણે જાણીએ છીએ ને મરવાના લાભ કહેવા જેટલું પણ જીવવું તો પડે જ! નહીં તો કોઈને લાભ કહેવાય નહીં, એટલે, એટલું ડિસ્કાઉન્ટ મેળવીને જ વાત માંડીએ. વાત એવી છે કે થોડા વખત પર આપણે (એટલે કે મેં) એક પુસ્તક વાંચેલું – 'લાઇફ આફ્ટર ડેથ'. તેમાં શું આવે છે તે તો યાદ નથી. જોકે, હમણાં વાંચ્યું હોત તોપણ યાદ હોત જ, એની ગૅરંટી નથી, પણ ખટકેલું એ કે પુસ્તકનું નામ 'લાઇફ આફ્ટર ડેથ'ને બદલે 'લાઇફ આફ્ટર વાઇફ' હોત તો તાત્ત્વિક રીતે બહુ ફેર પડ્યો ન હોત. 'મૃત્યુ પછીના જીવન'ની જેમ વાત હોત તોપણ 'પત્ની પછીના જીવન'ની હોત. સાચું તો એ છે કે પત્ની પહેલાં પણ જીવન નથી હોતું ને પત્ની પછી પણ નથી હોતું. હોય તોપણ ન હોય એવું જ! આશ્વાસન એટલું જ હોય છે કે પત્ની હોતી નથી ને આપણે હોઈએ છીએ. પણ, 'પત્ની પછીના જીવન'માં પણ પત્નીનો પડછાયો તો વિસ્તરતો જ રહેતો હોય છે, એટલે કદાચ લેખકને સાહસ કરવાનું ન સૂઝ્યું હોય ને તે 'લાઇફ આફ્ટર ડેથ' આગળ જ અટકી ગયો હોય એમ બને. જોકે, 'મૃત્યુ પછીનું જીવન'માં પણ વાત જીવનની જ થવાની હોય તો તે આપણો વિષય નથી. આપણો વિષય 'મરવાના લાભ' છે, જેને જીવવા સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી, કોઈ લેવાદેવા રાખે તો આપણને તેની સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી એ ખરું.

મરવાના લાભ અંગે આપણે અધિકૃત રીતે જાણીએ છીએ એવું નથી, કારણ આપણે હજી છીએ ને જઈએ તોપણ મરવાથી લાભ થાય કે ગેરલાભ, તે અંગે કશું કહી શકીએ એમ નથી, પણ લખીએ છીએ એટલે મરવાના કે મારવાના લાભ અંગેની અટકળો કરી શકીએ, તે જો તમને ચાલતી હોય તો કરીએ. તમે કરી શકતા હો તો તમે કરો, આપણને વાંધો નથી. તો જરા એવું વિચારીએ કે કાલ ઊઠીને ઉઠાય જ નહીં તો કેવું લાગે? સૌથી પહેલો લાભ જ એ કે રોજ ઊઠવાની ઝંઝટમાંથી મુક્તિ મળી જાય. રોજ સવારે ઉઠાડવા માટે પત્ની જે કકળાટ કરે છે તે કોઈથી અજાણ્યું નથી. તેને બદલે ગુજરી ગયા હોઈએ તો ઊઠવાની કડાકૂટ તો નહીં! હવે ધારો કે ગુજરી ગયા છીએ એટલું કન્ફર્મ થઈ જાય તો એ વિચારીએ કે –

તમે કહેશો કે ગુજરી જ ગયા છીએ તો વિચારવાનું જ ક્યાં રહે છે? સાચું, પણ

આ તો અટકળ કરવાની છે. ખરેખર ગુજરી જવાનું નથી. વેલ, ગમે એટલી માંદગીમાં ગુજરી ગયા હોઈએ તોપણ મર્યા પછી કોઈ માંદગી રહેતી નથી. આખી જિંદગી છીંકાછીંક કરી હોય, પણ મર્યા પછી છતે નાકે છીંક જ ન આવે એ કેવી મોટી સગવડ છે! ન દવા ગળવાની માથાકૂટ કે ન હૉસ્પિટલનું બિલ ભરવાની ચિંતા. આમ આખી જિંદગી 'એપ્રિલ-ફૂલ' જ જોયું હોય, પણ મરવાનો લાભ એ કે ક્યારેય ન મળ્યાં હોય એટલાં ફૂલ નીચે સૂવાનું મળે. આ લકઝરીને લાયક હોઈએ કે ન હોઈએ, પણ ફૂલમાંથી તો આપણે નથી જ જતા.

જીવતા હતા ત્યાં સુધી કોઈનો ખભો લીધો ન હતો, ખભો આપવાનું જ કામ કર્યું હતું. તે લાભ મર્યા પછી મળતો હોય છે. એટલા બધા ખભા લોકો આપે છે કે ખભાની સભા મળી હોય એવું લાગે. આડે દિવસે કોઈને કહ્યું હોય કે જરા ટેકો કરને, તો એણે આપણા પર છેકો જ માર્યો હોત! આખી જિંદગી ટાંટિયા જ તોડ્યા હોય, એનું વળતર એ રીતે મળે છે કે જાતે ચાલ્યા વગર મંજિલ સુધી પહોંચાય છે.

આપણને અવલ મંજિલે પહોંચાડ્યા પછી સૌને પોતપોતાને ઘરે જવાનું હોય છે. આપણાવાળાને ખાતરી હોય કે ગયો છે તે ફરી આવવાનો નથી, પણ આપણને વળાવવા આવનારે તો પાછા વળવાનું હોયને! સૌના મનમાં આખો દિવસ બગડ્યો ને કોઈ કામ ન થયું એ ભાવ ચહેરે ફરકતો રહેતો હોય છે. આમ પણ એ બધા ઘરે હોત તો કૈં કરીને ઊંઘા વળી ગયા ન હોત! ઘરમાં વાઇફ પાસે ચા મુકાવી મુકાવીને વાઇફની લાઇફને બિઝી જ રાખતા હોત, કારણ આપણે રજાને દિવસે ગુજર્યા હતા ને એ સૌ આપણા ઋણી ગણાય કારણ, આપણે એમની એક રજા બચાવી છે. પણ, એમને તકલીફ એ વાતે છે કે આપણી શોકસભા ચાલુ દિવસે છે ને લાંબી ચાલવાની છે. તે એટલે કે આપણે સેલિબ્રિટી હતા ને ઘણા મહાનુભાવો બોલવાના છે. આમ તો આપણા સ્વભાવને જોઈને કોઈ બોલવા રાજી ન થાય, પણ સંબંધીઓએ બધાંને ફોન કરી કરીને રાજી કર્યા છે. કેટલાકે તો બોલવાનો ભાવ પણ કહ્યો છે ને વખાણ કરવા પર મોંઘવારી ભથ્થું પણ ચડાવ્યું છે. આમ તો આ મોંઘું છે, પણ આપણને એની બહુ ચિંતા નથી, એટલે ઘી ઢોળાય તો ખીચડીમાં એ ન્યાયે આપણાં વખાણ થાય એ લાભમાં જ છે.

મરવાનો મોટો લાભ એ છે કે શોકસભામાં આપણાં વખાણ થાય છે. એ વખાણને લાયક હોઈએ કે ન હોઈએ, પણ કેટલાય ગુણો આપણામાં મર્યા પછી પ્રગટે છે. આપણે વિષે બોલનારા એવા એવા સદ્‌ગુણો શોધી લાવે છે જે હતા ત્યારે સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી પણ કોઈને જડ્યા ન હતા. એ સાંભળીને રાજી નથી થતા, તે એટલે કે આપણાં મરણે વક્તાને 'બકતા' કરી મૂક્યા છે. આમ પણ શોકસભામાં બોલે છે એટલું ખોટું વક્તા ભાગ્યે જ બીજે બોલતા હોય છે. બીજી તકલીફ વક્તા એ ઊભી કરે છે કે આપણે કરેલ ઉપકારો એકાદ વક્તા પોતાને નામે ચડાવતો જાય છે. જેમ કે, આપણે એને આપેલા ઉધાર રૂપિયા, એણે આપણને આપેલા રૂપિયામાં ફેરવાઈ જાય છે ને એ એણે પરત ન કર્યા હોય તો આપણે એને પરત ન કર્યા એમાં રૂપાંતરિત થાય છે ને એ એણે માંડવાળ કર્યા છે એવી ઉદારતામાં એનો અંત આવે છે ને ટ્રેજેડી એ છે કે આપણે એ મિત્રને કૈં કહી શકતા નથી.

આટલું થવા છતાં આપણું ચિત્ર સારું ઊપસે છે તે ઓછો લાભ નથી. મરવાનો લાભ એ છે કે ગમે તેટલું બૂરું કર્યું હોય તોપણ, કોઈ આપણું બૂરું બોલતું નથી.

મરવાના લાભ ગણાવવાનો હેતુ કોઈને મરવાની પ્રેરણા આપવાનો નથી, પણ કહેવાનું એ છે કે મરવું દરેક વખતે હાનિકારક જ હોય એવું નથી. આમ સંતાનોએ ભલે ભૂખે માર્યા હોય પણ, આપણું શ્રાદ્ધ લાડુ/દૂધપાકથી કરવાની ફરજ એમને પડે એ નાનીસૂની વાત નથી. આપણી પૂરેપૂરી પાત્રતા નરકસ્થ થવાની હોય તોપણ મર્યા પછી આપણે સ્વર્ગસ્થ કહેવાઈએ છીએ. આટલું મોટું નરક હોવા છતાં કોઈ પણ મરનાર કહેવાય છે તો સ્વર્ગસ્થ જ ! ગુજરી ગયા પછી મરનાર ગમે ત્યાં જતો હોય, તોપણ અહીંથી મોકલનારા તો તેને ટૅગ 'સ્વર્ગસ્થ'ની જ મારે છે.

હવે તો સેલ્ફીનો જમાનો છે, એટલે મરનાર જોડે પણ સગાંસંબંધીઓ એટલી સેલ્ફી પડાવી શકે ને તેય એવી કે મરનાર સજીવ લાગે ને બાકીના ગુજરી ગયા હોય એવા લાગે, એ (અશુભ) લાભ પણ ઓછો નથી. એક જમાનામાં ફોટા બહુ પડતા જ ન હતા, ત્યારે મરનારનો ફોટો શોધતાં ઘણા ગોટો વળી જતા કે ગોટે ચડી જતા. ફોટો જ ન હોય ત્યાં સારો ફોટો શોધવાનું દુષ્કર હતું. હવે તો એક કહેતાં અનેક ફોટા અવેઇલેબલ હોય છે, એટલે મરનારના દરેક પુણ્યતિથિએ નવા નવા એટલા ફોટા અખબારોમાં છાપી શકાય કે પચાસમી કે સાઠમી પુણ્યતિથિ સુધી અલગ અલગ ફોટા છાપવા હોય તોપણ વાંધો ન આવે ને નવા જન્મમાં સાઠેક વર્ષ સુધીમાં તો મૃતક ફરી મરી ગયો હોય તો તેના અંજલિના ફોટા છપાવા પણ શરૂ થઈ ગયા હોય. મર્યા પછી પણ પુનર્જન્મના મૃત્યુ સુધી આ સિલસિલો ચાલુ રહે એ મરવાનો ઓછો લાભ છે ? છતાં, કોઈ મરવા તૈયાર નહીં થાય તે ખરું. ભલે, જીવો ત્યારે. શુભેચ્છાઓ–

■

શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણની તુલના

શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણ બંને બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા છતાં એક પ્રખર વાદી, વેદનું મંડન કરવા અન્ય સર્વ ધર્મોનું ખંડન કરવા મથનાર, બલવાન શરીરધારી, મૂર્તિપૂજા નિષેધક હતા, જ્યારે બીજા શાંતમૂર્તિ, સર્વધર્મ પ્રત્યે પ્રેમાદરભાવ રાખનાર, મધ્યમ શરીરવાળા, મૂર્તિપૂજક સાથે અધ્યાત્મી હતા. એકમાં શૌર્ય, અસહિષ્ણુતા અને નીડરતા હતાં, જ્યારે બીજામાં ભક્તિભાવાવેશ, સમતા અને સૌમ્યતા હતાં. બંનેના ઉપદેશમાં માનવસેવાનું લક્ષ હતું. બંનેને જબરા કાર્યકર-પ્રસારક-સંદેશવાહક શિષ્યો સાંપડ્યા કે જેમણે મૂળ પુરુષના ઉપદેશને વ્યાપક કરી અનુકૂળ કાર્યક્ષેત્રમાં યશ મેળવ્યો. એકની આર્યસમાજ પહેલવાન (Militant) સંસ્થા છે; બીજાનું રામકૃષ્ણ મિશન એ સેવામય કાર્ય કરતી નિરાડંબરી શાંત સંસ્થા છે. એકની કીર્તિસુવાસ હિંદમાં પ્રસરી, બીજાની હિંદ ઉપરાંત અન્ય દેશોમાં પણ ફેલાઈ.

પૃષ્ઠ ૨૫૨, લેખસંચય, ચરિત્રાત્મક લેખો,
શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ (૨૦૨૩)

દેરિદા અને વિઘટનશીલ ફિલસૂફી - ૫

સુમન શાહ

હું અને રશ્મીતા એક વાર આમ્સ્ટર્ડામથી ટ્રેનમાં પૅરીસ ગયેલાં. 1996 આસપાસની વાત. પૅરિસના રેલવે સ્ટેશન પર અમે રેસ્ટરૂમ -ટૉઇલેટ- શોધતાં'તાં. મળી ગયેલું. ત્યાં ટૉઇલેટ પણ મફતમાં ન્હૉતાં એટલે કાઉન્ટર પરની બાઈને કેટલાક કૉઇન્સ ચૂકવવા પડેલા. અચરજની વાત એ કે ક્યાંય men તેમ women સંજ્ઞા કે ચિત્ર દેખાય જ નહીં. હું કે રશ્મીતા ભૂલ કરી બેસીએ તો કેટલું વિચિત્ર થઈ પડે! ફાંફાં મારવાનું છોડીને મેં એ બાઈને પૂછ્યું તો કહે - it is unisex. પૈસા આપી દીધેલા અને કામ પતાવવું જરૂરી હતું એટલે મેં 'યુનિસૅક્સ' બબડતાં બબડતાં, પતાવ્યું. પણ ઍફિલ ટાવર પ્હોંચ્યાં ત્યાંલગી મનમાં સવાલ કૂદ્યા કરતો'તો કે વિશ્વનું સર્વોચ્ચ કલાધામ કે citadel પૅરીસ આટલું બધું પછાત! પછી તો જાણકારો પાસેથી જાણેલું કે યુરપનાં કેટલાંક શ્હેરોમાં ટૉઇલેટ્સ સ્ત્રી અને પુરુષ માટે અલગ નહીં પણ unisex કહો કે ભેળસેળિયાં હોય છે. એક મિત્રે એમ પણ કહેલું કે એ પછાત નથી પણ અત્યાધુનિક છે કેમકે ચાલ્યા આવેલા પૂર્વગ્રહદુષ્ટ લિન્ગભેદને પડકારે છે.

ટૉઇલેટ્સનો એ જ્ઞાનસંવર્ધક પ્રસંગ ભુલાઈ ગયેલો તે આજે binary oppositionsની વાતે યાદ આવી ગયો. મને થયું કે એ પૅરીસવાસીઓ સ્ત્રી/પુરુષ દ્વૈતને વિરોધી નથી ગણતા તે કેટલું સરસ! post-feminisicm પોતાના વિચારપક્ષમાં આ દૃષ્ટાન્ત પ્રેમથી ઉમેરી શકે.

કદાચ દેરિદાની લડાઈ ભાષામાં સ્થિર થયેલાં વિરોધી દ્વૈતોથી શરૂ થઈ છે. ડિપ્લોમા માટેના એ શોધનિબન્ધમાં એમણે હ્યુસેર્લે પ્રયોજેલાં દ્વૈત તપાસ્યાં છેઃ ideatic/empirical, ખયાલપરક/અનુભવપરક. transcendentle/worldly, પરમાર્થિક/ઐહિક. original/derived, મૌલિક/સાધિત. pure/impure, પવિત્ર/અપવિત્ર. genetic/continued, પ્રારમ્ભિક/સન્તત. વગેરે.

તેઓ દર્શાવે છે કે હ્યુસેર્લની phenominology -પ્રતિભાસવિજ્ઞાન- અર્થ માટે શુદ્ધ આધાર કે પાયો શોધે છે - જેમકે, ઐહિક નહીં પણ એવો સંકેત જે પરમાર્થિક હોય; જેમકે, સાધિત નહીં પણ મૌલિક હોય. પરન્તુ આ આધારો શુદ્ધ નથી બલકે 'ભૂતિયા' છે -haunted. અવગતિ પામેલા જીવની જેમ ધૂણ્યા કરે છે. દેરિદા અવારનવાર to

haunt ક્રિયાપદનો રૂપક તરીકે પ્રયોગ કરતા હોય છે. હકીકત એ છે કે ભૂતિયાં પદો પોતા સાથે જોડાયેલાં જે પદોને ભગાડે છે તેથી જ ચેપાયેલાં હોય છે, જેમકે, અમૂર્ત, મૂર્તથી. પરમાર્થિક, ઐહિકથી. મૌલિક, સાધિતથી. પવિત્ર, અપવિત્રથી. પ્રારમ્ભિક, સન્તતથી.

અતિ મહત્ત્વનો મુદ્દો એ છે કે વિરોધી દ્વૈત ભાષાનો fundamental building block છે - ભાષા જે પર ખડી છે એ પાયાનો એકમ. ઉપસ્થિતિ/અનુપસ્થિતિ, સ્ત્રી/પુરુષ, પ્રકૃતિ/સંસ્કૃતિ, તર્ક/ભાવના, જ્ઞાનજગત/ભાવજગત, નર/માદા; જ્યાં નજર પડશે, વિરોધી દ્વૈત જોવા મળશે મળશે ને મળશે. એથી ભાષાના સ્વ-રૂપને અને વિચાર કે ચિન્તનની મૂળ ભાતને ઓળખી શકાય છે. ભારતીય દર્શનો તો સંસાર સમગ્રને દ્વન્દ્વાત્મક કહે છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે વિશ્વ બે વિરુદ્ધાર્થોમાં વ્હેંચાઈ ગયું છે! એમ માનીશું તો અતિ-સરલીકરણનો દોષ થશે તેમજ બધી માન્યતાઓ ચીલાચાલુ જ રહી જશે.

વિરોધી દ્વૈતમાં વિરોધી દેખાતી બે વિભાવનાઓથી અથવા બે પદોથી અર્થ માટે એક તન્ત્ર સરજાય, જેમાં પહેલા પદની સમજ બીજા પદથી, અને બીજા પદની સમજ પહેલા પદથી મળે. દાખલા તરીકે, મિલન/વિરહ. દેખીતું છે કે મિલન એટલે શું તે વિરહથી અને વિરહ એટલે શું તે મિલનથી સમજાય. દેરિદા જણાવે છે કે આ જોડકાંઓનું અસ્તિત્વ તો બન્ને પદો વચ્ચેની તાર્કિકતાને કારણે છે. તાર્કિકતા એ કે જોડકામાં સંયુક્ત દરેક પદનું અસ્તિત્વ બીજા પદના અસ્તિત્વથી છે. દાખલા તરીકે, અંદર/બહારમાં અંદર એટલે છે કે બહાર છે અથવા બહાર એટલે છે કે અંદર છે. આ હકીકત આપણે ભૂલવી ન જોઈએ, પણ ભૂલી જઈએ છીએ.

બીજું એ કે બે વિરુદ્ધ દેખાતાં પદ એકબીજાને contaminate કરે છે, ચેપ લગાડે છે, અને એ કારણે બન્નેના ગુણધર્મ એકબીજામાં ભળી જાય છે. કોઈ અવસ્થા માત્ર તાર્કિક કે માત્ર ભાવનાત્મક નથી હોતી પણ બન્નેનું સમ્મિશ્રણ હોય છે. જેમકે, સમજાય એવું છે કે કોઈ વ્યક્તિ માત્ર lovable કે માત્ર sexual નથી હોતી પણ lovable હોય એ sexual પણ હોય અને sexual હોય એ lovable પણ હોય. આ હકીકત પણ આપણે ભૂલવી ન જોઈએ, પણ ભૂલી જઈએ છીએ. પરિણામે, વિઘટનશીલ કાર્ય - deconstructive function- વિશેની આપણી સમજ દૂષિત રહી જાય છે.

જેમકે, સુખ/દુઃખ દ્વૈતનું કાર્ય એ છે કે આપણે એને સંયુક્ત રૂપમાં ઘટાવીએ; એ રીતે કે, નથી માત્ર સુખ કે નથી માત્ર દુઃખ. પરન્તુ દરેક મનુષ્ય સુખને કે દુઃખને પૂર્ણ ગણે છે અને માને છે કે હું સુખી, તું દુઃખી; તું સુખી, હું દુઃખી. એ પછી સુખની વ્હેંચણી માટેના ઝઘડા કે યુદ્ધો શરૂ થાય છે. દુઃખના નિવારણ માટેનાં સામુદાયિક ધરકરમ ક્રિયાકાણ્ડો કે માર્ક્સવાદ મૂડીવાદ કે લોકશાહી સુધીના રાજકીય ઇલાજો શરૂ થાય છે.

બીજું સમજવાનું એ છે કે વિરોધી દ્વૈતો નિષ્પક્ષ નથી પણ ભેદકારી છે. ભેદ એ કે પહેલું પદ સત્તાધીશ અને બીજું પદ ઓશિયાળું; પહેલું પદ સ્વાયત્ત અને બીજું પરાયત્ત; પહેલું પદ મહાન અને બીજું હીન. એટલે, પ્રત્યેક વિરોધી દ્વૈતનું વિઘટન શરૂ કરવું જોઈશેઃ એ કાજે, કેન્દ્રસ્થ પદને સ્થાને તેના હાંસિયાકૃત પદને મૂકીશું; કેન્દ્રમાં મુકાયેલું એ હાંસિયાકૃત પદ નવું કેન્દ્ર બનશે; અને એ નવા કેન્દ્રને પણ બીજા નવા કેન્દ્રથી ખસેડી

શકાશે. પરન્તુ દેરિદા સ્પષ્ટ કહે છે કે પદોના એવા સ્થાનબદલથી કશો ફર્ક નહીં પડે, સંરચના હતી એમ અકબંધ જ રહેશે. ગાયત્રી ચક્રવર્તી સ્પિવાક ઉમેરે છે કે સ્થાનબદલ ઉપરાન્ત પદોને displace -સ્થાનભ્રષ્ટ- કરવાં જોઈશે. એથી સંરચના ભાંગી પડશે અને સ્પષ્ટ થશે કે વિરોધી દ્વૈતો વચ્ચે પ્રવર્તતા ઉચ્ચાવચ ક્રમનું કારણ દૂરવર્તી સત્તાઓ છે, અને બરાબર સમજાશે કે ત્યાંલગી પ્હોંચીએ એ ગણાશે, વિઘટનશીલ કાર્ય. એમ થવું જરૂરી બલકે અનિવાર્ય છે અને કદાચ એવા પુરુષાર્થ માટે દેરિદા આપણને નિમન્ત્રણ આપે છે.

વિઘટન માટે કેન્દ્ર/હાંસિયાના વિરોધી દ્વૈતને સર્વસામાન્યપણે હમેશાં પ્રયોજવામાં આવે છે. આપણી નોટબુકના પાના પર એક હાંસિયો હોય છે. પાનાનો મુખ્ય ભાગ મોટો હોય છે, એ છે કેન્દ્ર. હાંસિયો નાનો. સમજાશે કે કેન્દ્ર અને હાંસિયા વચ્ચેનું અન્તર સ્થૂળ છે છતાં વિચાર ભાષા કે સંસ્કૃતિ નામની વિવિધ સંરચનાઓમાં લપાઈ રહેલી દૂરવર્તી સત્તા અન્તર્ગત ગતિવિધિનું -power dynamicsનું- તે ઘણું બધું સૂચક છે. દરેક સમાજમાં ધર્મપુરુષો સત્તાધીશો શ્રીમન્તો શિક્ષિતો ઉપલા સ્તરે જોવા મળે છે, નીચલા સ્તરે જોવા મળે છે, દીન દમિત કે અબુધ સમુદાયો કે પછી તળવાસી subalterns.

પશ્ચિમની અધિભૌતિકવિદ્યામાં પુરુષ કેન્દ્રમાં હોય છે અને અન્યો, મુખ્યત્વે સ્ત્રી, હાંસિયામાં હોય છે. સંસ્થાનવિષયક - colonial - વિમર્શપરામર્શમાં સંસ્થાન પોતે જ હાંસિયામાં હોય છે! પશ્ચિમની શબ્દ કે તર્કકેન્દ્રી પરમ્પરામાં -logocentric traditionમાં- વાણી કેન્દ્રમાં અને લેખન હાંસિયામાં હોય છે, વાણી અધિકૃત અને લેખન સામાન્ય ગણાય છે.

આ નિર્દેશોને કારણે મને ભારતીય અધ્યાત્મવિદ્યા તેમજ સંસ્થાનવાદ યાદ આવી ગયાં અને થયું કે કેન્દ્ર/હાંસિયા વગેરે વિરોધી દ્વૈતો બાબતે ભારતમાં પણ ક્યાં કશું જુદું છે!

ભારતીય સંદર્ભનું આ ક્ષણે ખાસ તો મને દક્ષિણ/વામ કે જમણું/ડાબું - left/right - વિરોધી દ્વૈત યાદ આવે છે, અલબત્ત, એ દ્વૈત વૈશ્વિક છે. પરન્તુ મનુષ્યદેહના અતિ કામગરા ગણાતા બન્ને હાથમાંના એકને આપણે જમણો અને બીજાને ડાબો કહીએ છીએ તે કયા જીવવિજ્ઞાનની કે કઈ મૂળેરી સભ્યતાની ભૂમિકાએ કહીએ છીએ તેનો મને ખુલાસો નથી મળતો. મજાની વાત એ છે કે આ દ્વૈતમાં પગ નાક આંખ વગેરે અન્ય અંગોને પણ આવરી લેવાયાં છે. મારી દાદી કહેતી - જમણા પગ પર ડાબાની આંટી ન ચડાવ, નુક્સાન થશે. કોઈ ચીવટિયો ભાઈ બોલતો હોય છે - મારા નાકનું ડાબું ફોયણું સૂજી ગયું છે. કોઈ માતા બાળકને શીખવતી હોય છે - ડાબા હાથનું કામ 'જુદું' છે, એ હાથે લેસન ન કરાય. આપણે બધા બોલતા હોઈએ છીએ - મારી જમણી આંખ ફરકે છે તેથી, સંસ્કૃત નાટકનો નાયક બોલે છે કે એનો દક્ષિણ બાહુ ફરકે છે તેથી, કંઈક શુભ થવાનું છે. આ દ્વૈતનો અંગાંગમાં તેમજ શુભ/અશુભ અને પવિત્ર/અપવિત્ર રૂપે આમ ઘણો વિકાસ થયેલો છે.

સંસ્કૃત શબ્દ વામ-ને અનુસરીને સ્ત્રીને વામા કહેવાય છે. કેટલાંક ભારતીય હિન્દુ પરિવારોમાં પતિ દક્ષિણે અને પત્ની વામે સૂએ એવી પ્રથા છે. એ પ્રથાને મંગળ અને શુકનિયાળ માનવામાં આવે છે. ત્યારે ડાબા હાથના 'જુદા' કામને આરામથી વીસરી જવાય

છે! માન્યતા એ કે પુરુષનું સ્ત્રી અર્ધાંગ છે અને પુરુષના હૃદયમાં એનો વાસ છે એટલે સ્ત્રી એના હૃદયની બાજુએ ડાબે સૂએ તે હિતકારી છે. જોકે કો'ક દિવસ સ્ત્રીના સયુક્તિક રોષથી બન્ને અવળાં ફરીને સૂઈ ગયેલાં ભળાય ત્યારે દક્ષિણ/વામનું પ્રતિદ્વન્દ્વી જોડકું અવળું/સવળું પ્રયોજી શકાય. પૈતૃક સત્તા અને તેણે ઉછેરેલા દમ્ભનું આ પરમ દૃષ્ટાન્ત છે.

સંજ્ઞાઓ અર્થ આપી શકે છે તે તો તફાવત અને વિલમ્બનની લીલાને કારણે. તદનુસાર, કોઈ એક સંકેતક સંકેતાર્થ આપે ખરો પણ એ સંકેતાર્થ પોતે સંકેતક બની જાય અને બીજા સંકેતાર્થો આપે. બીજા સંકેતાર્થો વળી સંકેતકો બની જાય, અને ત્રીજા અર્થો આપે, એમ ચાલ્યા કરે. જુઓ ને, આપણે જોડણીકોશમાં કોઈ શબ્દનો અર્થ શોધવા જઈએ છીએ તો શું મળે છે? અર્થ રૂપે કેટલાક બીજા શબ્દો. એ બીજાના અર્થ મેળવવા જઈએ તો? ત્રીજા શબ્દો. અને એમ સંકેતીકરણની અન્ત વગરની શૃંખલામાં અર્થ સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે, કહો કે, ગૂમ થઈ જાય છે. અને તેથી બુદ્ધિએ અટકી જવું પડે છે. એને કહેવાય છે, intellectual impasse અથવા deadlock in understanding. એને કારણે એમ પણ કહેવાયું છે કે અર્થ છૅકાયેલો પણ, નહીં-ભુંસાયેલો રહેવા સરજાયો છે --constantly under erasure.

દેરિદાએ Of Grammatologyથી માંડીને એમની કારકિર્દી દરમ્યાન writing under erasure વિચારને વિકસાવ્યો હતો. textમાં પેલો deadlock કે વિરોધાભાસી વિભાવનાઓનાં સ્થાન -sites- દર્શાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શું કરવું. એ પર એક છૅકો મૂકવો, એવો કે છૅકા નીચેના શબ્દો કે વાક્યો છૅકેલા દેખાય, પણ રબર ભૂંસી નાખે એમ સમૂળગા ભુંસાયેલા નહીં. એ અર્થમાં erasure એક typographical expression છે. એથી સૂચવાશે કે એ બાબતોના ચૉક્કસ અર્થ કરવાનું ભલે શક્ય નથી પરન્તુ એ બાબતો અપર્યાપ્ત હોવા છતાં આવશ્યક છે.

દેરિદાને આ વિચાર હાઈડેગરમાંથી સાંપડ્યો છે. હાઈડેગરે Being શબ્દને ઈરેઝર હેઠળ મૂકેલો. નિત્શે પણ રૂઢ અર્થોને પડકારવા લીટીઓને છૅકેલી રાખતા. બૅકેટ પણ લેખનમાં જનમેલાં સંદિગ્ધ વાનાં એ પ્રકારે દર્શાવતા. (દેખાદેખીથી મેં પણ 'મારી વાચનયાત્રા ઈરેઝર હેઠળ' શીર્ષક રાખીને એક લેખ કરેલો, 'તથાપિ' 2011). દેરિદાની ઈરેઝર વિભાવના સંદિગ્ધતા દર્શાવે છે, પ્રશ્નાર્થ સૂચવે છે, અને આજ્ઞા કરે છે કે પુનર્વિચાર જરૂરી છે.

પરોક્ષપણે ઈરેઝર ભાષા અન્તર્ગત અસંગતિબોધને પ્રકાશિત કરે છે. અસંગતિબોધ માટે દેરિદાએ aporia સંજ્ઞા પ્રયોજી છે.

દેરિદાનો સમગ્ર વિઘટન-પ્રોજેક્ટ પણ શું સૂચવે છે? એ જ કે અર્થને ઊંડાણમાં લેવા મથતી ભાષા અપર્યાપ્ત છે પણ આવશ્યક છે. દેરિદાએ પણ જે કંઈ કહ્યું જેટલું કહ્યું એ આ મર્યાદાવન્ત ભાષાથી જ કહ્યું!

આ લેખમાળાના લેખન દરમ્યાન મને પ્રશ્ન થયેલો કે ભાષા સંસ્કૃતિ સમાજ કેળવણી માર્ક્સવાદ મૂડીવાદ લોકશાહી વગેરે સંખ્યાબંધ સંરચનાઓ મનુષ્યજીવન સાથે જોડાયેલી

છે એ ખરું, પણ એ સંરચનાઓને આપણે શી રીતે ઓળખીએ છીએ. હું લગ્નસમારમ્ભમાં જોડાઉં ને ખાણીપીણી માણું એટલે મને સમાજ-સંરચનાની ઝાંખી થાય. યુનિવર્સિટી-બિલ્ડિન્ગમાં કર્મચારીઓની વ્યસ્તતા નિહાળું કે ક્લાસરૂમમાં ભણાવું એટલે મને કેળવણી-સંરચનાનો અહેસાસ આવે. ચૂંટણી હોય ને મતદારોને મતદાન માટે લાઈનમાં ઊભેલા જોઉં એટલે મને લોકશાહી-સંરચનાનું ચિત્ર મળે. પણ એ ઝાંખી, એ અહેસાસ, એ દર્શન કે એ ચિત્રપ્રાપ્તિ તો મારાં perceptions -ઇન્દ્રિયબોધો- છે. એ દરેક ઇન્દ્રિયબોધને હું જ્યાંસુધી ભાષાના માધ્યમથી વર્ણવું નહીં ત્યાં સુધી એક પણ સંરચનાને હું બીજા મનુષ્ય સુધી પ્હોંચાડી શકું નહીં.

અને પ્હોંચાડવા જઈશ એટલે મને પ્રતીતિ થશે કે ભાષાનું માધ્યમ પોતે જ અપર્યાપ્ત છતાં આવશ્યક સ્વરૂપમાં સ-મર્યાદ છે. પરિણામે મારાથી કે અન્ય કોઈથી કોઈપણ સંરચનાનું વર્ણન કદી સમ્પૂર્ણસ્વરૂપ નહીં થાય. સંરચના અને તેના ભાષિક વર્ણન વચ્ચે સમાન્તરતા નહીં પણ થોડું અન્તર રહી જશે. એ અન્તર મને એ જ સૂચવશે કે સમાન્તરતા માટેનો પુરુષાર્થ ચાલુ રાખ, પૂર્ણવિરામ ન મૂક.

દેરિદાની ફિલસૂફીમાં રહેલો નીતિવિષયક સંદેશ એ જ છે કે પૂર્ણવિરામ ન મૂકો - no closure...

(ક્રમશઃ)

વિશેષ વાચન માટે સૂચિ :

Derrida, Jacques. 2016. Of Grammatology. Translated by Gayatri Chakravorty Spivak.

Johns Hopkins University Press.

■

"હું વર્ષોથી એમના માટે એક શબ્દગુચ્છ પ્રયોજતો રહ્યો છુંઃ One Man University. હા, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ એટલે વન મેન યુનિવર્સિટી. તેમનાં વિદ્યાકાર્યોનો વ્યાપ તથા ઊંડાણ જોતાં આ પ્રયોગ તેમને બિલકુલ બંધબેસતો આવે તેમ છે. એક વિશ્વવિદ્યાલય અનેક પ્રાધ્યાપકોને નિયુક્ત કરીને તંત્ર દ્વારા જે વિદ્યાકીય કાર્યો કરાવી શકે તે કરતાં અધિક કાર્ય મો.દ.દેસાઈએ કર્યું છે, એમ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય."

– આચાર્ય વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ
('પ્રાસ્તાવિક લેખ'માંથી)

રસ સંપ્રદાયની એક વાર્તા : પાંચમો દાવ

પન્ના ત્રિવેદી

વાર્તા, વિવેચન તથા નવલકથાક્ષેત્રે નવી આબોહવા લઈ આવનાર સુરેશ જોષીના લેખનમાં કળા ખાતર કળાનો અવાજ સહજ પમાય છે. આ સર્જક પર એક તરફ કાફકા, દોસ્તોવ્સ્કી, સેમ્યુઅલ બેકેટ, રિલ્કે, નિત્શે ઇત્યાદિ પાશ્ચાત્ય સર્જકોનો પ્રભાવ તો સામે કાલિદાસ કે ટાગોરનો પણ પ્રભાવ. સુવિદિત છે કે આ સર્જકે ‘ગૃહપ્રવેશ’ સંગ્રહથી ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં ‘ઘટનાહ્રાસ’ થકી નવો આવિર્ભાવ પ્રગટાવ્યો છે. તેમની વાર્તાઓ પરંપરાગત સર્જકો કરતાં જુદાં પરિમાણ લઈને આવે છે. ‘સંજ્ઞા’-૩ના અંકમાં એક મુલાકાત દરમિયાન તેમણે કહ્યું હતું : ‘હું વાર્તાઓ જૂથમાં લખું છું.’ આવાં જૂથ તેમની વાર્તાઓના અભ્યાસ દરમિયાન નિરંતર આપણને દેખાય. જે ‘ગૃહપ્રવેશ’, ‘અભિસાર’, ‘પાંચમો દાવ’, ‘કાલીય મર્દન’, ‘બે ચુંબનો’, ‘વરપ્રાપ્તિ’, ‘આંધળી માછલીઓ’, ‘ભય’ કે ‘પદ્મા તને’ જેવી વાર્તાઓમાં પણ દેખાય. જે સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધોની સંકુલતાનું આલેખન હોય. એ જ રીતે ‘ગૃહપ્રવેશ’, ‘દ્વિરાગમન’, ‘એક મુલાકાત’ કે ‘વૈશાખ સુદ અગિયારસ’ જેવી વાર્તાઓના જૂથમાં સામાજિક વાસ્તવની સમાંતરે મનોજગતની સંકુલતાનું નિરૂપણ હોય.

‘પાંચમો દાવ’ જેવી વાર્તામાં સ્ત્રી-પુરુષના મનોજગતનું ચિત્રણ મૂકવાનો પ્રયાસ જોઈ શકાય. સંનિધીકરણની પ્રયુક્તિ અહીં તીવ્રતાથી કારગત નીવડી છે. કનુ દાખલો ગણી રહ્યો છે. દાખલા ગણવાની સમાંતરે સુશીલા અને હરકાન્તની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા ગૂંથી સૂચક રીતે દામ્પત્યજીવનના છુપાયેલા રહસ્ય તરફ નિર્દેશ કરે છે. બંને પાત્રો એકમેકને છેતરી રહ્યાં છે. અન્ય પગદંડી પર વિહરવાનો પ્રયાસ બંનેના કિસ્સામાં જોઈ શકાય છે. વાર્તામાં ઘટના તો સાવ નજીવી છે. ભીતરના ભાવો બહાર ન આવે એ માટે પતિ-પત્ની બંને મરણિયો પ્રયાસ કરે છે. પતિને એક સ્ત્રીએ પત્ર આપ્યો છે જે પત્નીના હાથમાં ન આવે તે માટે પતિ મરણિયો પ્રયાસ કરે છે. બંને બહારથી સ્વસ્થ છે પણ ભીતરથી બમણા અસ્વસ્થ છે. બીજી બાજુ પત્ની પણ હરકાન્ત બહાર જાય અને દીકરા કનુની ‘વ્યવસ્થા’ થઈ જાય એ વિચારમાં છે. અહીં જાણે કે વાચકની નજર સમક્ષ ઘર એક રંગમંચ હોય અને એક એક દૃશ્ય તેની આંખ સામે ભજવાતું હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. પતિ અને પત્ની વચ્ચે શરૂ થાય છે એક રમત.

પહેલો દાવ : હરકાન્તને એમ કે પત્ની ટિપાઈ પર મૂકેલો કાગળ લેવા આવે છે. જે તરંગિણી નામની સ્ત્રીએ આપેલ છે. પણ પત્ની તો નજીક આવીને પતિને સહેજ દૂર લઈ જઈ અરવિંદભાઈએ આપેલું લાઇટર બતાવે છે. હરકાન્ત પકડાઈ જવાના કાલ્પનિક ભયમાં રાચે છે. પછી તરતનું વાક્ય : 'કનુ વળી ફસાયો.'

બીજો દાવ : કનુ ફરી દાખલો શરૂ કરે. પત્ની બારી તરફ જાય. હવે પત્ની પકડાઈ જવાના કાલ્પનિક ભયમાં રાચે. જાણે મનોમન સ્વીકારે કે જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરો, હું અપરાધી છું.

ત્રીજો દાવ : સુશીલા હરકાન્તને બૅંક એજન્ટને ત્યાં જવા કહે. હરકાન્ત ના પાડે. સુશીલા પોતે એ દિવસના હવે પછીના પ્રોગ્રામ રૂપે હિંદુ સ્ત્રીમંડળવાળાં સુસ્મિતાબહેનને ત્યાં ગરબાના કાર્યક્રમમાં જવાનું કહે. તે ટિપાઈ નજીક જાય અને ટિપાઈ પર મુકાયેલી ચોપડી ઊંચકે. સમાંતરે હરકાન્તનો જીવ ઊંચકાય. ભીતર ઘોડેસવારનું દૃશ્ય રચાતું જાય. ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ સંભળાતો જાય. પણ સુશીલા પોતે ઘડિયાળ તરફ જોઈ રહી છે એ કોઈની નજરે ન પડે તે માટે ઓથ માટે ચોપડી લે છે! પાંચ મિનિટની વાર છે. બંનેની વ્યવસ્થા કરવાની છે, ક્યાંક બહાર મોકલવાના છે. સુશીલા હરકાન્તની વ્યગ્રતા જુએ છે પણ તેને આ વ્યગ્રતાનું કારણ જડતું નથી.

ચોથો દાવ : સુશીલા ટિપાઈ પરનો કાગળ હાથમાં લે છે. જાણે સૈન્ય નજીક આવી ગયું છે. હરકાન્ત જાણે બાણશય્યા પર છે. પોતે કેદ પકડાઈ ગયો છે. ભોંયતળિયે કોઈ કોટડીમાં પુરાયો છે. કોઈક ચાબખા વીંઝી રહ્યું છે. અહીં સુશીલાએ એ કાગળ વાંચ્યો કે નથી વાંચ્યો તે સ્પષ્ટ નથી. વાચકમનમાં હરકાન્ત જેટલી જ ઉત્સુકતા છે. સુશીલાનો હાથ ધ્રૂજે છે. કાગળ પડી જાય છે. ખરેખર તો ઇરાદાપૂર્વક પાડી નાંખવામાં આવ્યો છે. સુશીલા પોતાના ચહેરાના ભાવો સંતાડી શકે એ હેતુથી, બંને એકસાથે કાગળ લેવા નીચાં ઝૂકે છે. સુશીલા ફરીથી કાગળ ટિપાઈ પર મૂકી દે અને ચોથો દાવ પૂરો થાય.

પાંચમો દાવ : અચાનક બારણું ખખડે. કોઈ આગંતુક કોઈનું ઘર શોધતો આવે. હરકાન્ત તેની સાથે વાતે વળગે ને ત્યાં જ પાછળ એકાએક કાગળ ઊંચકાઈ જાય. બારી પાસે ઊભેલી સુશીલા શું કરે છે તે જાણવાની ઉત્સુકતા હરકાન્તને થાય. એ જુએ છે કે સુશીલા કોઈને ઇશારા કરી રહી છે. હરકાન્ત ઝડપથી દાદર ઊતરી સામેની ફૂટપાથ પરથી જુએ કે પત્ની કોઈને ઇશારા કરી રહી છે : 'થોભો બહુ વાર નહીં પણ હમણાં જ આવું છું.' તે ઝડપથી ઉપર આવે ને અચાનક કનુ બોલી ઊઠે કે છેદ ઊડતો નહોતો એટલે દાખલો બેસતો નહોતો! – આખરે છેદ ઊડી ગયો. ત્યાં પાંચમો દાવ પૂરો.

આ વાર્તામાં આધુનિક જીવનશૈલીમાં વેરવિખેર થતા સંબંધોનું એક સુરેખ ચિત્રણ પમાય છે. જ્યાં પતિ-પત્નીના સંબંધમાં પ્રેમ કે વિશ્વાસનો છેદ ઊડી જાય! દીકરો દાખલો ગણે સમાંતરે સુશીલા અને હરકાન્ત પણ પોતપોતાનો દાખલો ગણે, પોતપોતાનું ગણિત માંડે, પોતપોતાનાં પદ મૂકે. ગૂંચ છે પણ ઉકેલ જડતો નથી. જે ક્ષણે દીકરાના દાખલામાં છેદ ઊડે તે જ ક્ષણે દંપતીના રહસ્યનો સ્ફોટ થાય. આ વાર્તાની ખૂબી એ છે કે આ અહીં

સ્ફોટ થાય છે પણ તેનો કોઈ અવાજ નથી. સ્ફોટ પણ કેવો? મૂંગો અને છતાં વીંધી નાંખનારો. 'ગૃહપ્રવેશ' વાર્તામાં પણ ઘર બહારની ફૂટપાથ પરથી નાયક ઘરની અંદરની બે છાયાઓના મિલનને જોઈ રહે છે અને અહીં પણ નાયક ફૂટપાથ પરથી પત્નીને પરપુરુષ સાથે સંવાદ સાધતાં જોઈ રહે છે. 'ગૃહપ્રવેશ'માં નાયક છાયાઓને જોઈ રહે છે જ્યારે આ વાર્તામાં નાયક પોતે જ જાણે કે એક પડછાયો બની રહે છે. એ દૃષ્ટિએ આ વાર્તા એક પ્રકારે ઠંડા યુદ્ધની પ્રતીતિ કરાવતી વાર્તા લાગે છે. યુદ્ધ ક્યાં માત્ર શસ્ત્રોથી જ લડાય છે!

સમગ્ર વાર્તામાં વ્યવહારની ભાષા, સાહિત્યની ભાષા અને પરીકથાની ભાષા એમ ભાષાના ત્રિવિધ સ્તરો આસ્વાદ્ય બને છે. સર્જકની કુનેહ એ કે કનુના પાત્રની સમાંતરે કલ્પનોત્થ સૃષ્ટિમાં જઈ પરીકથા – ફૅન્ટસી મૂકી છે. દૃષ્ટાંત જુઓ : 'આકડાનું અડાબીડ જંગલ... એ દૂર ને દૂર ચાલ્યો જાય છે. જંગલમાં એક મોટા આંબલીના ઝાડ નીચે થોડુંક ખોદવાનું છે, ખોદતાં સોનાનો ચરુ નીકળશે, એમાં માણેકનો હાર છે, એ હાર લઈ જંગલમાં આગળ વધવાનું છે – બહુ સંભાળપૂર્વક આગળ જવાનું છે. જંગલમાંનો પેલો રાક્ષસ સમડી થઈને એ હાર હાથમાંથી ઝૂંટવી ન જાય તે જોવાનું છે. નાગ થઈ પગે ડંખી ન જાય તેની સંભાળ રાખવાની છે. ભોમિયો થઈને ખોટે રસ્તે દોરી ન જાય તેની તકેદારી રાખવાની છે. કારણ કે દૂર ચંદન તળાવડીના કાંઠે જે હંસી પાણીમાં ચાંચ બોળી ઊભી છે તેના ગળામાં એ હાર પહેરાવવાનો છે. એ હાર પહેરાવતાં જ હંસી રાજકુંવરી થઈ જશે.... પણ આકડાઓ સાપની જેમ ગૂંચળું વળીને પગે વીંટળાય છે. સમડીની જેમ આજુબાજુ ઊડ્યા કરે છે.' અહીં હંસી, રાક્ષસ, સાપ, ભોમિયા વગેરેના સંકેતો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આ ગદ્યખંડ વાંચતાં જ સ્મરણ થાય આ જ સર્જકની કવિતા 'મૃણાલ'ની પેલી પંક્તિઃ 'ઢીંગલીઓનો પહેરો ગોઠવી તું સાચવી રહી છે તારું સમણું / ચંદન તળાવડીને કાંઠે છે એક મહેલ / રૂમઝૂમ એમાં નાચે પરીઓ / પવન વગાડે પાવો / અસવાર વગરનો અશ્વ દોડ્યા કરે દશે દિશામાં... એ ઉપરાંત આખી વાર્તામાં ક્રિયાપદો સાથે જે રીતે કામ લીધું છે તે પણ મહત્ત્વનું છે. ચમકવું, ગભરાવું, કઠપૂતળીની જેમ વર્તવું, પરસેવો વળવો, છુટકારાનો દમ ખેંચવો, ભીતિ અનુભવવી...વગેરે 'ભય'નું વાતાવરણ તેમજ પાત્રોના આંતરિક પરિવેશને સઘન બનાવવામાં મહત્ત્વના નીવડે છે.

સુશીલા પોતે પણ વ્યગ્ર છે. કામાતુર છે. કદાચ પેલા પુરુષની રાહ જોઈ રહી છે. જે આ મૉનોલૉગ દ્વારા નિરુપાય છે : 'આ પહેલાં ખબર નહોતી કે લોહીમાં આવા ઝંઝાવાત હોય છે, સહેજ સરખા સ્પર્શમાં જન્મોજન્મનાં સ્મરણોને સજીવ કરવાની શક્તિ હોય છે! મારી સામેનો સંસાર હવે જાણે મારાથી ડરીને ચાલે છે. મારો સહેજ સરખો સ્પર્શ થતાં એ વિદ્યુતથી ચિરાઈ જાય એવો એને ભય છે, પ્રત્યેક ક્ષણે નવું વિજયતોરણ બાંધતી હું આગળ વધું છું... કેટલાંય જન્મના પરાભવનું આ વખતે જાણે સાટું વાળી રહી છું. હું આઠેય વ્યૂહ ભેદીશ ને પારિભાષિક રૂપે તને પામીશ. મારો શ્વાસ તે શ્વાસ નથી પણ ઉન્મત્ત અશ્વની હેષા છે.' વળી અશ્વ કામવાસનાના પ્રતીક રૂપે પણ લેખાય છે.

એક સમયે સુરેશ જોષીએ કહ્યું હતું : 'મારો વૈષ્ણવ કે શૈવ સંપ્રદાય નથી. હું કેવળ રસ સંપ્રદાયનો છું.' એ રીતે અહીં પણ ચમત્કૃતિ જન્માવવા અદ્‌ભુત રસનો વિનિયોગ

સાર્થક રૂપે કર્યો છે. આ સર્જક ‘અવાજ’ને જુદા જુદા પરિપ્રેક્ષ્યમાં જુદી જુદી રીતે જુએ છે. પણ જ્યાં અવાજનો વિનિયોગ નથી થતો ત્યાં મૌન પણ કેવું ખળભળે છે તે આસ્વાદવા જેવું છે. મૌન જાણે કે સ્વયં એક પાત્રની અનુભૂતિ કરાવે છે. એવી જ મનનીય બની છે તે આ કૃતિની આકારનિર્મિતિ. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ આવા ‘શ્રુતિગોચર આકાર’નો સંકેત કર્યો જ છે. અહીં ઘડિયાળના કાંટા, નોટબુક, બારી, ટિપાઈ, કાગળ, અરીસો જેવી સામગ્રી વાર્તાના આંતરિક પરિવેશને સઘન બનાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ગભરામણના કારણે સુશીલાથી ટેબલ પર મુકાયેલ રામકૃષ્ણ પરમહંસની છબી પડી જાય છે તે પણ સૂચક છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ધ્યાનના પ્રતીક સમાન છે. બંને પાત્રો વર્તમાનમાં ધ્યાનભંગ છે, અજંપ છે જેનો વિપર્યાસ દર્શાવવા આ મહામાનુષની છબી સાંકેતિક રૂપે વિનિયોગ પામી છે. આ વાર્તા આવા અનેક સંકેતો અને પાત્રોનાં મનોભાવોના પ્રગટીકરણની રીતિ માટે આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

■

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગત તા. ૨, ૩, ૪ એપ્રિલ માસમાં મુંબઈમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મકાનમાં આ પરિષદ ભરાઈ. તેમાં સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખસાહેબ સાક્ષરથી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જૈનોનો પોતાના ભાષણમાં ઉલ્લેખ કરતાં ભૂલ્યા ન હતા. તેમનો સંપર્ક જૈન વિદ્વાનો સાથે આદિમાં સ્વ. મનસુખલાલ રવજીભાઈ સાથે અને પછી ઘણા સાથે છે, અને પોતે એક ન્યાયાસન પર વિરાજેલા છે, તેમ જૈન સાહિત્ય પ્રત્યે પણ ન્યાયતુલા ધરી રાખતા જણાયા છે. તેમના જૈનો સંબંધી નીચેના ઉદ્ગાર હતા.

“જૈન બંધુઓની જાગૃતિ – જૈન બંધુઓ પણ જાગૃત થયા છે, અને પોતાના અખૂટ પુસ્તકભંડારોની કિંમત સમજતા થયા છે. જૈન કોમના નેતાઓને બેવડી મુશ્કેલી વચ્ચે કામ લેવું પડે છે. એક તો એ કોમના મોટા ભાગે કેળવણીનાં ફળ ચાખ્યાં નથી, એટલે તેને સાહિત્યનો રસ લાગ્યો નથી. બીજું એ કે એ કોમનો સાક્ષરતા પામેલો વર્ગ, સાધુ, યતિ, મુનિજી વગેરેનો તે પણ અમુક અપવાદો સિવાય, ભંડારોમાં ભરાઈ રહેલી સામગ્રીને બહાર લાવવાની વિરુદ્ધ છે. આવી મુશ્કેલીઓ છતાં, અને એ મુશ્કેલીઓ કેટલી ભારે છે તે તો તે દૂર કરનારા જ જાણે છે. ધન્ય છે તેમને કે તેમણે એ ભંડારોમાં અંધકાર સેવતા લાખો ગ્રંથોમાંથી થોડા પણ પ્રસિદ્ધિમાં આણી આપણા જૂના સાહિત્ય પર, આપણી જૂની ભાષા રચના પર, આપણાં જૂનાં કાવ્યોના વસ્તુ પર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. સ્વર્ગસ્થ ભાઈ ચીમનલાલ દલાલ કે હાલ એવા જ કાર્યમાં ઘૂમી રહેલા ભાઈ મોહનલાલ દેસાઈ કે જૈન ગૂર્જર સાહિત્યોદ્ધારવાળી સંસ્થા તરફથી આનંદકાવ્ય મહોદધિની મૌક્તિકમાળ પરોવનાર ઝવેરીઓનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો થોડો. એવા એવા સાહિત્યવિલાસીઓના પ્રયાસથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે શું નરસિંહ મહેતાના સમયમાં કે શું તેની પૂર્વે પણ જૈન તથા જૈનેતર લેખકો અને કવિઓની ભાષામાં કે કૃતિમાં માત્ર સાંપ્રદાયિક ભેદ બાદ કરતાં બીજી કોઈ રીતની ભિન્નતા જોવામાં આવતી નથી”.

પૃષ્ઠ ૮૫, લેખસંચય, તંત્રીનોંધો,
શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ (૨૦૨૩)

ભેખધારી સંશોધકનું અક્ષરકાર્ય

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

પ્રતિભાવંત વિચારક, સાહિત્યકાર, ઐતિહાસિક લેખોના લેખક, સમાલોચક અને સંપાદક શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈનો જન્મ (જ. ૬ એપ્રિલ, ૧૮૮૫, લૂણસર, જિ. રાજકોટ; અ. ૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫, રાજકોટ) અત્યંત ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતા આજુબાજુનાં ગામોમાં ચીજવસ્તુઓની ફેરી કરતા અને ઘેર દુઝાણું હોવાથી એનું ઘી વેચતા. દલીચંદભાઈના અવસાન પછી એમની માતાએ કુટુંબનિર્વાહના સાધન તરીકે દુઝાણું ચાલુ રાખ્યું. સૌરાષ્ટ્ર સ્ટેટના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર પ્રાણજીવન મોરારજી શાહ મોહનભાઈના મામા થાય. એમણે મોહનભાઈના જીવન-ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો.

મોહનભાઈએ રાજકોટમાં માધ્યમિક શિક્ષણ અને મુંબઈમાં ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. ૧૯૦૮માં બી. એ. અને ૧૯૧૦માં એલએલ.બી. થયા બાદ મુંબઈની સ્મોલ કોઝ કોર્ટમાં વકીલ તરીકેની કામગીરીનો પ્રારંભ કર્યો. એમને સાહિત્ય અને ઇતિહાસની સેવાનો નાદ ક્યાંથી લાગ્યો હશે એ આજેય કોયડો છે. મોહનભાઈ આને માટે પોતાના શિરછત્ર, ગુરુબંધુ અને સખા સમાન મામાશ્રી પ્રાણજીવન મોરારજીને માને છે. પ્રાણજીવનભાઈ જૈન શાસ્ત્રોના મર્મજ્ઞ હતા, કિંતુ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં કોઈ વિશેષ રસ ધરાવતા નહોતા. મોહનભાઈની આ સાહિત્યપ્રીતિ સ્વયંસ્ફુરણાથી પ્રગટેલી હશે અને એ પછી એમાં જેમ જેમ ખૂંપતા ગયા, તેમ તેમ એ વધુ ને વધુ પ્રગટવા લાગી. પચ્ચીસી વટાવી ન વટાવી ત્યાં તો પ્રાચીન સાહિત્યની સામગ્રી એકઠી કરવાની ધૂન એમને એવી વળગી પડે છે, જે એમના જીવનના અંત સુધી એમનો કેડો મૂકતી નથી. એ ધૂન એમને છેક ચિત્તભ્રમની અવસ્થા સુધી પણ ખેંચી જાય છે.

આવા સંશોધકનો વિચાર કરીએ, ત્યારે એમ લાગે કે એમની મુખમુદ્રા કેટલી ગંભીર હશે! અને એમની વિદ્વત્તાએ એમના સ્વભાવ પર એક પ્રકારની રુક્ષતા આણી હશે, પરંતુ શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણી કે શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા જેવા સંશોધકોની હાસ્યવૃત્તિના પુરોગામી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ લાગે છે. સદા આવકાર આપતી એમની સોહામણી મુખમુદ્રા, ભાવભર્યું વ્યક્તિત્વ અને ખિલખિલાટ હાસ્ય દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સાચદિલ કુશળતા એમનામાં દૃષ્ટિગોચર થતી. જીવનમાં આવેલી અવિરત મુશ્કેલીઓ અને મુસીબતો એમના ચહેરા પરનું હાસ્ય છીનવી શકી નહોતી. આશા, ઉત્સાહ અને ધગશની ઇમારત

એટલી મજબૂત હતી કે એમના આંગણામાં ક્યારેય નિરાશા કે નિષ્ફળતા ફરકી શકતાં નહીં. એમનું મુક્ત હાસ્ય એમના વિનોદી અને આનંદી સ્વભાવની ઓળખ આપતું હતું.

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ સાહિત્યપ્રેમના બળે અથાગ પરિશ્રમ કરીને મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસનો અને એની અત્યંત વિશાળ એવી સાહિત્ય-સમૃદ્ધિનો પરિચય આપ્યો. જો મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ સાહિત્યસેવાનો આવો ભેખ ધારણ કર્યો ન હોત તો આજે આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે તેવી મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યની માહિતી અલ્પ પ્રમાણમાં હોત અને એ સમયની કેટલીયે ઉત્તમ કૃતિઓ આપણા સંશોધકોની નજર બહાર રહી ગઈ હોત. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણા ઘણા વિદ્વાનોએ લખ્યો છે, પરંતુ એમાં થયેલી જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા આજે પણ એ જ રીતે ઉપેક્ષિત રહી હોત. જૈન સાહિત્યના મહારથી મોહનલાલ દેસાઈએ કરેલા કાર્ય વિશે શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીનાં એ વિધાનોનું સ્મરણ કરીએ,

'મો. દ. દેસાઈ એટલે ચાળીસેક વરસનો અણથક કઠોર પુરુષાર્થ. મોહનદાસ દેસાઈના બંને આકરગ્રંથોના બાદશાહી ખજાનાનો હું પોતે મારા કામ માટે વરસોથી લાભ ઉઠાવતો આવ્યો છું... તેમાં એવી વિપુલ માહિતી સંચિત કરેલી છે, જેને લીધે તે મધ્યકાલનાં સાતસો વરસનો સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિનો વૃત્તાંત તૈયાર કરવા માટેનો એક સામગ્રી-ભંડાર બની ગયો છે.'

૧૯૨૬માં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયો, ત્યારે મોહનલાલ દેસાઈનું દીર્ઘકાળથી સેવેલું સ્વપ્ન સાકાર થયું. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં ૧,૧૫૦ જૈન કવિઓ, ૧૦૦ જેટલા જૈનેતર કવિઓ અને એમની ૩,૦૦૦ કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય સ્તવન-સજ્ઝાય જેવી લઘુકૃતિઓની સંખ્યા તો જુદી, પરંતુ આ ૩,૦૦૦ જેટલી કૃતિઓમાંથી બહુ ઓછી પ્રકાશિત છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની સાહિત્યસમૃદ્ધિ અને એના મહત્ત્વનો ખ્યાલ તો શ્રી જયંત કોઠારીના સંપાદન હેઠળ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના દસ ભાગ પ્રગટ થયા, ત્યારે આવ્યો અને સહુએ અનુભવ્યું કે ગુજરાતના મધ્યકાલીન યુગના કવિઓમાં ૭૫થી ૮૦ ટકા કવિઓ જૈન કવિઓ છે.

મોહનલાલભાઈના 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' (ભાગ ૧થી ૩) જેવા વિરાટ ગ્રંથમાં ખાસ અપૂર્વ શાસ્ત્રીય શિસ્ત અને વૈજ્ઞાનિક રજૂઆત નજરે પડે છે. એમની વિસ્તૃત શબ્દસૂચિઓ જુઓ, પૅરેગ્રાફો ને કવિઓ-કૃતિઓને ક્રમાંકો આપવાની એમની રીત જુઓ, છેક સુધી શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરતા જવાની એમની ચીવટ જુઓ, સર્વ આધારો ને દસ્તાવેજી માહિતી નોંધી લેવાની એમની દીર્ઘદૃષ્ટિ જુઓ. ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રે આ ઘટના તો ઘણી વિરલ જણાશે. આની તાલીમ એમણે ક્યાંથી લીધી? પોતાને નાની શી મદદ કરનાર કેટલીય વ્યક્તિઓનો નામોલ્લેખ કરનાર મોહનભાઈ આ વિશે કશું કહેતા નથી તેથી સમજાય છે કે તેઓ આપઘડ્યા વિદ્વાન – સેલ્ફમેઇડ મૅન હતા. એમણે આજુબાજુ જોયું હશે, યુરોપીય વિદ્વાનોનાં કાર્યોનો પરિચય કર્યો હશે, પણ તૈયાર થયા છે સ્વબળે. એમની આ સંશોધનની પરિપાટી પર આગળ ચાલનારા જૂજ સંશોધકો મળે છે. એમણે જૈન પદ્યસાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યની વિશેષતાઓ પ્રગટ કરી.

મારી દૃષ્ટિએ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' એક મહામૂલો સૂચિગ્રંથ છે, જેની માહિતી આપણને આપણા સાહિત્યવારસાનો રોમાંચક પરિચય કરાવે છે. એ સાહિત્યવારસામાં કવિઓનું પાંડિત્ય છે, ધર્મપ્રીતિ છે, રસજ્ઞતા છે, છંદકૌશલ છે ને ભાષાપ્રભુત્વ છે; વાર્તાનો અદ્‌ભુત ખજાનો છે, પૌરાણિક ચરિત્રો, ઇતિહાસ, સમાજદર્શન, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મબોધ છે. મોહનભાઈએ અનેક પૂરક સામગ્રીથી પોતાની આ ગ્રંથશ્રેણીને વધારે સમૃદ્ધ કરી છે. જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો જાણે એક જ્ઞાનકોશ.

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પ્રથમ ગ્રંથની આવૃત્તિનો કૉપીરાઇટ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સને આપ્યો હતો, કારણ કે એની ઉદારતા અને કાર્યદક્ષતાને કારણે આનું પ્રકાશન થયું હતું. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો પ્રથમ ભાગ ૧૯૨૬માં પ્રગટ થયો અને એનો ત્રીજો ભાગ ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રગટ થયો. જરા એ સમયની કલ્પના કરો, એ સમયે કેવો વિશ્વાસ જગાવીને મોહનભાઈએ જ્ઞાનમંદિરોનાં વર્ષોથી લાગેલાં કાટ ખાઈ ગયેલાં જરી-પુરાણાં તાળાં ખોલાવ્યાં હશે! આજે પણ જે બાબત મુશ્કેલ લાગે છે, તે કઈ રીતે એમણે સિદ્ધ કરી હશે? એમની સંશોધનની અગમ્ય ધગશે જ ગ્રંથભંડારોનાં તાળાં ખોલી દીધાં હશે! એમાં કેવી ધૂણી ધખાવીને બેઠા હશે જેથી અસંખ્ય પોથીઓમાંથી પોતાના ગ્રંથોમાં ઉતારેલી પ્રચુર માહિતી નોંધી હશે.

ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં અનેક નાનાં-મોટાં ગામોમાં વિખરાયેલા જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની અસંખ્ય હસ્તપ્રતો હતી. દર વર્ષે એની જ્ઞાનપૂજા થાય, પણ એને ખોલીને વાંચે છે કોણ? એની અશાતના ન થાય તે માટે એને જાપતામાં રાખવાની. વિચાર જાગે કે મોહનલાલ દેસાઈ ગુજરાત અને ગુજરાત બહારના ચારસો ઉપરાંત હસ્તપ્રતસંગ્રહોમાં કેવી રીતે ફરી વળ્યા હશે? વળી એની સૈકાવાર સૂચિ તૈયાર કરી અને કૃતિની સાથે એ ભંડારના નામોલ્લેખ સાથે, હસ્તપ્રતસામગ્રીની પત્રક્રમાંક સહિતની વિગત લખી. એ કૃતિનું રચના-વર્ષ, લેખ-વર્ષ અને રચના-સ્થાન ઉપલબ્ધ હોય તો તે પણ આપ્યાં અને એથીયે વિશેષ ભવિષ્યના હજારો સંશોધકો માટે સંશોધનની દિશાઓ ખોલી આપે તે માટે કર્તાસૂચિ, કૃતિસૂચિ, વ્યક્તિનામસૂચિ, સ્થળનામસૂચિ આપવા સાથે જૈન કથાનામકોશ, જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલિઓ, રાજાવલિ, ૨,૫૦૦ જેટલી દેશીઓની પ્રથમ પંક્તિની સૂચિ, હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન-કવનના પરિચય સહિત ગૂર્જર અપભ્રંશનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ જેવી સામગ્રી એમાં સામેલ કરી.

એ જમાનામાં કેટલીય અગવડો વેઠીને આ સંશોધનકાર્યને, કે જેને તેઓ 'પ્રીતિપરિશ્રમ' તરીકે ઓળખાવે છે, તે કેવો હશે? પોથી જેવી હાથમાં આવે કે તરત જ કાગળ અને કલમ લઈને બેસી જાય. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં હસ્તપ્રતોનું પ્રદર્શન થાય તોયે મોહનભાઈ એમાંથી ગુજરાતી કૃતિઓની માહિતી ઉતારી લે. આગ્રા ગયા હોય તો એ શહેરમાં આવેલા હસ્તપ્રતભંડાર શોધી કાઢે, કૉલકાતા ગયા હોય તો ત્યાંના કેટલૉગ ઉથલાવે અને રાજસ્થાનના કોઈ ગામમાં ગયા હોય તો પેટીપટારા ઉઘડાવે. અનેક મુનિમહારાજો, શ્રાવકો, શ્રેષ્ઠીઓ અને અભ્યાસીઓનો પણ સંપર્ક કરે. એમની નિષ્ઠા અને

સાહિત્યપ્રીતિ એવી કે સામાન્ય રીતે જ્યાં જાકારો મળે, ત્યાં સૌ એમને પ્રેમપૂર્વક પોતાની પાસેની સામગ્રી આપતા હતા.

સંશોધનકાર્ય માટે ઊંઘ કે આરામનો ક્યારેય વિચાર કર્યો નહીં. બસ, કોર્ટમાં રજાઓ પડે કે તરત જ પોતાના સંશોધનકાર્યમાં લાગી જતા અને જરૂર જણાતાં મુંબઈ, અમદાવાદ, પાટણ, ભાવનગર, પાલનપુર, બિકાનેર આદિ અનેક સ્થળોના જ્ઞાનભંડારોમાં પોથીઓ જોવા અને ઉપયોગી નોંધ કરવા માટે પ્રવાસો ખેડતા. વળી સાથોસાથ તેઓ જ્યાં પહોંચી શકે તેમ ન હોય, તે ભંડારોની સૂચિ મંગાવે, જુદાં જુદાં દૂરનાં સ્થળોએથી લિખિત પોથીઓ મંગાવે. જરૂર પડ્યે જાતે એની નકલ કરે. કોર્ટનું વૅકેશન એમને માટે સંશોધનનો સમય બની રહેતું. આવે સમયે એ બમણા ઉત્સાહથી પોતાનું સંશોધનકાર્ય કરતા.

હસ્તલિખિત પોથીઓ વાંચવી, એની નકલ કરવી, પછી એને સુધારવી, એનાં પ્રૂફો વાંચવાં – એ બધું કામ તેઓ એકલે હાથે કરતા. કોઈ પણ જાતના આર્થિક સ્વાર્થને બદલે આ એકલવીરે ગાંઠનું ગોપીચંદન ખર્ચીને સરસ્વતી ઉપાસના કરી. આ માટે એમણે કેટલી શક્તિ, કેટલો સમય અને કેટલો અંગત ખર્ચ કર્યો હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ પછીનો શ્રી મોહનલાલ દેસાઈનો બીજો ગ્રંથ તે ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’. જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતીમાં રચાયેલાં જૈન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કલા, સંઘવ્યવસ્થા, જ્ઞાનભંડારો વગેરેનો સમયાનુક્રમે પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઇતિહાસને એમણે ‘સંક્ષિપ્ત’ કહ્યો છે, પણ એના પ્રારંભે ૫૫ પાનાંનું વિસ્તૃત નિવેદન છે અને આખોય ગ્રંથ ૧,૨૫૦ પૃષ્ઠોનો છે. લોયમન, વેબર, યાકોબી જેવા જર્મન વિદ્વાનોએ જૈનપરંપરા અને તેના સાહિત્યને લગતો ઇતિહાસ લખવાની પહેલ કરી હતી. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી ભાષામાં પણ આ પ્રકારનું અધ્યયન થતું હતું, પરંતુ ભારતીય ભાષાઓમાં આધુનિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધક વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય એ પ્રકારના સાહિત્યિક ઇતિહાસનો પાયો મોહનભાઈએ નાખ્યો. એમના આ બે ગ્રંથોના સંદર્ભમાં કવિ, વિવેચક અને ભાષાવિદ નરસિંહરાવ દિવેટિયા કહે છે, ‘આવા આકરગ્રંથનું અવલોકન કરવું એ મારા જેવાનાં સામર્થ્યની બહાર છે.’

જ્યારે મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ લખ્યું : “મોહનભાઈ જો ન જન્મ્યા હોત તો કદાચ જૈન કવિઓની ઝાંખી કરવા જગતને ૨૧મી સદીની વાટ જોવી પડત.”

કોઈ સંસ્થા કે યુનિવર્સિટી ઘણાં વર્ષો સુધી જેવું સંશોધનકાર્ય કરે તેવું કાર્ય શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ એકલે હાથે, અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક તથા સંશોધનની ચોક્કસ વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેમજ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે કર્યું. એક બાજુ વકીલાતનો વ્યવસાય ચાલતો હોય અને બીજી બાજુ એમની અખંડ સાહિત્યયાત્રા પણ ચાલતી રહેતી.

વિશેષ તો કોર્ટમાં દિવાળીની, નાતાલની કે પછી ઉનાળાની રજાઓ પડતી, કે તેઓ તરત જ પ્રવાસે નીકળી પડતા અને કોઈ ગામ કે શહેરમાં જઈને હસ્તપ્રતભંડારોમાં પલાંઠી લગાવીને બેસી જતા. આ રીતે મોહનલાલ દેસાઈએ અનેક સદીઓના આપણા સાહિત્યની

અંધારી ગુફામાં મશાલ પ્રગટાવવાનું કાર્ય કર્યું. સેંકડો કવિરત્નોને અને એમની અસંખ્ય કાવ્યકૃતિઓને પ્રકાશમાં આણ્યાં.

મોહનભાઈને સાહિત્યસેવાનો નાદ લાગ્યો એના કરતાંયે વિશેષ અગત્યની બાબત તો એમણે પ્રાપ્ત કરેલી સજ્જતા છે. જૂની ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશમાં પણ એમનો પ્રવેશ જોવા મળે છે. આ જ્ઞાન એમણે ક્યાંથી લીધું? કોઈ પાઠશાળામાં કે કોઈ મુનિમહારાજ પાસેથી એમણે શિક્ષણ મેળવ્યું હોય, તે જાણવામાં આવતું નથી. વળી તેઓ માત્ર સાહિત્ય ને ઇતિહાસના ધૂળધોયા નહોતા. એમણે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનનીતિના લેખો પણ લખ્યા છે. એમાં એમની દૃષ્ટિ વિશાળ છે, નવા યુગથી અને રાષ્ટ્રભાવનાથી રંગાયેલી છે. તેઓ સ્વભાવે ધાર્મિક, સરળ, સેવાભાવી ને નિઃસ્પૃહી હતા. રાજકોટમાં મામા પ્રાણજીવન મોરારજી શાહ પાસે એ ઊછર્યા ને એમની પાસેથી સાદાઈ, ધાર્મિકતા અને દેશસેવાના પાઠ શીખ્યા. નાનામાં નાના માણસમાં એ રસ લેતા અને એની સાથે રસ્તામાં બે-અઢી-ત્રણ કલાક ઊભા રહીને પણ એના જીવનની ઝીણામાં ઝીણી માહિતી મેળવતા. પોતે ઘસાઈને ઉપયોગી થવા પ્રયત્ન કરતા. કોઈને મદદની જરૂર હોય ત્યારે એવો સંકલ્પ કરતા કે આજે સાંજે ૪થી ૮ કે ૫થી ૭ દરમિયાન વકીલાતમાં જે રોકડ આવક થશે, તે હું આ જરૂરિયાતમંદને આપી દઈશ.

વિદ્યા અને સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે વખત આવ્યે તેઓ આર્થિક મદદ પણ કરતા હતા. પં. દરબારીલાલ સત્યભક્તનાં લખાણો અને વિચારો પ્રત્યે મોહનભાઈને આદર હતો. એક વાર એમને ખ્યાલ આવ્યો કે આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે દરબારીલાલ સાહિત્ય પ્રગટ કરી શકતા નથી, તો તેમણે વગર માગ્યે મદદ મોકલી આપી. ૧૯૨૭માં મુનિ જિનવિજયજીની પંડિત સુખલાલજીની સાથે કુંભારિયાજીનાં સુપ્રસિદ્ધ વિમળમંત્રીનાં મંદિરોનું શિલ્પસ્થાપત્ય અને ઐતિહાસિક માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે મુનિ જિનવિજયજી અસ્તવ્યસ્ત પડેલા શિલાલેખોની વિગતોની નોંધ કરવા માટે એના પરથી ધૂળ અને કીચડ દૂર કરતા હતા. એ સમયે એક મજૂરની છટાથી મોહનભાઈએ શિલાલેખોની સફાઈનું કામ હાથ ધર્યું અને મુનિશ્રી જિનવિજયજીને એની કૉપી કરવામાં સાથ આપ્યો, જેથી તેઓ એ શિલાલેખો આસાનીથી વાંચી શકે અને સાથોસાથ પોતાને એ શિલાલેખો સમજવાની તાલીમ મળે.

મુંબઈની સ્મોલ કોઝ કોર્ટમાં વકીલાત કરનારા મોહનભાઈને શ્રીમંતાઈનું કદી આકર્ષણ નહોતું. આ વિરલ વિદ્વત્ત પ્રતિભાએ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ પર લુહાર ચાલમાં તવાવાળા બિલ્ડિંગમાં બે રૂમ ને રસોડાના બ્લૉકમાં પોતાનો ઘરસંસાર શરૂ કર્યો. તે જીવનભર અહીં જ રહ્યા. જરા આ વિદ્વાન સંશોધકના સંશોધન-ખંડ વિશે વિચાર કરીએ. બે રૂમ અને રસોડાના આ બ્લૉકમાં એક રૂમ એ એમનો દીવાનખંડ. એ જ એમનો બેઠકખંડ, અભ્યાસખંડ અને લાઇબ્રેરી અને બીજું જે કંઈ ગણો તે. આ ખંડમાં રહેલી ગાદી પર બેઠેલા મોહનભાઈ પલાંઠીવાળી, ખોળામાં કાગળ રાખી નીચે પૂંઠું કે પાટિયું રાખી સતત લખતા હોય કે હસ્તપ્રતની નકલ કરતા હોય. એમના આ દીવાનખંડમાં એકેય ખુરશી કે ઢાળિયું-ટેબલ મળે નહીં. ઇસ્કોતરો કે કબાટ પણ નહીં. કોઈ મુલાકાતી આવે તો એ સામે

શેતરંજી અથવા તો ચટાઈ પર બેસે. આ ખંડના પ્રવેશદ્વાર અને એની બારીઓને બાદ કરતાં વિશાળ ખંડની ચારેય દીવાલો ફ્લોરથી માંડીને છત સુધી પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોથી ખીચોખીચ ભરેલી હોય. દિવસે વિક્ષેપ પડે અને રાત્રે નિરાકૂળતા હોય તેમ માનતા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ મોડી રાત સુધી, લગભગ બે વાગ્યા સુધી વિદ્યાકાર્ય કરતા હતા.

આ દીવાનખંડમાં અથવા કહો કે એમના સંશોધન-કેન્દ્રમાં બેસીને તેઓ કોઈ દેશીની નોંધ કરે, કોઈ સંદર્ભ મેળવવા માટે ગ્રંથો કે સામયિકો જુએ, કર્તાઓને કે કૃતિઓને ક્રમાંક આપે, ક્યારેક પરિશિષ્ટ તૈયાર કરે. સવાલ એ થાય કે પોતાને જરૂરી સંદર્ભો એમણે કઈ રીતે હાથવગા કર્યા હશે ? એમની સ્મૃતિશક્તિને કારણે તેઓ પુસ્તકોના ઢગલામાંથી જરૂરી પુસ્તક કે લેખ શોધી કાઢતા. મુંબઈની ખોલીમાં એકલે હાથે આવા આકર ગ્રંથોના નિર્માણનું કાર્ય કેવી રીતે થયું હશે તે કૌતુકનો વિષય છે. આવાં કામ કરતા વિદ્વાનોની ફોજ ધરાવતી યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓ પણ હાંફી જતી હોય છે. અસાધારણ સ્મૃતિશક્તિ વિના, મગજ કમ્પ્યૂટર જેવું બનાવ્યા વગર આવાં કામ એકલે હાથે ન બને અને મોહનભાઈએ પોતાના મગજને આવું બનાવ્યું હતું એની સાક્ષી એમનો એકેએક લેખ પૂરે છે. દેવચંદ્રજી વિશે એ લખવા બેસે, ત્યારે એને અનુષંગે જે જે વ્યક્તિઓ ને કૃતિનો નિર્દેશ કરવાનો આવે એના વિશે પૂરતી માહિતી ઠાલવ્યા વિના એમને ચેન પડે નહીં.

એમના આ ખંડને જોઈને શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાને એમ લાગ્યું કે, 'આ ખંડમાં પ્રવેશતાં પહેલાં જ કોઈ પણ અસીલ ભડકીને નાસી જાય.' જોકે મોહનલાલ દેસાઈ એમનું વકીલાતનું કામ પિકેટ ક્રૉસ લેઇન પાસે એમની ઑફિસમાં કરતા હતા. કોર્ટનો સમય પૂર્ણ થયા બાદ તેઓ ઑફિસે જતા અને ત્યાં જે કોઈ અસીલ આવ્યો હોય, તેને મળતા. સાંજે બે-ચાર કલાકમાં મોહનભાઈ પોતાના યોગક્ષેમ પૂરતું કમાઈ લેતા. શરૂઆતમાં તેઓની માસિક આવક ૫૦૦ રૂ. હતી અને છેવટે લગભગ ૩,૦૦૦ રૂ. થઈ હતી.

જીવનભર કૌટુંબિક નિર્વાહની ચિંતાથી એ મુક્ત થયા નહીં. એમને ભલે વકીલાતનો વ્યવસાય કરવો પડ્યો, પણ એમનો જીવનરસ તો સાહિત્ય-સેવા હતો. વળી તેઓ ક્યારેય ફોજદારી કેસ લેતા નહીં, તો બીજી બાજુ મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓનું વકીલાતનું કામ કરતા, પણ એની કોઈ ફી લેતા નહીં. પંડિત સુખલાલજી, મુનિ જિનવિજયજી, નથુરામ પ્રેમી સાથે મોહનભાઈને ઘરોબો હતો. મોહનભાઈનો સાહિત્યસેવાનો અને સામાજિક કાર્યનો સાચો પૂરો અંદાજ મેળવવો ઘણો મુશ્કેલ છે. શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ જેવી ઘણી જૈન સંસ્થાઓમાં મોહનભાઈએ નવી યુગચેતના પ્રવર્તાવી. ગતાનુગતિક સાંપ્રદાયિક પરંપરાને પોષવાને બદલે એમણે એમના લેખો દ્વારા સાહિત્ય, સંશોધન અને સમાજસેવાની વિશાળ દૃષ્ટિ આપી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સ્થાપકસભ્યો પૈકીના એક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્થાપેલી સાહિત્ય સંસદના સ્થાપકસભ્ય, જૈન ઍસોસિયેશન ઑફ ઇન્ડિયાના કાર્યકર્તા મોહનભાઈની ઊંડી વિદ્યાનિષ્ઠા અને વ્યાપક વિચારસૃષ્ટિ 'શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ'ના (એપ્રિલ, ૧૯૧૨થી જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૯૧૯ સુધી) તથા 'જૈનયુગ'ના (૧૯૨૫-૧૯૩૦) અંકોમાં જોવા મળે છે. એમણે પાંચ વર્ષ 'જૈનયુગ' નામનું માસિક ચલાવ્યું છે. એ પાંચ વર્ષમાં એમનો ફાળો ૮૦૦-૯૦૦ પાનાંનો છે !

એમાં ૧૯૧૨થી મોહનભાઈએ 'શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ'ના તંત્રીનું કાર્ય કોઈ પણ પારિશ્રમિક લીધા વિના કર્યું. પ્રૂફવાચન પણ એ પોતે જ કરે અને કારકુન પણ એ પોતે જ. તંત્રીના કાર્ય વિશે એમણે લખ્યું કે, 'અમારું કર્તવ્ય સમાજની, સાહિત્યની, ધર્મની અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રગતિ, વિકાસ કેમ થાય અને જૈનેતર સામાન્ય તેમજ વિદ્વદ્‌વર્ગ પણ જૈનોમાં રહેલી ઉચ્ચ કિંમત પિછાણતો રહે એ છે.'

તેઓ મહાવીરજયંતી પર્યુષણપર્વ અને દિવાળી નિમિત્તે વિશેષ અંકોનું આયોજન કરતા અને લેખકોએ કયા વિષય પર લેખો મોકલવા જોઈએ તે માટે એક લેખયાદી પણ નિમંત્રણ સાથે મોકલતા હતા. બંને સામયિકોના બાર વર્ષના આ તંત્રીપદ દરમિયાન એમણે ૨૨૨ પુસ્તકો, ૨૮ સામયિકો, ૫૦ સંસ્થાઓના અહેવાલો એમ ૩૦૦ પ્રકાશનોની સમાલોચના કરી, તો અન્ય સામયિકોમાં પણ એમના લેખો પ્રકાશિત થતા રહ્યા. તેઓએ પત્રકારમાં આવશ્યક ત્રણ ગુણો બતાવ્યા. શુદ્ધ નિષ્ઠા, સત્ય જ્ઞાન અને પવિત્ર અંતઃકરણ. જે પત્રકારમાં આવા ગુણો ન હોય તે સમાજનો મહાદુશ્મન, ખોટે માર્ગે ચાલનારો અને સમાજરથને તોડી પાડનારો હોય છે. પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવવામાં કોઈની સહેજે શરમમાં આવતા નહીં. કનૈયાલાલ મુનશીને 'પાટણની પ્રભુતા' અને 'રાજાધિરાજ'માં એમણે કરેલાં નિરૂપણોનું અનૌચિત્ય બતાવીને ટકોર પણ કરતા હતા, આમ છતાં એમની વિશાળ જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને ઇતિહાસદૃષ્ટિને કારણે કોઈ સંપ્રદાયની સંકુચિતતામાં તેઓ બંધાઈ રહ્યા નહોતા.

વળી પત્રકારત્વ એટલે બનેલી ઘટનાનો યથાતથ અહેવાલ નહીં, પરંતુ એ અહેવાલ પછી જાગતા પ્રશ્નોની નુક્તેચીની કરનાર. આથી તેઓ જૈન પત્રકારનું કાર્ય ગચ્છમમત્વ, સાંપ્રદાયિક ઝનૂન, સામાન્ય અને નિર્માલ્ય ભિન્નતાઓને તિલાંજલિ આપવાનું તેમજ વિચારજડતા અને પરંપરાગત આચારશૂન્યતાને ભેદીને વિચારભેદને આવકાર આપવાનું છે, એમ દૃઢપણે માનતા હતા. આ સામયિકોમાં એમણે અનેક જૂની હસ્તપ્રતો પ્રકાશિત કરી, ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક, ચરિત્રાત્મક અને સાંપ્રત પ્રશ્નો વિશે લેખો લખ્યા. આજે એ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી લેખસામગ્રી ગ્રંથ રૂપે પ્રાપ્ત થઈ રહી છે, તેનો આનંદ છે અને એ રીતે આપણે વિદ્યાક્ષેત્રની આપણી નિષ્ક્રિયતાને થોડી ઓછી કરી શક્યા છીએ.

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈની હયાતીમાં એમનું બહુમાન કરવામાં મોળો સમાજ મોડો પડ્યો. નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે મુંબઈનો ઘરબાર સંકેલીને રાજકોટમાં રહેતા મોહનભાઈનું એમની અનેકવિધ સેવાઓની કદર રૂપે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક કૉન્ફરન્સે સન્માન કરવાનું આયોજન કર્યું. એમાં છ હજાર રૂપિયા ઉપરાંતની રકમ ભેગી થઈ. રાજકોટથી સમાચાર આવ્યા કે મોહનભાઈ સાનભાન ગુમાવતા જાય છે. એમનો દેહ લાંબો સમય ટકે તેમ નથી. કોઈને સાંભળે, સમજે કે કોઈને જવાબ આપે તેવી સ્થિતિ નથી. આથી મુંબઈથી માનપત્ર, ચાંદીનું કાસકેટ અને છ હજાર રૂપિયાની રોકડ રકમ લઈને સન્માનસમિતિના પ્રતિનિધિ તરીકે બીજી ડિસેમ્બર ને રવિવારે શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી રાજકોટ જવા માટે નીકળે, તે પહેલાં તો મોહનભાઈનો ક્ષરદેહ આ જગતની વિદાય લઈ ચૂક્યો હતો, ફારસીના મહાન કવિ ફિરદૌસીનો જીવનપ્રસંગ યાદ આવે. મહાન

કવિને નવાજવા માટે સાઠ હજાર સોનામહોરો લઈને સુલતાન મોહમ્મદ શાહનો રસાલો એમના શહેરમાં દાખલ થતો હતો, એ જ વખતે ફિરદૌશીનો જનાજો બીજે દરવાજેથી બહાર નીકળતો હતો. મોહનલાલ દેસાઈના અવસાન બાદ થેલી લેવાને બદલે એમાં રકમ ઉમેરીને પરત કરી.

આપણે માટે સવાલ એટલો છે કે પોતાના સંશોધન દ્વારા સમાજને માટે જાનફેસાની કરનારા સરસ્વતીના ઉપાસકની ઉપેક્ષા સેવીને કયો ધર્મ અને કયો સમાજ પ્રગતિ કરી શકે ? એમના અવસાન પછી છેક અગિયાર વર્ષે તા. ૧૫-૭-૧૯૫૬ના દિવસે જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સમાં એમના તૈલચિત્રનું અનાવરણ પંડિત સુખલાલજીના હસ્તે કરવામાં આવ્યું.

સાહિત્યકાર, ઇતિહાસકાર, સૂચિકાર એવા મોહનલાલ દેસાઈનાં ૨૨ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં હતાં. તાજેતરમાં 'જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ' અને 'જૈનયુગ' જેવાં સામયિકોમાં તથા તત્કાલીન અન્ય સામયિક ગ્રંથોમાં એમણે લખેલા લેખોને નવ ભાગમાં ગ્રંથ રૂપે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી શીલચંદ્રસૂરીશ્વરજીના આશીર્વાદ અને પરામર્શન સાથે ડૉ. કાંતિભાઈ વી. શાહે એનું નમૂનેદાર સંપાદન કર્યું છે અને એને પરિણામે શ્રી મોહનલાલ દેસાઈની સાહિત્યિક પ્રતિભાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આપણને પ્રાપ્ત થયું છે.

■

અધ્યાત્મી શ્રી આનંદઘન અને શ્રી યશોવિજય

આનંદઘનકો આનંદ, સુજશ હી ગાવત, રહત આનંદ સુમતિ સંગ-
સુમતિ સખિકે સંગ નિતનિત દોરત, કબહુ ન હોતહી દૂર
જશવિજય કહે સુનો હો આનંદઘન !, હમ તુમ મિલે હજૂર.

– यशोविजयनी आनंदघन-अष्टपदी पद 1 ने 2.

બંને હતા સંસારથી વિરક્ત સાધુઓ – એક ફક્કડ-'અવધૂ'-અવધૂત એટલે મસ્ત, આત્મલક્ષી, આત્માની ધૂનવાળા અથવા આત્મધૂત એટલે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સંયમી ત્યાગી, ઉગ્ર આત્મલક્ષી અધ્યાત્મી 'મરમી' (mystic), જ્યારે બીજા મહાન તાર્કિક 'ન્યાયવિશારદ' અને 'ન્યાયાચાર્ય' એ પદોથી વિભૂષિત પંડિત. બંને હતા કવિઓ. એક તીવ્ર સિદ્ધાંતબોધ, ઊંડી માર્મિક શાસ્ત્રદૃષ્ટિ અને અનુભવયોગથી ભરેલાં જિનસ્તવનો તથા ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત રહસ્યપૂર્ણ ગીતો-પદોમાં પોતાના અંતર-નિગૂઢ ભાવોને (mysticism ને) 'વેદ ન જાનું કિતાબ ન જાનું, જાનું ન લચ્છન છંદા, તર્કવાદ વિવાદ ન જાનું, ન જાનું કવિ-ફંદા' (પદ ૨૬મું) એમ નમ્રપણે કહેતા જાણતા છતાં પ્રેરણામય ઉલ્લાસથી ભરેલી સમર્થ ભાવવાહી વાણીમાં લોકભાષા દ્વારા વ્યક્ત કરનાર અધ્યાત્મી કવિ અને બીજા ન્યાય, અધ્યાત્મ, યોગ, કથા આદિ વિષયોને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને લોકભાષા દ્વારા પદ્યમાં ગૂંથનાર તથા 'વાણી વાચક જશ તણી, કોઈ નયે ન અધૂરી રે' (શ્રીપાલરાસ ૪-૧૨ની છેલ્લી પંક્તિ) એવો હિંમતથી દાવો કરતા વિદ્વાન કવિ. બંનેના નિંદક છિદ્રાન્વેષી અને વગોવનારા તેમના સમયમાં અનેક હતા - બંનેને યથાસ્થિત પ્રીછનારા 'પરીખ' ભાગ્યે જ હતા. સંતજનોની દશા તેમના સમયમાં પ્રાયઃ એવી હોય છે, છતાં તેઓ તો 'આત્મજ્ઞાની, સમદર્શિ ને વિચરે ઉદયપ્રયોગ' એ પ્રમાણે રહી 'પોતાની અપૂર્વ વાણી' કથ્યે જાય છે. આ બંને મહાપુરુષોનું સુખદ મિલન થયેલું, પરિણામે જે નર્યા પંડિત અને પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન અધ્યાત્મરસિક હતા તે વધુ આત્મસ્થિત અધ્યાત્મી બન્યા.

– પૃષ્ઠ ૧, લેખસંચય સાહિત્યિક લેખો, શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, (૨૦૨૩)

ઈતિહાસકાર મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

વિપુલ પુરોહિત

૧. ભૂમિકા :

ઈતિહાસલેખનની પરંપરા માનવજાતિએ આદિકાળથી વિકસાવી છે. પૃથ્વી પરના વિશિષ્ટ સજીવ સમુદાય તરીકે માનવે, પોતાના સામૂહિક અતીતને જાણવા-ઓળખવાની એક મહત્ત્વપૂર્ણ રીતિના રૂપમાં ઇતિહાસલેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હોવાનું અનુમાન ખોટું નથી. ઇતિહાસલેખનની પ્રવૃત્તિ એક ગંભીર જવાબદારી છે. ઇતિહાસલેખન એક વિશેષ પ્રકારની સજ્જતાની અપેક્ષા તેના લખનાર પાસે રાખે છે. જુદા જુદા અનેક વિષયોનો ઇતિહાસ હોય છે; પરંતુ પ્રજા તરીકે આપણે સર્વસામાન્ય રીતે રાજ્ય-શાસનના ઇતિહાસગ્રંથોથી જ પરિચિત થતા રહ્યા છીએ. ધર્મ, સમાજ, ભાષા, કળા-સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયોના ઇતિહાસો પણ છે જ. આ ઇતિહાસગ્રંથોનું લેખન જુદી જુદી પરિપાટી અને પદ્ધતિઓથી થતું હોય છે. પરંતુ આ બધામાં સાહિત્યના ઇતિહાસનું લેખન તેના લખનારના અભિગમ અને દૃષ્ટિકોણને કારણે અગત્યનું બને છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસલેખનનાં ઉદાહરણો આપણી પાસે છે જ. જે મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત કે સંસ્થાગત પ્રયાસોથી શક્ય બન્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ એમ કહીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક જ આપણે સમયના સંદર્ભમાં ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલ સાહિત્યને ઐતિહાસિક ભૂમિકાએ કોઈ ક્રમમાં જોવા-તપાસવાનો આગ્રહ કે ઉદ્દેશ રાખીએ છીએ. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસગ્રંથો પર નજર માંડતાં સમજાય છે કે અહીં મોટે ભાગે સર્જકકેન્દ્રી, સર્જનકેન્દ્રી અને યુગકેન્દ્રી અભિગમથી સાહિત્યવિષયક સામગ્રીને કોઈ એક પદ્ધતિએ કાળક્રમાનુસાર આલેખિત કરવાનો પ્રયાસ રહ્યો છે. આ રીતિથી રચાયેલો ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આમ જોવા જઈએ તો ઘણો જ એકાંગી અને અધૂરો લાગે છે. આપણી ભાષાના ઘણા વિદ્વાનો-અભ્યાસીઓએ પોતાના મત-વિચારોને લિખિતરૂપમાં પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસગ્રંથોની ઊણપો-મર્યાદાઓ અંગે ચિંતા અને ચિંતન પણ કર્યું છે.

ઇતિહાસના પુનર્લેખનથી અધૂરી કડીઓ જોડી શકાય છે. અહીં વ્યક્તિગત દૃષ્ટિકોણ અને પુરુષાર્થથી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ દ્વારા રચિત ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ગ્રંથને કેન્દ્રમાં રાખીને મોહનલાલ દેસાઈના વિદ્યાતપ વિશે વિમર્શ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

૨. મોહનલાલ દેસાઈ : સંક્ષિપ્ત પરિચય

મોહનલાલ દેસાઈનો જન્મ તા. ૬ એપ્રિલ, ૧૮૮૫ના રોજ પિતા દલીચંદભાઈ અને માતા ઊજમબાના ઘેર દશાશ્રીમાળી વણિક કુટુંબમાં રાજકોટ જિલ્લાના વાંકાનેર તાલુકાના લુણસર ગામે થયો હતો. રાજકોટ સ્ટેટના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર પ્રાણજીવન મોરારજી શાહ એમના મામા થાય. જૈન સમાજના અગ્રણી અને ધર્મનિષ્ઠ મામાની પાસે-સાથે રહીને મોહનલાલ દેસાઈનું ભણતર અને ઘડતર થયું. પ્રાણજીવન મામાને ભાણેજ મોહનલાલ પર પ્રગાઢ પ્રીતિ તો ભાણેજ મોહનલાલને મામા પ્રત્યે અપાર ભક્તિ. રાજકોટથી મૅટ્રિક થયા પછી બી.એ. અને એલએલ.બી.નો અભ્યાસ મુંબઈથી કર્યો. સાહિત્યસેવાની પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીકાળથી શરૂ થઈ હતી.

૧૯૦૮માં 'જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય' નામે લઘુ પુસ્તિકા દ્વારા તેમનું લેખનકાર્ય શરૂ થયું. મનસુખલાલ રવજીના 'સનાતન જૈન'(૧૯૦૫) માસિક પત્રમાં સહતંત્રી તરીકે ૧૯૦૭થી જોડાય છે. જૈન ધર્મ, સાહિત્ય, અને ઇતિહાસમાં પોતાની અભિરુચિને કેળવીને ઊંડા રસ સુધી દોરી જઈ આજીવન તેનાં પોષણ, સંવર્ધન અને સંરક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ અથાક પુરુષાર્થથી કરે છે. ૧૯૧૦-૧૧નાં વર્ષોમાં મુંબઈમાં વકીલાતનો વ્યવસાય શરૂ કરે છે, પરંતુ આ વકીલાતથી પૈસા કમાવાને બદલે તેઓએ સાહિત્યસેવાને પોતાના જીવનનું ધ્યેય ગણ્યું. વકીલાતમાં મોહનલાલને માત્ર જીવનનિર્વાહ પૂરતો જ રસ હતો. આ સમયગાળામાં જ તેઓ જૈન સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને જૈન સંસ્થાઓમાં સક્રિય થવા લાગ્યા હતા. પરિણામે જૈન સાહિત્યની અઢળક સામગ્રી જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી શોધીને સંગ્રહિત કરવાનો ઉદ્યમ તેમને પ્રિય થઈ પડ્યો.

૧૯૧૨થી ૧૯૧૯ સુધી તેઓએ 'જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ'ના માનાર્હ સંપાદક તરીકે સેવા આપી. એ પછી એ જ સંસ્થાના મુખપત્ર 'જૈનયુગ'નું સંપાદન પણ સંભાળ્યું. મુંબઈમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સ્થાપકસભ્ય તરીકે પ્રમુખ ભૂમિકા ભજવી. મુંબઈ અને ગુજરાતની અગ્રણી જૈન સંસ્થાઓ સાથે સક્રિય રહીને મોહનલાલ દેસાઈ જૈન સમાજ અને જૈન સાહિત્યને એકઠા કરવાનું નોંધપાત્ર કાર્ય જીવનના અંત સુધી કરતા રહ્યા. જાહેરજીવનની લગોલગ સાહિત્યસેવાનું કામ પણ નિરંતર ચાલતું રહ્યું. ૧૯૨૪ સુધીમાં તેમની પાસેથી નાનાં-મોટાં મળીને ૧૩ જેટલાં પુસ્તકો મળી ચૂક્યાં હતાં. જેમાં 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભાગ-૧'(૧૯૧૩) જેવું અભ્યાસપૂર્ણ સંપાદન તો 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ - તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના' જેવો મહાનિબંધ(૧૯૧૪, અપ્રગટ) મુખ્ય અને પ્રભાવક રહ્યાં છે. 'હેરલ્ડ' અને 'જૈનયુગ'ના નિમિત્તે જે કંઈ લખાયું તે પણ માતબર છે. અલબત્ત આ બધામાં બે આકરગ્રંથોની તેમના દ્વારા થયેલી રચના ગુજરાતી જૈન સાહિત્યવિષયક અપૂર્વ અને અદ્વિતીય સંદર્ભસામગ્રી બની રહી છે.

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧-૨-૩' (૧૯૨૬, ૧૯૩૧ અને ૧૯૪૪) અને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (૧૯૩૩) – આ ગ્રંથો મોહનલાલ દેસાઈના વિરાટ કર્તૃત્વ ને ઉમદા સાહિત્યસેવાનો પરિચય આપવા સક્ષમ છે. જૈન સાહિત્ય ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય અને સર્જકો સાથે પણ મોહનલાલ દેસાઈનો અનુબંધ સૌહાર્દપૂર્ણ રહ્યો. ક. મા.

મુનશીની 'સાહિત્ય-સંસદ'માં તેઓ એક સક્રિય સદસ્ય રહ્યા. તેમનો સાહિત્યરસ વ્યાપક રીતે જૈન સાહિત્ય ઉપરાંત ગુજરાતી અને ભારતીય સાહિત્ય સુધી વિસ્તરતો રહ્યો છે. તેમની જ્ઞાનદૃષ્ટિની વ્યાપ્તિ નોંધપાત્ર છે. જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ તપાસતી તેમની દૃષ્ટિ સમાંતર અન્ય ઉપલબ્ધ સાહિત્યના સીમાડાઓમાં પણ ફરી વળતી અને તેથી જ્ઞાનની ક્ષિતિજો નવાં સીમાંકનો રચતી એવું તેઓ માનતા હતા. તેમનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ હંમેશ રાષ્ટ્રધર્મી અને સુધારાવાદી રહ્યું. જાહેરજીવનમાં શુદ્ધ સેવાભાવનો આદર્શ રાખીને સક્રિય રહ્યા. ખાસ કરીને જૈન સમાજના પ્રશ્નોમાં તેમણે કાયમ એક પરિપક્વ અગ્રણીની ભૂમિકા ભજવી જૈન સમાજના રાહબર અને દિશાદર્શક બન્યા. તેમની સર્વસંગ્રાહક વૃત્તિએ ગુજરાતી ભાષામાં જૈન સાહિત્યની, જૈન સમાજવિષયક અઢળક સામગ્રી એકઠી કરી આપી. હજારો પાનાંઓમાં આલેખિત આ સામગ્રીનું સંદર્ભસાહિત્ય તરીકે મૂલ્ય ઘણું ઊંચું છે. ૬ ડિસે., ૧૯૪૫માં રાજકોટ મુકામે તેમનું અવસાન થયું તે પૂર્વે ગુજરાતી ભાષાના પનોતા પુત્ર તરીકે મોહનલાલ દેસાઈ ગુર્જર જૈન કવિઓ અને જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસનું અપૂર્વ પ્રદાન કરીને ચિરંજીવ શાશ્વતીના અધિકારી બની ચૂક્યા હતા.

૩. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત રચના ઇતિહાસ

'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ગ્રંથની રચનાનો પણ એક રસપ્રદ ઇતિહાસ છે. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી સ્થાપિત 'સાહિત્ય-સંસદ'ના મહાપ્રકલ્પ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવાના ભગીરથ કાર્યમાં જોડાવા માટે મોહનલાલ દેસાઈને સને ૧૯૨૨ના ઑક્ટોબરમાં એક પત્ર દ્વારા મુનશી જાણ કરે છે. તેમાં લખ્યું છે કે,

અમોએ સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ગ્રંથ અને ગુજરાતી શબ્દકોશ કાઢવા નિર્ણય કર્યો છે.

એક અંગત મિત્ર તરીકે મેં તમારા સહકારની જામીનગીરી ક્યારનીય આપી છે અને અમો જૂનું જૈન સાહિત્ય કે જેમાં તમે, જેટલા હસ્તગત છો તેમાં, શ્રેષ્ઠ પ્રમાણભૂત છો, તેનો સર્વ ભાર તમો પર લાદવાના છીએ. હું ધારું છું કે તમોને કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનું કાર્ય અમે આપી શકતા નથી. પણ તમને અપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથકારોના આખા સમૂહનું કાર્ય આપવું પડશે અને તમારે તે કાર્ય આપણી 'સાહિત્ય-સંસદ'ની વિદ્યમાનતાને સાર્થક કરે તેવી શૈલી પર તૈયાર કરવામાં તમારાથી બની શકે તેટલી શક્તિથી કરવું પડશે.

તે જબરું કામ છે અને તે ટૂંક સમયમાં એટલે કે ૧૯૨૩માં માર્ચ સુધીમાં પાર પાડવું એ લગભગ અશકય છે. (જૈ.સા.સં.ઇ. નિવેદન, પૃ.૭-૮)

મુનશીને આ પત્રના ઉત્તરમાં મોહનલાલ દેસાઈ જણાવે છે,

"આપે લીધેલી યોજના મહાભારત છે અને તેમાં મારાથી યથાશક્તિ અને યથામતિ ફાળો અપાય તેમ હું પ્રત્યનશીલ રહીશ. મને ૨૩ના માર્ચ સુધીમાં તે બંને મહાકાર્યો પૂરાં થવાં અશક્ય લાગે છે, છતાં પ્રયત્નો ભગીરથ હશે તો જ સાધ્ય થવાનો 'ચાન્સ' લાગે છે," (જૈ.સા.સં.ઇ. નિવેદન, પૃ. ૮)

ક. મા. મુનશી અને મોહનલાલ દેસાઈના આ વાર્તાલાપને આધારે જાણી શકાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસલેખનની યોજનામાં તો મોહનલાલ દેસાઈને થોડાં

પૃષ્ઠોની મર્યાદામાં સમગ્ર ગુજરાતી જૈન સાહિત્યની સામગ્રી ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પીરસી આપવાની હતી, પરંતુ આ કાર્ય શરૂ કર્યા પછી તેમાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીને આલેખિત કરવામાં પૃષ્ઠોની સંખ્યા નિશ્ચિત મર્યાદાને ઓળંગતી ગઈ અને તેનું પ્રારૂપ પણ બદલાતું ગયું. દરમિયાનમાં ક. મા. મુનશી 'ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નામની મહાભારત યોજનાનો ખરડો છપાવી પ્રગટ પણ કરે છે. તેમાં ભૂમિકાનો પ્રથમ ભાગ પછી આરંભકાલ, મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ – એમ કુળ ચાર ભાગ અને દશ ખંડોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખવાની યોજના હતી. તેમાં સાતમા ખંડના અગ્રલેખ તરીકે 'જૈન સંપ્રદાય અને મધ્યકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય' મોહનલાલ દેસાઈના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ. સમાંતરે મોહનલાલ દેસાઈ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' નામે જૈન ગૂર્જર સર્જકોની સાહિત્યસેવાની સામગ્રી સંકલિત કરતા રહ્યા. તેનો પહેલો ભાગ પણ ૧૯૨૬માં પ્રગટ થઈ ગયો હતો.

'જૈન ગુર્જર કવિઓ'ના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના રૂપે સપ્રમાણ, સંશોધિત-સંવર્ધિત આકારમાં એ નિબંધ પ્રગટ કરવો અને તેનું શીર્ષક મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીના સૂચનથી 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' રાખવું એમ ઠરાવી એ વિસ્તૃત લખાણ થવા લાગ્યું. તેવામાં ૧૮-૦૨-૧૯૨૮ના રોજ અકસ્માતે તેમના ચાર વર્ષના પુત્ર ચિ. રમણિકલાલને કારણે દીવાસળી સળગવાથી પ્રગટેલી આગમાં થોડાં પુસ્તકો અને અન્ય સામગ્રી ભેગાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની લિખિત નોંધો પણ બળીને રાખ થઈ ગઈ. એ ઘટના પછી મોહનલાલ દેસાઈ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની સામગ્રીનું પુનઃલેખન શરૂ કરે છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો બીજો અને ત્રીજો ભાગ અલગથી પ્રકાશિત થયા. સમાન્તરે 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખાતો રહ્યો અને છેવટે સને ૧૯૩૩માં તેનું પ્રથમ પ્રકાશન શક્ય બન્યું. ૧૦૨૦ પૃષ્ઠોનો (પ્રથમ આવૃત્તિ) આ મહાગ્રંથ મોહનલાલ દેસાઈનું ખરા અર્થમાં ભગીરથ કૃત્ય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક પ્રકરણના રૂપમાં લખવા ધારેલો વિષય 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામથી લગભગ એક તપ (બાર) વર્ષની મહેનત પછી પ્રગટ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ એક બહુમૂલ્ય સંદર્ભસામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકી તેમાં મોહનલાલ દેસાઈની સાહિત્યનિષ્ઠા અને પ્રામાણિક પુરુષાર્થનાં દર્શન થાય છે. વર્ષોથી દુર્લભ એવા આ ગ્રંથમાં કેટલીક નવી વિગતો ઉમેરીને આચાર્ય વિજય-મુનિચંદ્રસૂરિએ તેનું સંપાદન કર્યું અને આ. ઓમકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર સુભાષચોક, ગોપીપુરા, સૂરતથી સન ૨૦૦૬માં પુનઃપ્રકાશન કર્યું છે. અહીં આ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ સંવર્ધિત આવૃત્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા-વિમર્શ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે.

૪. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ગ્રંથની આલેખનયોજના

'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' કુલ મળીને ૮ વિભાગમાં વિભાજિત છે. દરેક વિભાગનાં ૭ પ્રકરણ – એવી યોજના કરી છે. તે મુજબ કુલ ૫૬ પ્રકરણોમાં ૧૧૯૫ 'પારા'ઓમાં તેનું લેખન થયું છે. ૫૭૭ ટિપ્પણ (ફૂટનોટ) છે. વર્તમાન ગ્રંથની(૨૦૦૬માં પ્રકાશિત) પૃષ્ઠ સંખ્યા ૬૭૬ છે. સંપાદક આ. વિજયમુનિચંદ્રસૂરિજીએ 'સંપાદકીય' લઘુ-લેખમાં આ ગ્રંથના પુનઃપ્રકાશનની અનિવાર્યતા સાથે નવસંસ્કરણની કેટલીક વિશેષતા

પણ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. જેમાં મોહનલાલ દેસાઈની જૈન સાહિત્યવિષયક સામગ્રી અને વિચારો સાથેનું એક અંતર સંપાદક તરીકે તેઓએ રચી આપ્યું છે. સાથે આ ગ્રંથમાં પોતાના પક્ષેથી જે ઉમેરાઓ કર્યા છે તેની વિગતો પણ જણાવી છે. 'નિવેદન' શીર્ષકથી મોહનલાલ દેસાઈ પાસેથી આ ઇતિહાસગ્રંથની રચના સંબંધી ઘણી મહત્ત્વપૂર્ણ વિગતો સાંપડે છે. ખાસ કરીને તેનો ઉદ્દેશ, રચનાપ્રક્રિયા, સામગ્રી સંકલિત કરવાની પદ્ધતિ, જૈન સાહિત્યના સંગ્રહ-સંવર્ધનની પરંપરાગત માનસિકતા અને રીતભાત, સામગ્રી એકઠી કરવા માટેના પ્રવાસો વગેરે વિશે ઇતિહાસકાર મોહનલાલ દેસાઈનું નિવેદન અભ્યાસીને આ ઇતિહાસગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવાની એક સુગમ કેડી બની રહે તેમ છે.

લેખકના નિવેદન પછી 'સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ' આપવામાં આવી છે. અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવાયેલી આ વિગત પ્રસ્તુત ઇતિહાસગ્રંથની ટૂંકાક્ષરીને ઓળખવા માટેની અગત્યની ચાવી બની રહે છે. 'ચિત્ર-પરિચય' વિભાગ અંતર્ગત આ ગ્રંથમાં સાઠ જેટલાં ચિત્રો અને તેનાં વિશેની લિખિત માહિતી તૈયાર કરીને પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આ ચિત્રોને આઠ પ્રકારે વર્ગીકૃત કરી જાણી શકાય તેમ છે : (૧) ધાતુ તેમજ પાષાણની જિનમૂર્તિઓ (૨) પાષણનાં આયાગપટ અને જિનમંદિરો (૩) પાષાણની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની મૂર્તિઓ (૪) પાષાણમાં કોતરેલ કાવ્યમય યંત્ર (૫) હસ્તપત્રો પૈકી તાડપત્રની કે તેના કાષ્ઠફલક પરના ચિત્રિત ગ્રંથકારો-આચાર્યો આદિનાં ચિત્રો (૬) કાગળ પરની કલ્પસૂત્રની પ્રતોમાંનાં રંગીન ચિત્રો (૭) કાગળ પર લિખિત પ્રતોમાંના કવિના સ્વહસ્તાક્ષરોના નમૂના બતાવતાં પાનાંઓ (૮) અર્વાચીન સમયની વ્યક્તિઓના ફોટાઓ. એક ઇતિહાસગ્રંથ માટે અત્યંત અનિવાર્ય અને ઉપયોગી એવી દસ્તાવેજી સામગ્રી આ વિભાગમાં પ્રગટ ચિત્રો અને તેની આલેખન સામગ્રીને કારણે ઉપલબ્ધ થઈ શકી છે.

આ સામગ્રી પાસે ઇતિહાસકાર મોહનલાલ દેસાઈ કેવી પરિસ્થિતિમાં કેવા કેવા સંઘર્ષો વેઠીને પહોંચી શક્યા હશે તેનું ચિત્ર પણ આ વિગતોમાંથી મળી રહે તેમ છે. 'વિષયાનુક્રમ' શીર્ષક સાથે પ્રસ્તુત ઇતિહાસગ્રંથની વિષયસામગ્રીને વર્ગીકૃત કરી આલેખવામાં આવી છે. 'વિરલ વિદ્વત્પ્રતિભા અને મનુષ્યપ્રતિભા' નામથી અભ્યાસી સારસ્વત જયંત કોઠારીએ આ ઇતિહાસગ્રંથના રચયિતા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યિક પ્રદાનની ઉચિત શબ્દોમાં નોંધ લઈ તેમના આ ભગીરથકાર્યનું બહુમાન કર્યું છે તો 'ધન્ય ઉપાસના ! ધન્ય જીવન !' શીર્ષકથી આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ પણ આ ઇતિહાસકારના પુરુષાર્થને બિરદાવીને આ ઇતિહાસગ્રંથનું મૂલ્ય આંકી આપ્યું છે. લેખક અને પ્રકાશકે શુદ્ધ સામગ્રી આકલિત કરવામાં ચીવટ દાખવી છે. પરિશિષ્ટ-૧માં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ - બીજો ભાગ – સંબંધી અભિપ્રાયો' પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તો પરિશિષ્ટ-૨માં 'વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા' આપવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટ-૩ અંતર્ગત 'જૈન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો, હિન્દી-ગુજરાતી કૃતિઓની અનુક્રમણિકા' પરિશિષ્ટ-૪માં 'જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથકૃતિની અનુક્રમણિકા', પરિશિષ્ટ-૫માં 'જૈનકૃત ગુજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા, પરિશિષ્ટ-૬માં 'જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વગેરે', પરિશિષ્ટ-૭ '(જૈન) ઐતિહાસિક સાધનો-કૃતિઓ આદિ', પરિશિષ્ટ-૮માં 'જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરુદો આદિ', - એમ અંતિમ 'પ્રકીર્ણ' સાથે કુલ મળીને ત્રેવીસ જેટલાં પરિશિષ્ટ આપીને આ

ઇતિહાસગ્રંથની શ્રદ્ધેયતા વધારી છે. ઇતિહાસલેખનની એક આગવી શિસ્તનાં પણ આ પરિશિષ્ટ થકી દર્શન થાય છે.

૫. 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ગ્રંથની વિષયસામગ્રીનો પરિચય

'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ગ્રંથમાં જૈન સાહિત્યવિષયક લિખિત અને અન્ય સ્વરૂપની વિપુલ સામગ્રી સંચિત કરવામાં આવી છે. ઇતિહાસલેખક મોહનલાલ દેસાઈએ અથાક પરિશ્રમ લઈને એકઠી કરેલી સામગ્રીને આ ગ્રંથમાં ચોકસાઈપૂર્વક વર્ગીકૃત કરીને આલેખિત કરી છે. આ ઇતિહાસમાં તેઓએ મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારતમાં – ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના, માળવા વગેરેમાં જેમનો પ્રભાવ ફેલાયેલો હતો તેવા શ્વેતામ્બર જૈનો વિશે દસ્તાવેજી વિગતો ક્રમબદ્ધ રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં જૈનોની દિગંબર ધારા વિશે લખવાનું સાહસ મોહનલાલ દેસાઈએ વિનમ્રતા સાથે નથી કર્યું. તેઓ માને છે કે ભારતના દક્ષિણ પ્રદેશમાં પ્રચાર-પ્રસાર પામેલી દિગંબર જૈન સાહિત્યનું સાહિત્ય અને તદ્‌વિષયક સામગ્રીનું પ્રમાણ એટલું વિશાળ છે કે તેનો અલગથી ઇતિહાસ રચાઈ શકે અને એવું કામ કોઈ દિગંબર વિદ્વાન જ કરી શકે. આમ, આ ગ્રંથની સામગ્રીમાં શું રાખવું અને શું છોડી દેવું તેનો વિવેક મોહનલાલ દેસાઈએ આરંભથી જ જાળવ્યો છે.

ચિત્ર-પરિચય વિશે :

અહીં આલેખિત કરવામાં આવેલાં ચિત્રો અને એ ચિત્રો વિશેની રસપ્રદ વિગતોની શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ પ્રસ્તુત આકરગ્રંથની એક મહત્ત્વની વિષયસામગ્રી છે. આ ચિત્રોને આઠ વિભાગમાં વહેંચીને મોહનલાલ દેસાઈ પ્રત્યેક ચિત્ર સાથે જોડાયેલો ઇતિહાસ અને તેની વિગત રસપ્રદ રીતે જણાવે છે. મૂર્તિઓ, મંદિરો, શિલાલેખો, હસ્તપ્રતો, કાગળ પરનાં ચિત્રો, વ્યક્તિઓના ફોટો, જૈન સ્થાપત્યો ઇત્યાદિની આ તસવીરો સાથેની સામગ્રી આ ઇતિહાસગ્રંથને વિશ્વસનીય બનાવે છે. ક્રમ નં.૪૫નું ચિત્ર છે : 'શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ - અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ - પારા ૯૯૧' આ ચિત્ર વિશેની ટૂંકી વિગત કંઈક આમ આપવામાં આવી છે :

"- આ ઓસવાલ શેઠનું મંદિર અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો પહેરવેશ બતાવે છે કે કેવી પાઘડી બાંધવામાં આવતી, વળી કેડિયું લાંબી બાંયનું અને કેડ સુધીનું વચમાં કસવાળું પહેરવામાં આવતું. ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. તેમના સંબંધી પૂરો ઇતિહાસ મેળવવા જિજ્ઞાસુએ વીરવિજય નિર્વાણરાસ(જૈન ઐ. ગૂર્જર કાવ્યસંચય પૃ. ૯૮), વીરવિજયકૃત હઠીસિંહની અંજનશલાકાનાં ઢાળિયાં-૬ ઢાળમાં સં.૧૯૦૩ જોવાં.. તેમની પત્ની હરકુંવર શેઠાણી બહુ નામી અને બુદ્ધિશાળી હતાં. શેઠાણીએ મંદિર-પ્રતિષ્ઠા કરાવી સિદ્ધાચલ ગીરનાર સંઘ કાઢી અનેક સુકૃત્યો કરી ભારે નામ કાઢ્યું હતું. હઠીસિંહ શેઠાણી ઓળખ તેમના ઉક્ત મંદિરના પ્રતિષ્ઠાલેખમાં આપેલ છે."

આ ઉપરાંત ક્રમ નં. ૪૬નું ચિત્ર છે. : "હઠીસિંહનું દેહેરું-અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩, પારા ૯૯૧" આ ચિત્ર વિશે જે પરિચય અધિકરણ લખ્યું છે તે આ મુજબ છે :

"શેઠ હઠીસિંહની છબીની પાછળ તેમના દેહેરાનો આ બ્લોક મૂક્યો છે તે જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ સાદડીનું જૈન મંદિર એ નામના ચિત્રનો પરિચય આપતાં કરેલ છે તેમાંથી એટલે સન ૧૮૬૬માં એટલે લગભગ તે બંધાયા પછી વીશેક વર્ષે લીધેલો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પરથી લીધેલ છે. (આ આવૃત્તિમાં નવો ફોટો મૂક્યો છે.) તેમાં જેઈમ્સ ફર્ગ્યુસન લખે છે કે : 'જે મંદિર શેઠ હઠીસિંહે લગભગ વિશ વર્ષ પહેલાં કર્યું હતું તે ધર્મનાથ નામના તીર્થંકરનું છે, તેનો નકશો-પ્લાન આબૂ પર્વત પરના ઓછામાં ઓછા ૧૧ સૈકા જેટલા જૂનાં મંદિરોમાં ગ્રહણ કરેલી ગોઠવણો પર લીધેલો છે કે જે ગોઠવણો હજૂ સુધી ચાલી આવેલી છે. આ બધાં દેવાલયોની રચના મુખ્યપણે એવી હોય છે કે નીચે ચોરસના પાયાવાળું – 'વિમાન' હોય છે. અને તેમાં મૂલનાયકની મૂર્તિ બેસાડવામાં આવે છે. કોઈ વખત આવાં ત્રણ વિમાન હોય છે. જેમ આ હઠીસિંહના દેહેરામાં છે તેમ, ને કોઈ વખત ચાર જેમ સાદડીના જિનમંદિરમાં છે તેમ હોય છે. તેના પર ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું 'શિખર' કરવામાં આવે છે કે જેમાં જૈનોએ છેલ્લાં આઠ શતકો દરમ્યાન ભાગ્યે જ ફેરફાર કરેલ છે. આની પાસે આગળના ભાગમાં એક કે એકથી વધારે મંડપો હોય છે. આ દેહેરામાં મુખ્ય મંડપને બે માળ છે અને તેની આગળ પાછો એક ખુલ્લો મંડપ છે કે જે પર ઘુંમટ ૧૨ સ્તંભોના ટેકવાળો છે. આટલું તો દરેક દેહરાસરને હોય જ. પણ આ દહેરામાં જેમ આબૂ, સાદડી અને જ્યાં જ્યાં દેહરાસરને પૂર્ણ થઈ જાય ત્યાં આખા મંદિરની આસપાસ નાની દેહરીઓની હાર હોય છે. આબૂ પર દરેક દહેરી શ્વેત આરસમાં basreliefs એટલે બહાર થોડુંક ઊપસી આવેલાં કોતરકામ-પ્રતિચ્છાયાથી વિભૂષિત હોય છે, કે જેમાં તીર્થંકરોના જીવનપ્રસંગો ચીતરેલ હોય છે, અને સાંપ્રત કાળમાં ઓછામાં ઓછું એટલું તો સામાન્ય રીતે હોય છે કે આની દેહરીઓ પર શિખરો હંમેશ જેવા બંધાવવામાં આવે છે. આથી બહારના વંડાને એક જાતની ભવ્યતા આવે છે અને સાથે અર્થનો ભાવ આવે છે કે ભાગ્યે જ બીજી જાતના શિલ્પકામમાં જોવામાં આવશે અને આખી ગોઠવણી મુખ્ય લક્ષણો સુધી પ્રસન્નતા આપે છે અને વિવિધ ભાગોની ગૌણતામાં મહાન કૌશલ્ય દેખાડે છે. મંદિરનાં મુખડાના આ વંડાના મુખ્ય અગ્રભાગની વચમાં બહારનો દરવાજો છે."

આ મંદિર સંબંધી પ્રતિષ્ઠા લેખમાં જણાવ્યું છે કે 'તે હઠીસિંહ શેઠે બંધાવ્યું. તે બાવન જિનાલયવાળું છે. એને ત્રણ માળ ને ત્રણ શિખર છે, બે રંગમંડપો છે. એવા એ મનહર મંદિરની અંદર શાંતિસાગરસૂરિના હાથે પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. હઠીસિંહ શેઠ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેમની સ્ત્રી હરકુંવરે આ મંદિર વગેરેનું બાકીનું સઘળું કામ પૂરું કરાવી તેનો પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠ અને ખર્ચથી ઊજવ્યો હતો. તેણી જોકે સ્ત્રી હતી પરંતુ પુરુષો પણ ન કરી શકે એવાં કામ તેણીએ કર્યાં હતાં. આની પ્રશસ્તિ સલાટ રહેમાનના પુત્ર ઈસફે કોતરી હતી. આ દહેરાનો સલાટ મુસલમાન હતો એ બિના આથી સ્પષ્ટ થાય છે.'

ક્રમ નં. ૩ની તસવીર "શ્રી આદિનાથપ્રભુની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭" વિશે માહિતી આપતાં મોહનલાલ દેસાઈ લખે છે કે,

"આ પ્રાચીન મૂર્તિ ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી બાબુ પૂરણચંદ નાહરને પ્રાપ્ત થઈ છે. બંને બાજુ કાયોત્સર્ગમાં ઊભી રહેલી અને મધ્યમાં પદ્માસનમાં બેઠેલી મૂર્તિઓ છે.

સિંહાસનની નીચે નવ ગ્રહ અને તેની નીચે વૃષભ-યુગલ છે. આ કારણે મૂળ મૂર્તિ શ્રી આદિનાથજીની છે તે યક્ષ-યક્ષિણી આદિ સહિત બહુ મનોજ્ઞ અને પ્રાચીન છે. દરેક ધાતુની પ્રતિમાની પાછળ લેખ પ્રાયઃ કોતરેલ હોય છે તે પ્રમાણે આની પાછળનો લેખ આ પ્રમાણે છે - 'પર્જ્ક સુત અંબદેવેન|| સં. ૧૦૭૭' આના કરતાં પ્રાચીન સંવતવાળી પ્રતિમા અતિ વિરલ કોક જ દેખવામાં આવી છે.........'

આ પ્રમાણે પછી તો વિગતે આ પ્રતિમા સંદર્ભે એવો આશાવાદ પણ પ્રગટ કર્યો છે કે ધીમે ધીમે વિશેષ શોધખોળ થતાં વધુ પ્રકાશ પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

અહીં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ તસવીરો વિશે ઉપલબ્ધ શક્ય એટલી તમામ માહિતી શબ્દસ્થ કરીને મોહનલાલ દેસાઈએ આ ગ્રંથને ઇતિહાસગ્રંથ કહેવા માટેનું મજબૂત કારણ પૂરું પાડ્યું છે. તીર્થંકરો, જૈન મુનિઓ, જૈન મંદિરો, દહેરાસર, પ્રતિમાઓ, વ્યક્તિચિત્રો-તસવીરો, શિલ્પો, ચિત્રો, હસ્તપત્રો, તાડપત્ર, સાહિત્યકૃતિઓ અને મુઘલ શાસન દરમ્યાનનાં ફરમાનોમાં પણ જેમાં જૈન સાહિત્યવિષયક નિર્દેશ થયા હોય તે બધાંનો આ ચિત્રો-તસવીરોમાં સમાવેશ કરીને ઐતિહાસિક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ કરાવી આપ્યાં છે. એક એક તસવીર-ચિત્ર સ્વતંત્ર પુસ્તકનું રૂપ લઈ શકે તેવી સામગ્રી અહીં સંયત શબ્દોમાં નિરૂપિત કરીને મોહનલાલ દેસાઈએ આ ઇતિહાસગ્રંથને એક વિશેષ પરિમાણ આપ્યું છે.

ગ્રંથસામગ્રી પરિચય

આ ગ્રંથ કુલ ૮ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પહેલો વિભાગ 'શ્રી મહાવીર અને આગમ સાહિત્ય' નામે પારા ૧ થી ૧૪૦માં આલેખાયો છે. આ વિભાગમાં સાત પ્રકરણો છે. જેમાં જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન, આગમકાલ, શ્રુતસાહિત્ય, ઉપલબ્ધ શ્રુતસાહિત્ય : ૧૧ અંગો, ઉપલબ્ધ શ્રુત સાહિત્ય અંગ સિવાયનાં આગમો અને ઉપલબ્ધ શ્રુત સાહિત્ય એમ વિષય વર્ગીકૃત કરીને પ્રાચીન જૈન સાહિત્યવિષયક માહિતી સંકલિત કરી આપી છે.

વિભાગ-૨માં 'પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાળ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ' ને પારા ૧૪૧ થી ૨૬૦ના ક્રમમાં આલેખિત કરવામાં આવ્યો છે. અહીં પણ સાત પ્રકરણોમાં આરંભિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, ઉમાસ્વાતિવાચક, પાદલિપ્તસૂરિ આદિ, સિદ્ધસેન-યુગ, વિક્રમ સં.૧ થી ૩૦૦ વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતાંબર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ, ગુપ્ત અને વલભી સમય, આચાર્ય મલ્લવાદી, હરિભદ્ર-યુગ (વિ.સં. ૫૮૫ અથવા વિ.સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭) અને ચાવડાનો સમય (વિ.સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦) – સુધીના ઐતિહાસિક કાલખંડમાં મળી આવતાં જૈન સાહિત્યવિષયક સંસાધનો અંગે પ્રમાણભૂત સામગ્રી વર્ણિત કરવામાં આવી છે.

૩ જો વિભાગ 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ વિ.સં. ૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦' કુલ પારા ૨૬૧ થી ૩૨૬માં નિરૂપણ પામ્યો છે. આ વિભાગનાં સાત પ્રકરણોમાં સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ (વિ.સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦), સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ. (વિ.સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯), કુમારપાળનો સમય સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ અને

હેમયુગ સં. ૧૧૬૨-૧૨૨૯ વિશે જૈન સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખતી માહિતીઓનું આકલન કરી આપવામાં આવ્યું છે.

વિભાગ-૪થો 'ભાષા સાહિત્યનો ઉદય' વિશે છે. પારા ૪૭૧થી ૬૬૦માં અપભ્રંશ સાહિત્ય, સોલંકી વંશનો સમય (અનુસંધાન) સં. ૧૨૩૦થી ૧૨૯૯, વસ્તુ-તેજયુગ સં.૧૨૭૫થી ૧૩૦૩, વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સં.૧૨૭૫થી ૧૩૦૩, વાઘેલા વંશનો સમય સં.૧૩૦૦થી ૧૩૫૬, ગુજરાતમાં મુસલમાનો, સં.૧૩૫૬થી ૧૪૦૦ – એમ વિભાજન દર્શાવીને સાત પ્રકરણોમાં પ્રચુર સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી આપી છે.

"ભાષા સાહિત્યનો મધ્યકાલ" પારા ૬૬૧થી ૭૮૭માં ગ્રંથનો ૫મો વિભાગ આલેખાયો છે. આ વિભાગને પણ યોજના મુજબ સાત પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. સોમસુંદર-યુગ અને તેનું સાહિત્ય સં.૧૪૫૬-૧૫૦૦, ખરતર ગચ્છીયની ખાસ સેવા અને ગુજરાતી સાહિત્ય (સં.૧૪૫૬થી ૧૫૧૦), વિક્રમનું સોળમું શતક સં.૧૫૦૧-૧૬૦૦ દરમિયાનની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નભિન્નતા અને સોળમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સંદર્ભ સામગ્રી એકઠી કરી આપી છે.

"હૈરક યુગ (સં.૧૬૦૧થી ૧૭૦૦) ભાષા સાહિત્યનો મધ્યકાળ" નામથી વિભાગ ૬ પારા ૭૮૮થી ૯૧૨માં વર્ણિત છે. હીરવિજયસૂરિનો વૃત્તાંત, અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને બીજો, કેટલોક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ, ખરતર જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા, સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય, મધ્યકાલીન(૧૭મા શતકનું) ગૂર્જર સાહિત્ય – એમ સાત પ્રકરણોમાં અહીં મુખ્યત્વે સત્તરમા શતકના જૈન સાહિત્ય વિશે માહિતીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાતમો વિભાગ "યશોવિજય યુગ(સં.૧૭૦૧થી ૧૭૪૩) નામે પારા ૯૧૩થી ૧૦૧૮"માં આલેખિત થયો છે. જેમાં મુખ્યત્વે યશોવિજય યુગ, સમયજ્ઞ સુધારક ન્યાયશાસ્ત્રી અને યોગવેત્તા યશોવિજય, અધ્યાત્મી યશોવિજય અને તેમના ગ્રંથો, વિનયવિજય, મેઘવિજય અને બીજાઓનું સાહિત્ય, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિક્રમ ૧૮મું શતક, વિક્રમનું ૧૯મું અને ૨૦મું શતક તેમજ આત્મારામજી(વિજયાનંદજી)ને કેન્દ્રમાં રાખતી નોંધપાત્ર સામગ્રી સાત પ્રકરણોમાં સંકલિત કરી આપવામાં આવી છે.

વિભાગ ૮મો "વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત જૈન યુગ" પારા ૧૦૧૯ -૧૧૯૫માં શબ્દસ્થ થયો છે. અહીં પણ કુલ સાત પ્રકરણો છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય-વીસમી સદી, અધ્યાત્મી ફિલસૂફ રાયચંદ કવિ, સાહિત્ય પ્રકાશકો સંસ્થાઓ, શા. ભીમસિંહ માણેક, જૈન ધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાંતો, જૈન સંઘ વ્યવસ્થા-જૈન સંસ્થાઓ, જૈન સંસ્કૃતિ-કલાઓ અને ભારતી પૂજામાં ગુજરાતનો ફાળો અને ગુજરાતમાં જૈન પ્રતાપ. સમયધર્મની વિચારણા જેવા વિષયો આલેખિત થયા છે.

આઠ વિભાગ અને છપ્પન પ્રકરણોમાં વિભાજિત આ જૈન સાહિત્યવિષયક સંક્ષિપ્ત(!)/ બૃહદ ઇતિહાસગ્રંથમાંથી પસાર થતાં તેની વિપુલ સામગ્રીનો ગહન પરિચય મળી રહે

છે. આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રી એકઠી કરવામાં તેના રચયિતા મોહનલાલ દેસાઈને કેટલો પરિશ્રમ લેવો પડ્યો હશે તેનું અનુમાન કરીએ તો આ ભગીરથ કાર્યની મહત્તા સમજાય તેમ છે. લાગલગાટ બારેક વર્ષ એક સાધના તરીકે જૈન સાહિત્યવિષયક સામગ્રી જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવી તેની એક નિશ્ચિત ક્રમમાં ગોઠવી દળદાર આકરગ્રંથના રૂપમાં ભાવિ સમાજ અને અભ્યાસીઓ માટે પ્રગટ કરાવવો એક વિદ્યાતપ જ ગણવું ઘટે. ઇતિહાસકાર મોહનલાલ દેસાઈ આ અર્થમાં એક સાધક-તપસ્વી સિદ્ધ ઠર્યા છે.

૬. ઇતિહાસકાર મોહનલાલનો અભિગમ અને પદ્ધતિ

જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસનું સર્જન કરવા પાછળનો મોહનલાલ દેસાઈનો મુખ્ય અભિગમ શ્વેતાંબર જૈન ધારાનું પશ્ચિમ ભારતમાં ખાસ કરીને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જે પ્રવર્તન અને સ્થાપન થયું તદ્‌વિષયક સઘળી પ્રાપ્ય માહિતી એકત્રિત કરી તેને ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં સંકલિત કરી આપવાનો રહ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવાની શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીની યોજનામાં ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય વિશે એક પ્રકરણ માત્ર લખી આપવાની વાત પરથી શરૂ થયેલી આ સંશોધનયાત્રા વર્ષોના વિદ્યાતપ પછી 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે મોહનલાલ દેસાઈનો અભિગમ પણ નોંધમાં લેવો પડે તેમ છે. તેઓ નિવેદનમાં કહે છે કે

"શ્વેતાંબર જૈન સાહિત્યના આ ઇતિહાસમાં તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવામાં અગ્રગણ્ય ગ્રંથકારોના જીવનવૃત્તાંત ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત જૈનોનો પણ ટૂંક ઇતિહાસ આવી જાય છે. તેના કારણમાં –

(અ) મૂળ ઉત્પત્તિ જે નિબંધથી થઈ તેનો વિષય 'જૈનો અને તેનું સાહિત્ય' એ હતો, તેથી તેમાં જૈનોના સંબંધી આછુંપાતળું લખાયેલું જ હતું અને તે આમાં વિસ્તાર પામ્યું.

(બ) જૈન સાહિત્ય એ નામ જ બે અર્થમાં વાપરી શકાય : એક, જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવતું સાહિત્ય અને બીજું, જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ રચેલું સાહિત્ય. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું પણ બીજા પ્રકારનું એટલે જૈન ધર્મના અનુયાયીથી જ રચાયેલું હોય છે, પણ બીજા પ્રકારનું તે પહેલા પ્રકારનું હોય જ એવો નિયમ નથી. દા.ત. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રકૃત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ એ ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોઈ સર્વને-જૈન કે જૈનેતરને સામાન્ય છે. છતાં સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની ગણના તેનાં રચનાર જૈન હોવાને લીધે જૈન સાહિત્યમાં થઈ છે.

(ક) 'न हि धर्मो धार्मिकै र्विना'- દરેક ધર્મનો આધાર તેના અનુયાયી પર છે. જે ધર્મના માનનારા વિદ્યમાન છે તે ધર્મ જીવિત ધર્મ છે, જે ધર્મના અનુયાયી નથી તે ધર્મ મૃત ધર્મ છે, તે જ પ્રમાણે દરેક ધર્મના સાહિત્યનું સૃજન, રક્ષણ, પોષણ તે ધર્મના અનુયાયીઓ તરફથી જ થાય છે, અને જૈન સાહિત્યના સૃજન કરનારા સાધુઓ અને રક્ષણ કરનારા શ્રાવકો બન્ને તે સાહિત્યના ઉપકારી છે."

આ શબ્દોમાં આ ઇતિહાસગ્રંથ રચવાનો અભિગમ પણ પ્રમાણી શકાય તેમ છે. માત્ર અને માત્ર વિદ્યાપ્રીતિનો અભિગમ કેન્દ્રમાં રાખીને મોહનલાલ દેસાઈએ આ

ઇતિહાસગ્રંથની રચના કરી છે. ભારતની જ્ઞાનસમૃદ્ધ પરંપરામાં જૈન ધર્મના પ્રદાનને પણ ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં આલેખવાનો અભિગમ પણ જોઈ શકાય તેમ છે. શ્રી મહાવીર પ્રભુના સમયથી લઈને છેક અર્વાચીન ગુજરાતના કાલખંડમાં સૃજન, સંવર્ધન, રક્ષણ અને પોષણ પામતાં રહેલાં જૈન સાહિત્યનો એક વ્યાપક ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ કરાવી આપવાનો મોહનલાલ દેસાઈનો અભિગમ પારખી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથને જૈન સાહિત્યવિષયક એક 'સર્વસંગ્રાહક ગ્રંથ' તરીકે પ્રસ્તુત કરવાનો મોહનલાલ દેસાઈનો અભિગમ રહ્યો છે. ઇતિહાસની ઓળખ આપતી એક પ્રચલિત ઉક્તિ છે કે 'NO Documents no History' - એટલે કે દસ્તાવેજ-પુરાવા નહિ તો ઇતિહાસ નહિ. મોહનલાલ દેસાઈએ આ ઉક્તિને પ્રમાણ માનીને જ આ ઇતિહાસગ્રંથનું સર્જન કર્યું હોય તેમ જણાય છે. આ ગ્રંથના વિષયને યોગ્ય જે કંઈ સામગ્રી-વિગતો પ્રાપ્ત થઈ તેની અહીં લગભગ સમાવી લેવાનો તેમનો આગ્રહ રહ્યો છે. આ ઇતિહાસગ્રંથ રચવા અગત્યની સામગ્રી એકઠી કરવા-મેળવવા મોહનલાલ દેસાઈ અનેક સ્થાનોએ ફર્યા છે. સાર્વજનિક ભંડારો, પ્રદર્શનો, જૈન મંદિરો વગેરેની મુલાકાતો કરીને મૂલ્યવાન સામગ્રી એકઠી કરી છે. જૈન આચાર્યો, જૈન સાહિત્યના વિદ્વાનો, શુભચિંતકો વગેરેને રૂબરૂ મળીને તેમની સાથે ચર્ચા-વિમર્શ કરીને પ્રમાણભૂત વિગતો મેળવી છે. આજની પરિભાષામાં આપણે જેને 'Data Collection' - માહિતીસંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ કહીએ છીએ તે પદ્ધતિ મોહનલાલ દેસાઈએ આપસૂઝથી કેળવીને આ ગ્રંથરચનામાં પ્રયોજેલી છે. ચિત્રો-તસવીરો દ્વારા આ ઇતિહાસગ્રંથને એક મૂલ્યવાન સંદર્ભગ્રંથ બનાવવામાં મોહનલાલ દેસાઈનો દૃષ્ટિકોણ પણ તેમની આલેખનરીતિનો પરિચય આપી રહે છે. સંશોધનમાં સાચી માહિતીનું શું મૂલ્ય હોય છે તે મોહનલાલ દેસાઈ બરાબર જાણે છે અને એટલે આ ગ્રંથમાં આલેખન થયેલી સામગ્રીની પૂરતી ખરાઈ કરીને જ તેમણે રજૂ રાખી છે. વળી, જ્યાં દ્વિધા કે અન્ય મત હોવાની સંભાવના જણાઈ ત્યાં તેની સ્પષ્ટતા કરવાનું પણ રાખ્યું છે.

"સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ મેકડોનાલ, કીથ આદિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે, પણ તે જોઈ જઈ તેની શૈલી અને રચના અવગાહી તે અનુસાર આ ઇતિહાસમાં કાર્યપદ્ધતિ રાખવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. જૈન ગ્રંથોનો મોટો સમૂહ તો હજુ અમુદ્રિત છે અને ભંડારોમાં દાબડામાં પુરાયેલો છે, માત્ર તેનાં નામ, ને કર્તાનો ટૂંકો પરિચય તે સંબંધીની જે પ્રશસ્તિઓ બુહલર, કિલ્હોર્ન, પીટરસન, ભંડારકર આદિએ સરકાર તરફથી કરેલા પોતાના હસ્તલિખિત પ્રતોના રિપોર્ટમાં તથા સ્વ. દલાલ, પં. લાલચંદ અને પ્રોફે. વેલણકર આદિનાં સૂચીપત્રોમાં પ્રગટ થઈ છે, તેમાંથી મેળવી શકાયો છે, તેથી તે દરેકનાં નામ, કર્તા તથા સમય આપવા ઉપરાંત તેની પરીક્ષા તે સંબંધી ઊહાપોહ-વિવેચન કરવાનું બની શક્યું નથી એટલે કે લેખકની કૃતિઓ પર વિવેચન કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની અનેક બાબતો જેવી કે કૃતિઓ પરથી તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ, જે જે અસરો કે પ્રવાહોથી એનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય અને એની કૃતિ માટે જે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હોય તે, તેની સર્વ કૃતિઓમાં રહેલી સર્વવ્યાપક ભાવના, જે જમાનામાં તે જન્મેલ હોય તેને લીધે આજુબાજુની વિદ્યમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ઘડાયું હોય તે અને તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની

સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓના ધોરણે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પડે છે અને આપણી નજર સંમુખ કેવું ચિત્ર ખડું કરે છે તે - એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક શિષ્ટ યા આદર્શ (Classical) અને અંગત દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં સાંપડતી બાબતો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઈ નથી; પ્રગટ થયેલ કૃતિઓ સંબંધી તેવી આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરના દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઈ શક્યા નથી;.....”

આમ, આ ઇતિહાસગ્રંથ રચના સંદર્ભે શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતના માપદંડથી પોતાની પદ્ધતિની કેવી ત્રુટિઓ ધરાવે છે તેનો સંકેત પણ તેઓએ કર્યો છે. આ ઇતિહાસગ્રંથની રચના માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ અન્ય વ્યાપક સંદર્ભસામગ્રીવિષયક ૨૩ જેટલાં પરિશિષ્ટોમાં અલગથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સૂચીકરણ કરીને મોહનલાલ દેસાઈ આ ગ્રંથની વિશ્વસનીયતા વધારે છે. વળી, સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ અકારાદિ ક્રમમાં આપીને નવા અભ્યાસીને માટે આ ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ દેખાડવાનું કામ પણ મોહનલાલ દેસાઈએ એક જવાબદાર ઇતિહાસલેખક તરીકે કર્યું છે. તેમની વિશાળ ઇતિહાસદૃષ્ટિ, વ્યાપક સાહિત્યરસ અને પ્રબળ રાષ્ટ્રધર્મભાવનાને કારણે આ ઇતિહાસગ્રંથ સર્વસ્વીકૃત બની રહ્યો છે.

૭. ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ગ્રંથનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતી ભાષાનાં એક જૈન સાક્ષર સારસ્વત દ્વારા આવો જ્ઞાનગ્રંથ એકલપંડે તૈયાર કરવો એ એક અદ્‌ભુત અને વિરલ કાર્ય ગણવું પડે. અનેક નવાં સંશોધનો અને વિદ્યાકાર્યો માટે આ ઇતિહાસગ્રંથ તેમાં નિરૂપિત સામગ્રીને આધારે પથદર્શક બની શકે તેટલો સમૃદ્ધ છે. આ શકવર્તી ઇતિહાસગ્રંથ વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જે મહત્ત્વનાં નિરીક્ષણો સાથે વિધાનો કર્યાં છે તે જોતાં આપોઆપ આ આકરગ્રંથનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત થયું છે.

- પંડિત સુખલાલજી આ ગ્રંથનો મહિમા દર્શાવતાં લખે છે,
  “ભારતીય ભાષાઓમાં આધુનિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધક વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય એ પ્રકારના સાહિત્યના ઇતિહાસનો અતિ અલ્પ પણ મહત્ત્વનો પાયો શ્રી મોહનલાલભાઈએ નાખ્યો.”
- ઇતિહાસવિદ તરીકે પોતાનો દૃષ્ટિકોણ અને આ ગ્રંથ વિશેનો માર્મિક અભ્યાસ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના રૂપે પ્રથમ આવૃત્તિમાં રજૂ રાખતાં પ્રો. કેશવલાલ કામદાર લખે છે,
  “માત્ર જૈન સાહિત્ય માટે જ નહીં, માત્ર ગૂર્જર સાહિત્ય માટે જ નહીં, પણ હિંદના મધ્યયુગના સાહિત્ય માટે પણ પ્રમાણભૂત ગણાશે.”
- વિદ્વાન અભ્યાસી હરિવલ્લભ ભાયાણીએ મોહનલાલ દેસાઈના આ વિદ્યાતપનું મૂલ્ય આંકતાં ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ અને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ સંદર્ભે કહ્યું છે કે,
  “દેસાઈના બંનેય આકરગ્રંથના બાદશાહી ખજાનાનો હું પોતે મારા કામ માટે વરસોથી લાભ ઉઠાવતો આવ્યો છું અને ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક ઇતિહાસલેખકો-સંશોધકો પણ આજ સુધી એમ કરતા આવ્યા છે.” (ભાષાવિમર્શ, એપ્રિલ-જૂન ૧૯૮૭)

- મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈને 'One Man University' તરીકે ઓળખાવતાં અને તેમના ઇતિહાસલેખનનું મૂલ્ય આંકી આપતાં આચાર્ય શીલચન્દ્રસૂરિજી લખે છે,
  "જૈન ઇતિહાસ, આગમયુગથી માંડીને મધ્યકાળ સુધીના જૈન ગ્રંથકારો તથા તેમના ગ્રંથો તથા કૃતિઓ, આ બધાં વિષે અધિકૃત અને અવિકૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી હોય તો, તેવા અભ્યાસીઓએ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના ગ્રંથો અથવા સંદર્ભગ્રંથો પાસે અનિવાર્યપણે જવું જ પડે. એ અભ્યાસી સાધુ પણ હોય અને ગૃહસ્થ પણ હોય; તેણે પોતાના સંશોધન-અધ્યયનમાં કોઈ વિષય માટે પ્રમાણભૂત સંદર્ભો અને આધારો રજૂ કરવા હોય તો મો. દ. દેસાઈ પાસે ગયા વિના નહિ જ ચાલે. ફેંકાફેંકીની વાત જુદી છે, અભ્યાસ કરવો હશે તો આમના વિના આગળ નહિ જવાય." (પૃ. ૧૪૩, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ - One Man University)
- મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી આ ગ્રંથ અંગે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં જણાવે છે,

"ગુજરાતી ભાષામાં આ દશકામાં ઘણાં જ ઉત્તમ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, જે પુસ્તકો એવાં છે કે અજૈન સમાજમાં પણ આપણે ગર્વપૂર્વક માથું ઊંચું કરી કહી શકીએ કે અમારા સમાજમાં પણ અપૂર્વ પુસ્તકો બહાર પડે છે. તેમાંય પાંચેક પુસ્તકો તો આ દશકાનાં જ નહીં કિન્તુ આ સૈકાના ભૂષણરૂપ છે એમ કહું તો ચાલે. તેમાંય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સૌથી સુંદર પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડ્યું હોય તો તે છે 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'.

કેશવલાલ હ. ધ્રુવ, એ. એન. ઉપાધ્યે, ઝવેરચંદ મેઘાણી, બ. ક. ઠાકોર, વિજયરાય વૈદ્ય, મોહનલાલ ઝવેરી, રા. વિ. પાઠક, ભોગીલાલ સાંડેસરા, જયંત કોઠારી, નાહટા આદિ અનેક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથ વિશે પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતાં સંતોષ અને પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી છે. મોહનલાલ દેસાઈના આ ભગીરથ ઇતિહાસગ્રંથ પછી તો હીરાલાલ કાપડિયા પાસેથી 'જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ભાગ ૧-૨-૩ મળ્યા છે પરંતુ આજે પણ સમગ્ર ભારતમાં મોહનલાલ દેસાઈરચિત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એક સીમાસ્થંભ (milestone) છે. મોહનલાલે જે કઠોર પરિશ્રમ લઈને આ ઇતિહાસગ્રંથને એક અમૂલ્ય વારસા રૂપે ગુજરાતી ભાષાને ભેટ આપી છે તેની કિંમત આંકવી સરળ નથી.

૮. સમાપન

આ ઇતિહાસગ્રંથમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના સમયથી શરૂ કરીને સં. ૧૯૬૦ સુધીના શ્વેતાંબર જૈન સાહિત્યનું કાળક્રમ યોજના સાથે બૃહદ રૂપમાં પ્રચુર વિગતો સાથે આલેખન થયું છે. અનેકવિધ સાધનસામગ્રીમાંથી પ્રત્યક્ષ પસાર થઈને એક સંશોધકને છાજે તેવી ખેવના સાથે આ ગ્રંથમાં બહુમૂલ્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવીને મોહનલાલ દેસાઈએ ગુજરાતી ભાષાની ઉમદા સેવા કરી છે. તેમની ઇતિહાસપ્રીતિ, સાહિત્યપ્રીતિ, જૈનદર્શન અને ધર્મપ્રીતિ તેમજ ગુણાનુરાગિતા આ ગ્રંથની વિશેષતા બનીને શોભે છે. માત્ર શુષ્ક ઐતિહાસિક વિગતોનો ખડકલો કરવાને સ્થાને મોહનલાલ દેસાઈએ આ ઇતિહાસગ્રંથને રસપ્રદ બનાવવા પોતાની શૈલીને સાદ્યંત સરળ અને સુબોધ રાખવામાં સફળ રહ્યા છે. આ.વિજયમુનિચન્દ્રસૂરિજી દ્વારા આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંવર્ધિત સંપાદન ઈ.સ. ૨૦૦૬માં આ ગ્રંથ પુનઃ સુલભ થઈ શક્યો તેનો રાજીપો વ્યક્ત કરું છું.

■

આંતરરાષ્ટ્રીય બુકરવિજેતા બાનુ મુશ્તાક

ભરત મહેતા

વિશ્વવિખ્યાત બુકર પારિતોષિક બે પ્રકારનાં છે. એક, મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ કૃતિ માટે બુકર પારિતોષિક છે. બીજું, અંગ્રેજી સિવાયની કોઈ પણ ભાષામાં લખાયેલ; પરંતુ અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત અને ઇંગ્લૅંડમાંથી પ્રકાશિત કૃતિ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય બુકર પારિતોષિક છે. ઈ. ૨૦૨૫નું આંતરરાષ્ટ્રીય બુકર પારિતોષિક બાનુ મુશ્તાકના વાર્તાસંગ્રહ 'હાર્ટલૅમ્પ'ને અર્પણ થયું છે. આ વખતે આપણા માટે ગૌરવ લેવા જેવી બાબત એ છે કે અનુવાદક દીપા ભાસ્તી પણ ભારતીય છે. બેઉને મળીને ૫૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો. બાનુ મુશ્તાક ઘણા સમયથી એક ચર્ચિત સર્જક છે. દીપા ભાસ્તી દ્વારા જ અનુવાદિત 'હસીના ઍન્ડ અધર સ્ટોરીઝ'ને PEN પુરસ્કાર અગાઉ પ્રાપ્ત થયો છે. આ અગાઉ બાનુ મુશ્તાકની વાર્તા 'લાલ લુંગી' પૅરિસ રિવ્યૂમાં અને 'કફન' ધ ડાયલ જેવાં સુપ્રસિદ્ધ સામયિકોમાં પ્રગટ થઈ છે. દીપા ભાસ્તી સુદીર્ઘ સમયથી અનુવાદક તરીકે કામ કરે છે. અગાઉ તેમણે જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથાકાર શિવરામ કારન્થની એક નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. બાનુ મુશ્તાકે ઈ.૧૯૯૦થી ૨૦૨૩ સુધીમાં લખેલ છ સંગ્રહોમાંથી પસાર થઈ એમણે એક વાર્તાસંપાદન તૈયાર કર્યું. જે અંગ્રેજીમાં 'હાર્ટલૅમ્પ'ના નામથી પ્રકાશિત થયું એને આ પુરસ્કાર મળ્યો છે. કેટલીક સરસ વાર્તાઓમાં કન્નડ લોકકથાઓ પ્રચુર માત્રામાં વિનિયોગ પામી છે જે વિદેશી વાચકોને જોડી નહીં શકે એમ માનીને એવી વાર્તાઓને આ ચયનમાંથી છોડી દેવામાં આવી છે. બીજું, આ સંપાદન બાનુ મુશ્તાકની વાર્તાકળાનો પરિચય આપે છે પરંતુ દીપા ભાસ્તીએ પસંદ કરેલ વાર્તાઓના આધારે જ. જો કોઈએ બાનુ મુશ્તાકની વાર્તાકળાને નિઃશેષ પામવી હોય તો એમણે લખેલ છએ છ સંગ્રહમાંથી પસાર થવું જરૂરી છે.

બાનુ મુશ્તાકનો જન્મ ૩જી એપ્રિલ, ૧૯૪૮ના રોજ થયો. પ્રારંભિક શિક્ષણ ઉર્દૂમાં લીધેલું, પરન્તુ ત્યારબાદ હેલ્થ ઇન્સ્પેક્ટર પિતાએ માતૃભાષા કન્નડમાં ભણવાનું એમને સૂચવ્યું. કન્નડમાં બી.એ. થયા બાદ વકીલાતનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો. આરંભમાં જ વાર્તાઓમાં એવું વિશ્વ બતાવ્યું કે સગાંસંબંધીઓ રાડ નાંખી ગયાં.

આજે નાનકડા ગામ હસનની છોકરી, ૭૭મા વર્ષે વિશ્વવિખ્યાત લેખિકા બન્યાં! જેમની હત્યા થઈ એ ગૌરી લંકેશના પિતાનું સામયિક 'લંકેશ પત્રિકે'માં તેઓ નિયમિત

લખતાં હતાં. '૭૦ના દાયકા બાદ કન્નડ સાહિત્યમાં રૂઢિચુસ્તતા અને સામાજિક અન્યાય સામેના સાહિત્ય રૂપે જે બાંદયા આંદોલન શરૂ થયું એનાં બાનુ મુશ્તાક અગ્રણી લેખિકા બન્યાં. માત્ર લેખનમાં જ નહીં પણ કર્મશીલ રૂપે પણ કાર્ય કર્યું. મસ્જિદમાં સ્ત્રીઓને નમાજ પઢવાની પરવાનગી હોવી જોઈએ એ બાબતે લડત કરેલી. દુનિયાભરના દેશોમાં આ વ્યવસ્થા હોઈને એ ઇસ્લામસંગત છે. એવી જ રીતે પૈતૃકસંપત્તિનો છઠ્ઠો ભાગ દીકરીને મળવો જ જોઈએ એવું આંદોલન ચલાવેલું. આના કારણે એમના માટે એક મૌલવીએ ફતવો જાહેર કરી ટીકા કરી, એક માણસે સલમાન રશ્દી પર થયો હતો તેમ છરીથી હુમલો પણ કર્યો હતો. એમના પતિ પર આવું લખનાર બાનુને તલાક આપી દેવા માટે સગાંસંબંધીઓ દબાણ કરતાં હતાં. એ જમાનામાં મુસ્લિમ છોકરીઓ માટે ઠીક ઠીક મોટી ઉમ્મર ગણાય એવી છવ્વીસ વર્ષની ઉમ્મરે પસંદગીના પુરુષ સાથે પ્રેમલગ્ન કર્યાં હતાં. એમની પાસેથી છ વાર્તાસંગ્રહો, એક નવલકથા, એક નિબંધસંગ્રહ અને એક કવિતાસંગ્રહ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

વકીલ તરીકે અડધી રાતેય સ્ત્રીઓ એમને ઘેર આવી શકે છે. વાર્તાઓમાં આ બધું ધરબાયું છે. ત્રણ તલ્લાકનો કાયદો તો આવ્યો પણ દહેજના કાયદાની માફક જ એનું અમલીકરણ થતું નથી. તેથી એ Critical Insider બનીને લિંગભેદને વાર્તાઓના વિષય તરીકે લાવ્યાં છે. અગાઉ એમને કન્નડ સાહિત્ય અકાદમીનો ઍવૉર્ડ તેમજ કન્નડનો જાણીતો સાહિત્ય પુરસ્કાર દીના ચિંતામણિ પુરસ્કાર પણ મળ્યો છે. જેટલું એમનું કામ સાહિત્ય ક્ષેત્રે છે એટલું જ પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે પણ છે.

'કફન' વાર્તા અપરાધબોધની અદ્ભુત વાર્તા છે. લેખિકા વ્યંગોક્તિ, વક્રોક્તિની મદદથી પહેલાં તો ભાવકને આભાવર્તુળમાં સમાવી લે છે. આ વાર્તાનું પહેલું વિધાન જ એ છે કે ઊંઘણશી સાઝિયાથી સવારની નમાજ ચુકાઈ જ જાય છે. ત્યારે એ તરત જ બી.પી.ની દવાઓ પર દાઝ કાઢતી! મૂઈ આ દવાઓથી ઊંઘ આવી જાય છે ને હું પાપમાં પડું છું! એની મા એને ઘણી વાર કહેતી કે આ બધું શેતાનનું પરાક્રમ છે. વહેલી સવારે શેતાન આવી તને પગચંપી કરે છે, તને કંબલ ઓઢાડે છે અને ઘસઘસાટ ઊંઘાડી દે છે! જેથી તું નમાજ ચૂકી જાય. ક્ષણભર તો આવો શેતાન એને વહાલો લાગવા માંડ્યો. આજે સવારે એ ભરઊંઘમાં હતી ને બહાર ફરમાનનો અવાજ સંભળાતાં ઊઠી ગઈ. ફરમાન કોઈને કહી રહ્યો હતો કે અમ્માને સત્તર-અઢાર વર્ષ થયાં હજ પઢવા ગયાં, હવે તારી માનું કફન અહીં ક્યાંથી હોય? તું જા, મા બીમાર છે, એમને ડૉક્ટરે આરામ કરવાનું કહ્યું છે.

સાઝિયા ભૂતકાળમાં સરી પડે છે. વાત એમ હતી કે યાસીનબુઆએ ખરેખર જ એને કફન માટે છ હજાર રૂપિયા આપેલા. યાસીનનો વર માર્કેટમાં મજૂર હતો અને વજન ઉઠાવતાં છાતીમાં દુઃખાવો થયો. મરી ગયો. યાસીન બાળવિધવા થઈ. એક દીકરો, દીકરી, પેટે પાટા બાંધી બેઉને મોટાં કર્યાં. નાનાં-મોટાં ઘરમાં કામ કર્યું. લગ્ન, મેળાવડામાં મજૂરી કરી. દીકરીને ભણાવી, મહોલ્લાની છોકરીઓને દીકરી કુરાન ભણાવતી. પરિવારો પૈસા આપતા. એમાં યાસીનબાનુ થોડાં ઉમેરતાં. એમ કરીને એને એક રિક્ષાડ્રાઇવર સાથે પરણાવી. દીકરોય કામે વળગ્યો છે. હવે તો હાડકાં જવાબ દઈ ગયાં છે. કામો છૂટતાં જાય છે.

એવામાં એક વાર સાઝિયાને ત્યાં મેળાવડો હતો એમાં એ વગર નોતર્યે પહોંચી ગઈ. વાત એમ હતી કે સાઝિયા અને એનો વર સુભાન, પરિવારના બીજા હજ પઢવા જઈ રહ્યાં હતાં એટલે દાવત રાખેલી. આમ તો સાઝિયા-સુભાન નજીકનાં સગાંસંબંધીઓને જઈને મળી આવેલાં. માફા-માફી કરેલી. ભેટો મળેલી. આપેલી. તોય થોડાંક બાકી રહી ગયેલાં તે દાવત રાખેલી. સહુ સાઝિયાને દુવા કરવા કહેતાં. કોઈ જેઠાણીના કૅન્સર માટે, કોઈ દીકરાની નોકરી માટે, કોઈ છોકરીના વર માટે! દૂરથી યાસીનબુઆ સાઝિયાને જોતાં. બિરિયાનીની પ્લેટો સાફ કરતાં જ રહ્યાં, કરતાં જ રહ્યાં. એમને થાય કે સાઝિયા ક્યારે નવરી પડે ને મળું. રાતે ૧૧ વાગે સાઝિયા મોંઘીદાટ કારપેટ પાસેના સોફામાં પડી. એણે જોયું કે યાસીનબાનુ બારણા પાસે ઊભાં છે. કારપેટ ન બગડે એમ દૂર ઊભેલાં. સાઝિયાને થયું કે આ કામવાળી કંઈક આશાએ આવી હશે. એટલે દોડતી ઘરમાં જઈ થોડા પૈસા લઈ પાછી આવી ને યાસીનને દેવા માંડ્યા. એણે કહ્યું, 'મારે પૈસા નથી જોઈતા, તમારે મારું એક કામ કરવાનું છે. ઝમઝમના પાણીમાં બોળેલાં કફન મક્કા મદીનામાં મળે છે એ તમારે મારા માટે એક લાવવાનું છે. મારે પવિત્ર કફનમાં જ મરવું છે!' સાઝિયાએ કહ્યું, 'હું, લેતી આવીશ પણ તું પૈસા ન આપ.' યાસીને કહ્યું, 'મફતનું કફન હરામ છે.' સાઝિયાએ માંડ માંડ પૈસા લીધા. યાસીનબાનુની પરસેવાવાળી નોટોને સાઝિયા હાથ અડાડતાંય ગભરાય છે. પૈસા લઈ સાઝિયા હાથ વૉશબેઝિનમાં ધોઈ નાંખે છે. પૈસા સિંક પર મૂકી દે છે.

બન્યું એવું કે મક્કા-મદીનામાં, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો, ભીડના કારણે કફન ખરીદવાનું રહી જ ગયું. યાદ આવે ત્યાં ન મળે, મળતું હોય ત્યાં રોકાવાય નહીં! એક દિવસ સઝિયાએ જોયું કે ગેસ્ટહાઉસમાં સબા, એના દીકરાની વહુ પાણીમાં કફન બોળતી હતી. ત્યાં ઝમઝમનું પાણી પીવા સિવાય વાપરવાની મનાઈ હતી. છતાં એ પાપ કરતી. સહુ મક્કા-મદીનાથી પાછા આવ્યાં. પાંચ ટાઇમની નમાજ. વળી, સાઝિયા ત્યાં બીમાર પડેલી એટલે આરામ. પરિણામે યાસીનબુઆ મળવા આવે ને પાછાં ચાલી જાય! એક દિવસ મેળ પડી ગયો. સાઝિયાને હતું કે ભારતમાંથી, રાજ્યમાંથી, અરે શહેરમાંથી કફન લઈ એને આપી દઈશ પણ દિલ માન્યું નહીં. યાસીનબુઆને એણે થોડી ભેટો, ખજૂર વગેરે આપ્યાં પણ યાસીનબુઆ તો કહે, 'બસ, મારું કફન આપો, બીજું મારે કંઈ ન જોઈએ.' સાઝિયાને થયું કે આજે નહીં તો કાલે આવશે. સમજાવી દઈશ, ઈદ પર તો જરૂર આવશે. એના આશ્ચર્ય વચ્ચે યાસીનબુઆ ક્યારેય આવ્યાં જ નહીં!

આજે બુઆ જન્નતનસીન થતાં એનો દીકરો અલતાફ કફન માટે વહેલી સવારે આવેલો. પાંચ વાગે જનાજો નીકળવાનો હતો. સાઝિયાને ખૂબ જ અકળામણ થાય છે. ઘરમાં ધમાલ મચાવી દે છે. ઝમઝમવાળું કફન મેળવવા સગાંસંબંધીઓમાં ફાંફાં મારે છે પણ કશું વળતું નથી. ફરમાન આવીને કહે છે કે અમ્મા મેં ધૂપ, અગરબત્તી, અત્તર બધાની વ્યવસ્થા કરી છે. હું બપોરે યાસીનબાનુને ત્યાં તને લઈ જઈશ. સાઝિયા યાસીનબુઆના મૃતદેહને જોઈને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે છે! સાઝિયાને થાય છે કે હું યાસીનબુઆનું કફન ન

લાવી શકી, અલ્લાહ મને ક્યારેય માફ નહીં કરે! આ રીતે એમની વાર્તાઓમાં સામાન્ય પાત્રો હોવા છતાં કંઈક અસામાન્ય તત્ત્વ વાર્તાને જકડી રાખે છે.

'શાઈસ્તા મહેલના ગુંબજનો પથ્થર' વાર્તા ઝિન્નત નામનું પાત્ર કહે છે. પતિની શહેરમાંથી બદલી થતાં એ ખુશ છે. એના પતિ મુજાહિદ સાથે કામ કરતા ઇફતીખાર અહેમદ એક દિવસ દાવતનું આમંત્રણ આપે છે. મુજાહિદ પાસે ઝિન્નતે શાઈસ્તાભાભી અને ઇફતીખારની ખૂબ વાતો સાંભળેલી. એ લોકો ત્યાં જાય છે. તો ઝિન્નત જુએ છે કે શાઈસ્તાભાભી ખૂબ સુંદર છે. પતિથી દસ વર્ષ નાનાં છે. દોઢ દાયકાના દામ્પત્યમાં છ છોકરાં છે. મોટી આસિફા નવમા પછી આગળ ભણતી નથી. નાનાં ભાઈભાડરુંને સાચવવાનાં! દીકરીને આગળ ભણાવવી નથી, પરણાવી દેવી છે. શાઈસ્તાને હવે છોકરાં જણવાં નથી, ઑપરેશન કરાવવું છે પણ પતિ માનતો જ નથી. ઑપરેશન અને ગર્ભનિરોધકનો ઇસ્લામના નામે નકાર કરીને પુરુષોએ સ્ત્રીઓને છોકરાં જણવાનું મશીન બનાવી દીધું છે. છોકરાં ભૂખ્યાં ન રહે એટલું કમાઉં છું. શાઈસ્તાભાભી માટે મુમતાજ માટે શાહજહાંએ બનાવેલો એવો શાઈસ્તામહેલ બનાવવાનાં બણગાં ફૂંકે છે. ત્યારે જ મુજાહિદ કહે છે મુમતાજ મરી ગઈ પછી શાહજહાંએ મહેલ બંધાવેલો. તેથી આવું ન વિચારાય. મુમતાજ પણ તેર બાળકોની મા હતી. ના, ના કરતાંય શાઈસ્તાભાભીને સાતમું છોકરુંય થાય છે. દવાખાને ખબર પૂછવા ઝિન્નત જાય છે. ગુલાબી નાના ટેણિયાને જોઈ ઝિન્નત રાજી થઈ જાય છે. ઝિન્નતને થાય છે કે શાઈસ્તાભાભીનાં થોડાં છોકરાંને મારા ઘેર લઈ જાઉં. આરિફાને કામમાં મદદ થાય. શાઈસ્તા કહે છે, આરિફા મારી દીકરી નહીં, મા છે એ બધું કરી નાખશે.

આ દરમ્યાન ઝિન્નતના પિતાનું અવસાન થતાં મહિનો દોઢ મહિનો ઝિન્નતને વતનમાં જવું પડ્યું. આવીને મુજાહિદ અને એ બેઉ શાઈસ્તા-ઇફતીખારને મળવા ગયાં, પરંતુ જઈને જુએ છે તો રળિયામણો બગીચો વેરાન છે! ઘર બંધ છે. ખખડાવે છે. ખૂલે છે તો એક નવવધૂ સાથે ઇફતીખાર હોય છે! શાઈસ્તાભાભી મરી ગયાં હતાં અને ભાઈસાહેબ તરત જ દીકરીની ઉંમરની છોકરીને વહુ બનાવી લઈ આવ્યા! ત્યારે ઝિન્નતને યાદ આવે છે કે દાદીએ એક વાર કહેલું, 'પત્ની મરી જાય ત્યારે પતિને ખૂબ જ દુઃખ થાય છે. માણસને કોઈ વાર કોણીએ વાગે એનાં જેવું સખત પણ ક્ષણિક. થોડા સમય પછી દુઃખબુખ રહેતું નથી.' ઝિન્ન્ત રાતીપીળી થઈ બોલવા માંડે છે ત્યારે ઇફતીખાર કહે છે – 'મારે છોકરાં સાચવવા કોઈક તો જોઈએ ને?' ત્યારે ઝિન્નતની નજર ખૂણામાં ટોળાં છોકરાંને વળગીને ઊભેલી આરિફાને જુએ છે. એને શાઈસ્તાભાભીનાં વાક્યો યાદ આવે છે. આરિફા મારી મા છે. ઇફતીખારના મહોબ્બતના મહેલનો બોજો આરિફાએ ઊંચકેલો છે. આવું વરવું દશ્ય જોઈને મુજાહિદ ઇફતીખારને કહે છે કે તું કમ સે કમ આ નાનકડી વહુ પાસે તાજમહાલનાં બણગાં ફેંકીશ નહીં.

'લાલ લુંગી' વાર્તામાં તીવ્ર વાર્તાક્ષણ નથી. વાર્તાનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ છે. વૅકેશનમાં ઘરમાં ભાઈ-બહેન અને પોતાનાં છોકરાં ભેગા થયાં છે. લતીફ અને રઝિયાને થાય છે કે આ બધાંને સુન્નત કરાવી દઈએ. પૈસાદાર ઘર છે. આ નિમિત્તે ગરીબગુરબાંનાં

બચ્ચાંઓને પણ સુન્નત કરાવી દઈએ. મસ્જિદમાંથી લતીફસાહેબના નામે જાહેરાત થાય છે. જુમ્માની નમાજ પછી નજીકના મદરેસામાં ઇબ્રાહિમ આવી જાય છે. આ ઇબ્રાહિમ વાળંદની બાપીકી આવડત હતી. એ નિમિત્તે ખતનાની વિધિનું વિગતપૂર્ણ વર્ણન આપણને જકડી રાખે છે. છોકરાંઓને વહેંચવાનાં ટોપરાં, સૂકો મેવો, ખજૂર આવી ગયાં છે. ગરીબ બાળકોના કુટુંબને આ નિમિત્તે અનાજ પણ અપાય છે. તેથી અનાજની આશાએ એક સ્ત્રી પોતાના છ મહિનાના બાળકને લઈને આવે છે! જેને સુન્નત કરવામાં આવતી નથી. તેથી મદદ ન મળે! એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને અનાજની આશાએ સુન્નત કરાવ્યું હોવા છતાં બીજી વાર સુન્નત કરાવવા આવે છે. આ નિમિત્તે લેખિકાએ ગરીબી કેવા કેવા ખેલ કરાવે છે તે બતાવ્યું છે. બધાં બાળકોને જે લુંગી અપાય છે એમાં પણ અમીર-ગરીબનો ભેદ છે. અમીરનાં બાળકોને ભરતગૂંથણવાળી લુંગી અપાય છે જ્યારે ગરીબોને સાદી.

રાજીના રેડ થઈને આવેલાં છોકરાં ડેટોલ, રેઝર જુએ અને નાગાંપૂંગાં છોકરાં ધમાલ કરી મૂકે. બધાને કસીને પકડ્યાં છે. સહુથી પહેલો વારો લતીફસાહેબની વાડીએ કામ કરતી અમીનાના દીકરા આરિફનો છે. ઉત્સવનો માહોલ છે. આરિફ ભેંકડો તાણે છે. જરાય વેદના વિના ઇબ્રાહિમ પોતાનું કામ કરે છે. પછી તો આરિફ હીરો હોય એમ બીજાને પ્રેરણા આપે છે. બધાની સુન્નત પતે પછી લતીફસાહેબ ઘેર જાય છે.

ઘેર પોતાનાં છ છોકરાં માટે શહેરના જાણીતા ડૉ. પ્રકાશને બોલાવ્યા છે. આમ, સુન્નતમાંય વર્ગભેદ કેવો હોય છે એ લેખિકા બતાવે છે. ઘરમાં સગાંસંબંધીઓ આવી ગયાં છે. પૈસા, વીંટી, ચેઇન બાળકોને ભેટ અપાય. મોંઘોદાટ નાસ્તો છે. ભોજન છે. બાળકોને એનેસ્થેશિયા અપાય, પેઇનકિલર્સવાળું દૂધ અપાય છે. રઝિયા જુએ છે કે આરિફ તો બે દા'ડામાં વાંદરાની જેમ ઝાડ પર ચઢે છે ત્યારે એના દીકરા સમદને તો હજુ રુઝ નથી આવી!

અગિયાર દિવસ પછી પવિત્ર સ્નાન કરાવીને ઉજવણી થાય. પુલાવ, કુર્મા, ચીકન, બકરાનું મટન ખાવામાં છે. શમિયાણો બંધાયેલો છે. રઝિયા કામવાળીના દીકરા આરિફને લેંઘામાં જુએ છે. એને આટલામાં સારું થઈ ગયું! ગરીબનો પરવરદિગાર છે. એ બે લેંઘા અને એક ટી-શર્ટ આરિફને આપે છે અને કહે છે કે દાવતમાં આવજે. લેખિકાએ બાળકોની ધીંગામસ્તી વચાળે રૂઢિજન્ય વ્યવહારો અને એમાં વર્ગભેદે જોવા મળતી વિવિધતા રમતવાતમાં ચીંધી બતાવી છે.

'હાર્ટલૅમ્પ' (હૃદયદીપ) વાર્તા આત્મકથાત્મક અંશો ધરાવે છે. બાનુ મુશ્તાકે ખુદે જ એક વખત આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરેલો તેથી અહીં નાયિકા સાથે એ તાદાત્મ્ય જોડાયું છે. નાયિકાને એક વાર ખબર પડે છે કે એના પતિને કોઈ નર્સ સાથે લગ્નેતર સંબંધ છે તેથી એ ઘર છોડીને પિયરમાં ચાલી આવે છે. એને હતું કે ધાર્મિક અને બબ્બરશેર જેવા મારા ભાઈઓ એના બનેવીને ઠેકાણે લાવી દેશે. પિયરમાં માને લાગણી છે, પરન્તુ ભાઈઓ ખૂબ જ ગભરાઈ જાય છે. એમને થાય છે કે જો બહેનને મદદ કરીશું તો કાલે ઊઠીને આપણી વહુઓ પણ આવો વિદ્રોહ કરી શકે! તેથી એ લોકો એને સાસરીમાં મૂકવા જાય

છે! જ્યાં પહોંચીને આ ઘટનાની કોઈ જ ચર્ચા કર્યા વિના કેવળ ગપ્પાં મારવામાં આવે છે! કાશ્મીરની પરિસ્થિતિની ચર્ચા થાય, નાયિકાને થયેલ અન્યાયની નહીં! સરસ ભોજન ખાઈને, સુફિયાણી સલાહો અપાય છે કે જનાજો સાસરીમાંથી જ નીકળે.

સહુના ચાલ્યા ગયા પછી નાયિકા કેરોસીન છાંટીને બળવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ દીકરી કહે છે કે મારો અને ભાઈનો શો વાંક છે? બાપની સજા અમને શા માટે આપો છો, અમ્મા? નાયિકાનું હૃદય પીગળી જાય છે અને આત્મહત્યા કરતી નથી. આમ, સામાન્ય પ્રસંગમાંથી પણ સ્ત્રીઓને વેઠવી પડતી આપદા, પિતૃસત્તા તરફથી સ્ત્રીઓને થતો હળાહળ અન્યાય સ્ફુટ થાય છે. આટઆટલું છતાં હજુ દિલનો દીવો જાતે બળી ઓરડાઓ અજવાળે છે. દીવો રામ થઈ જાય એ પહેલાં પિતૃસત્તા વિચારે, નહીંતર બહુ મોડું થઈ જશે.

'અગ્નિવર્ષા' વાર્તામાં વ્યંગનો સૂક્ષ્મ તાંતણો જબરદસ્ત છે. આખા ગામમાં ધાર્મિક ગણાતો, રોજ સવારે ઘરમાં મદદ માટે મુશ્કેલીમાં હોય એ લોકો આવતા હોય. એવો, મોટો ભાઈ, જ્યારે સગીબહેન પૈતૃક સંપત્તિમાંથી ભાગ માગે તો વિચલિત થઈ જાય છે! જ્યારે ભાભી કહે છે કે હકદારને જો ન આપીએ તો આગની વર્ષા થાય તો એ બીબીનેય ચૂપ કરી દે છે! બીબી અલ્લાહને અરજ કરે કે મારા ખાવિંદને સદ્‌બુદ્ધિ આપો! ભાઈને તો દબદબામાં રસ છે. મુસ્લિમ મતો ખિસ્સામાં રાખીને ફરે છે. મસ્જિદકમિટીનો વડો છે. કોઈ બહેનના પક્ષે ઊભું રહેતું નથી.

વાર્તાનો બીજો ખંડ ખૂબ જ રમૂજી છે. બહેનની માગણીને આડા પાટે ચડાવવા એ તત્કાળની ઘટનાનો ઉપયોગ કરી લે છે. નાસિર નામના એક રંગવાળાએ ઘણા બધાનું કરી નાખ્યું છે. મસ્જિદના પણ પૂરા પૈસા લઈ અડધી રંગી જતો રહેલો. પોલીસના હાથે એનું મોત થતાં એની જાત ખબર ન હોવાથી પોલીસોએ એની અંતિમક્રિયા સ્મશાનમાં જ કરી નાંખી! જ્યારે આ ભાઈ જાણે છે કે કોઈ મુસ્લિમને હિંદુ સ્મશાનમાં ભૂલથી દફનાવ્યો છે ત્યારે એ આકાશપાતાળ એક કરી વહીવટી મંજૂરી મેળવે છે. એને ત્યાંથી કબ્રસ્તાનમાં દાટવાની વિધિ કરે છે. એ માટે ફાળો આપે છે, અને ઉઘરાવે છે. જનાજો નીકળે છે ત્યારે જે માણસનો જનાજો નીકળી રહ્યો છે એ જ હાજરાહજૂર! એ મર્યો જ ન હતો! આખરે ભાઈ મૂળ વાત છુપાવી દે છે. બનેવી પણ રાજી થઈને સંપત્તિ માગવાનો અધિકાર છોડી દે છે. નાનકડી ઘટના પણ ઓળખની રાજનીતિ આપણા રાજકારણમાં ધર્મભેદે આવી જ ચાલતી રહે છે તેને લેખિકાએ ફટકારી છે.

'ઊંચી એડીનાં સેંડલ' વાર્તામાં દેખાદેખી કેવું પરિણામ લાવે છે એનું રમૂજી વર્ણન કરતી વાર્તા છે. નયાઝખાનનો ભાઈ દુબઈથી આવે છે ત્યારે એની પત્ની રંગીન નાઇટી પહેરે છે. બાથરૂમ માટે હળવાં ફૂલ સ્લીપર્સ અને બહાર જવા માટે ઊંચી એડીનાં સેંડલ. ચાલીસ વર્ષની નસીમાભાભી ઊંચી એડીનાં સેંડલ પહેરીને ચાલતી હોય ત્યારે હવામાં ઊડતી હોય એવું નયાઝને લાગે છે. એને થાય છે કે પોતાની પત્ની માટે આવાં સેંડલ ખરીદું. એને થાય છે ભાભીનાં ચોરી લઉં? સંતાડી દઉં? છેવટે આવા સેંડલ ખરીદવામાં આવે છે. ગર્ભવતી આરીફાને આ સેંડલ ફાવતાં નથી. એને થાય છે કે ગર્ભના બાળકને તકલીફ થશે. આરીફા આ સેંડલ પહેરતી નથી, પરિણામે નયાઝનો મિજાજ છટકે છે.

ભાઈની દેખાદેખીમાં એ લોન લઈને પણ ભાઈના જેવો જ વૈભવી દેખાવાનો જે ભૂંડો પ્રયાસ કરે છે એ વાર્તાનો વિષય છે. આ વાર્તામાં અને અન્યત્ર ઘણે સ્થળે બિનજરૂરી પ્રસ્તાર છે.

'હળવી કાનાફૂસી' વાર્તાની ક્ષણ પણ રસપ્રદ છે. બાળપણનો એક મિત્ર આબિદ ઝુબેદાના કુટુંબને એક આમંત્રણ આપવા આવ્યો છે. ઝુબેદા શહેરમાં રહેતી આધુનિક યુવતી છે. વહેલી સવારે જ્યારે ઝુબેદા ઊંઘતી હોય છે ત્યારે નીચેથી અમ્માનો ફોન આવે છે કે ગામડેથી આબિદ આવ્યો છે. આ સાંભળતાં જ ઝુબેદા બાળપણનાં સ્મરણોમાં ચાલી જાય છે. બાળપણમાં ઝુબેદા દાદા-દાદીને ત્યાં ગામડે જતી. એક વાર એના જન્મદિને છીંકણીવાળી દાદીએ એને દસ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે નવું ફ્રૉક ઝાફરબાબા પાસે સિવડાવી આપેલું. એ ફ્રૉક પહેરી છોકરા-છોકરીઓ નદીએ ન્હાવા ગયેલાં. વૃક્ષો પર ચઢવાનું અને પડવાનું ઝુબેદાને ખૂબ ગમેલું. તે વખતે આબિદે જાતજાતની રમતો બતાવેલી, પરંતુ એકાએક મસ્તીખોર આબિદે છડેચોક ઝુબેદાને ચુંબન કરી લીધેલું. ઝુબેદાએ તો ભેંકડો તાણેલો. દાદી ઝુબેદાને ફોસલાવીને ઘેર લઈ ગયાં.

એ આબિદ આજે આવ્યો છે. આમંત્રણ એ માટેનું છે કે ગામમાં જે પીરની દરગાહ છે એનો મૌલવી હવે આબિદ બનવાનો છે! ઝુબેદાને ખૂબ હસવું આવે છે. એને થાય છે કે આ પેલો છોકરો! એ આબિદને મળવા નીચે આવે છે ત્યારે હાથમાં જાતજાતનાં નંગોવાળી વીંટીઓ, લીલો રૂમાલ, લાંબી દાઢી, માથે ટોપી, અત્તર અત્તર થતું શરીર! એને થાય છે કે પેલો મસ્તીખોર આબિદ ક્યાં ગયો? આબિદ નાયિકા સાથે આંખ મિલાવી શકતો નથી. ઝુબેદા પેલા આબિદને શોધતી જ રહે છે. આબિદ નમ્રતાપૂર્વક ઉર્સમાં આવવાનું હાર્દિક આમંત્રણ આપી ચાલ્યો જાય છે. નાયિકા બે આબિદની તુલના કરતી રહે છે. ધાર્મિક જવાબદારીઓમાં છીનવાઈ જતી જીવનની સહજતાને આ વાર્તા તાકે છે.

સંગ્રહની 'બ્લૅક કોબ્રાસ' ખૂબ જ રસપ્રદ વાર્તા છે. એ મૂળ વાર્તા 'કારિ નાગારાગાલૂ' પતિ દ્વારા ત્યજાયેલી સ્ત્રીની વાર્તા છે. જેના પરથી ઈ. ૨૦૦૩માં હસીના ફિલ્મ બની હતી અને એને ઉત્તમ અભિનયનો નૅશનલ ઍવૉર્ડ પણ મળ્યો હતો. આ ફિલ્મ જાણીતા ભારતીય દિગ્દર્શક ગિરીશ કસરાવલ્લીએ બનાવી હતી. વાર્તાનો પ્રારંભ નાટ્યાત્મક છે. તરન્નુમ મદરેસામાંથી દોડતી આવીને એની મા રઝિયાને કહે છે કે હસીના અને એની મા મસ્જિદનાં પગથિયે બેઠાં છે! એવી જ રીતે રફીકે પણ જઈને એની મા વસીમાને આ જ સમાચાર આપ્યા!

વાત એમ હતી કે યાકુબની પત્ની અશરફબાનુને લાગલગાટ ત્રણ દીકરીઓ થઈ પછી યાકુબે એને છોડી દીધી છે. અશરફ ન્યાય માટે અબ્દુલસાહેબને અરજીઓ આપે છે પણ કશું વળતું નથી. એ જ્યારે જ્યારે અરજી દેવા આવે ત્યારે ત્યારે અબ્દુલની પત્ની અમીનાને એના તરફ સહાનુભૂતિ થાય છે. અમીના પૈસાદાર કુટુંબમાં પરણી છે. પતિ મસ્જિદનો વડો છે. દસ વર્ષમાં સાત છોકરાં થયાં છે. ઑપરેશન કરાવે તો અબ્દુલસાહેબની આબરૂ જાય! તેથી યાકુબ કે અબ્દુલ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કુરાનને ટાંકતાં જોઈને સ્ત્રીઓને થાય છે કે શેતાન કુરાન ટાંકે છે! અશરફ જે ઝુલેખાબેગમને ત્યાં કામ કરતી હતી એ

ઝુલેખાબેગમે કહેલું કે આ પુરુષો જુઠ્ઠા છે. પયગંબર સાહેબને ત્રણ દીકરીઓ જ હતી. જ્યાં છોકરીઓ જન્મે એ ઘરને પયગંબર પણ સલામ ભરે છે. આવું આવું લખીને એણે અરજીઓ કરી છે. અબ્દુલસાહેબ મળે નહીં, મળે તો ગલ્લાંતલ્લાં કરે. યાકુબનો લંગોટીદોસ્ત હોઈને ન્યાય આપતો નથી. અશરફે અબ્દુલ મિયાંને કહ્યું, મરવા દો, યાકુબને બીજાં લગ્ન કરવા દો, પણ આ છોકરીઓનાં દવા–દારૂ, ઘર ચલાવવાના ખર્ચા તો અપાવો. અશરફ ઝુલેખા બેગમે શીખવેલું બધું જ કહી દે છે. બીજાં લગ્ન કારણ વિના ન કરી શકાય એવું ચોખ્ખું કુરાનમાં કહ્યું છે. પ્રથમ પત્ની અત્યંત લકવાગ્રસ્ત હોય, યુદ્ધમાં પુરુષો ખૂબ મરી ગયા હોય, બાળકો જ ન થતાં હોય, ચાર લગ્ન કંઈ વિલાસ માટે નથી. જેને આવું હોય અને બીજાં લગ્ન કરે તો પહેલી અને બીજી પત્ની વચ્ચે લેશમાત્ર ભેદ ન રાખવો એમ પણ કહ્યું છે. સ્ત્રીને ભણવાનો, નોકરી કરવાનો, તલ્લાક આપવાનો અધિકાર છે. બાપની મિલકતમાં હક્ક પણ છે, પરંતુ આ બધું ધર્મગુરુઓ છુપાવે છે! બીજી તરફ યાકુબની દલીલ એ છે કે ગફુર, ઇદ્રિશ, નાશીર બધાંને બે બે બૈરાં છે તો મારે કેમ નહીં? જ્યારે અબ્દુલ ન્યાય આપી શકતો જ નથી ત્યારે અશરફ મસ્જિદના ઓટલે અસહ્ય ઠંડીમાં બેસી જાય છે. એની નાની દીકરી મૃત્યુ પામે છે. બધી સ્ત્રીઓ અબ્દુલ પર થૂ થૂ કરે છે, ગાળો દે છે. એક સ્ત્રી અબ્દુલને કૂતરો કહે છે. અશરફબાનુનો કિસ્સો સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ લાવી દે છે. ખુદ અબ્દુલની પત્ની અમીનાને થાય છે કે પોતાની સાથે આવું થાય તો? અને અમીના ઑપરેશન કરાવવા નીકળી પડે છે. આ વાર્તામાં કોઈ ખલનાયક નથી. ધર્મના ઓઠા હેઠળ કુરાન, હદીસ અને શરિયતના ખોટા અર્થઘટનથી સ્ત્રીઓને પરેશાન કરીને સામાન્ય પુરુષો કેવા સત્તાધારી થઈ ચૂક્યા છે એનું અહીં આલેખન છે. તો સમાંતરે એમની સામે હવે વિદ્રોહ પણ થઈ રહ્યો છે એ લેખિકા બતાવે છે.

‘સ્વર્ગનો સ્વાદ’ વાર્તામાં એક ફૅન્ટસી છે. બી દીદી બાળવિધવા હતાં. એક મહિનામાં પતિને સાપ કરડવાથી તે મૃત્યુ પામેલો. પુનઃલગ્નનો રિવાજ ન હતો એથી ભાઈને ત્યાં રહ્યાં. ભાઈની બીમાર પત્નીનાં ગૂ–મૂતર સાફ કર્યાં. ઈદમાં સારાં કપડાં મળે તોપણ ટ્રંકમાં મૂકી દે. હવે તો ભાઈ–ભાભી પણ નથી. ભત્રીજા શહાદત સાથે રહે છે. શહાદતને ત્રણ બાળકો છે. એક વાર અઝીમે બી દીદીનાં નમાજ પઢવાનાં કપડાંથી પોતાનું બાઇક સાફ કરી નાખ્યું. ગ્રીસના છાંટાવાળું કપડું કામનું રહ્યું નહીં. અને બી દીદીનું છટક્યું. વાતનું વતેસર થઈ ગયું. બી દીદી હવે નમાજ પઢતાં નથી કે ખાતાંયે નથી! અશરફની પત્ની શમીમે પંદર દાડા પછી કંટાળી ડોશીને દિયરને ત્યાં ધકેલી દીધાં, આરીફને ત્યાં જમવાય માંડ્યાં અને નમાજ પઢવા માંડ્યાં. થોડા વખત પછી પુનઃ બી દીદીને શહાદતને ત્યાં લાવ્યાં.

વળી પાછું રિસાવાનું એમનું ચાલુ થઈ ગયું. પહેલી નમાજ પઢેલી એ કપડું, લગ્ન વખતે મળ્યું હતું એ કપડું છોકરાઓએ બગાડી નાંખ્યું એ ભૂલી શકતાં નથી. સવારે નમાજ પઢવા બેસે તો બપોર લગી ત્યાં ને ત્યાં જ બેઠાં રહે! બી દીદીને મનાવવા બાળકોએ એક રસ્તો કાઢ્યો. એક વાર પેપ્સી લાવીને બી દીદીને કહ્યું આ સ્વર્ગનું શરબત છે પી જાવ. છોકરીઓ કહે અમે તમારી સેવામાં હાજર હૂર છીએ. દાદી પેપ્સી પી ગયાં. છોકરાઓ એમને ખબર ન પડે એમ એમના માથા પર ફૂલ વેરે છે અને કહે છે તમારા પતિ ત્યાં

ખૂણે ઊભા ઊભા તમારા પર પુષ્પ વર્ષા કરે છે! પણ તમારે નિયમ પ્રમાણે પાછું વળીને ન જોવાય.

હવે તો બી દીદીને કોઈ પ્રશ્ન જ નથી! સ્વર્ગવાસીઓને શું તકલીફ હોય! પતિ સાથે વાર્તાલાપ કર્યા કરે. સ્વર્ગનું પીણું પીધા પછી પાછું વળીને જોયું જ નથી. જલસા કરે! હવે તો ભત્રીજીને જ બોલાવે તો કહે, 'મારી હૂરી ક્યાં ગઈ?' અને ભત્રીજી સાડીબાડી લપેટી હાજર થઈ જતી. એકલા એકલા વાતો કરે અને હસ્યાં કરે. નારિયેળ પાણી કે જ્યૂસ આપો તો ફેંકી દે. અલૌકિક વ્યક્તિ બની ગયાં હોય એમ જીવે. ખાવા-પીવાનું, નમાજ પઢવાનું ભૂલી ગયાં! પેપ્સી પીધાં કરે અને મૃત પતિને મળ્યાના આનંદમાં જ જીવ્યા કરે.

'અરેબિકનો માસ્તર અને ગોબીમંચૂરી' પણ આવી જ રમૂજી વાર્તા છે. પોતાની બે દીકરીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા માટે એક મૌલવીની જરૂર હોઈને વકીલસાહિબા પોતાના ભાઈની મદદથી એક મૌલવીને ખોળી કાઢે છે. એ સારું શીખવે છે અને એક ધાર્મિક પ્રસંગે બે દીકરીઓ અદ્‌ભુત રજૂઆત કરીને વકીલસાહિબાને આશ્ચર્ય આપે છે. મૌલવી ચરિત્રનો પણ સારો છે. એક દિવસ વકીલસાહિબાએ ઘરે આવીને જોયું તો માસ્તર રસોડામાં ખુરશીમાં બેઠા હતા અને બેઉ છોકરીઓ ગોબીમંચૂરિયન બનાવતી હતી! વકીલસાહિબાને જોઈ મૌલવી ભાગી જાય છે. એમને હસવું આવે છે! ત્યાર બાદ મૌલવી ક્યારેય ઘર બાજુ ફરકતો નથી. જ્યારે મૌલવીને પરણવાની વાત આવે તોપણ એ પહેલી શરત કરતો કે ગોબીમંચૂરી બનાવવી પડશે! લગ્ન તો થાય છે પણ ગોબીમંચૂરી બીબી બરાબર ન બનાવે તો રાડારાડ કરી મૂકે, બીબીને ફટકારે, છૂટાછેડા સુધીની નોબત આવી જાય. વળી પાછો કેસ વકીલસાહિબા પાસે જ આવે છે. એ વખતે વકીલસાહિબા બંધારણની કલમો જોવાના બદલે કે પોલીસને બોલાવવાના બદલે મૌલવીનું લગ્નજીવન બચી જાય તે માટે ગોબીમંચૂરીની રેસીપી જાણી એની પત્નીને શીખવવાનો પ્રયાસ કરે છે! એકાદ વિચિત્ર ધૂન કેવાં રમખાણો સર્જે છે એની આ વાર્તા છે. આ વાર્તામાં ઍબ્સર્ડનું આલેખન જોઈ શકાય છે.

'હૃદયનો નિર્ણય' વાર્તા પણ પુનઃ આવી જ રમૂજી વાર્તા છે. એકનો એક દીકરો હોવા છતાં યાકુબ પત્ની અને માને બનતું ન હોવાથી જુદો રહે છે. તેમ છતાં જો કોઈ વાર મા માટે દીકરો કંઈક વસ્તુ લઈ જાય કે બીમાર માને દવાખાને લઈ જાય તોપણ પત્ની ઝઘડતી. પૌત્રને દાદીને મળવા પણ ન દેતી. કંટાળીને યાકુબ મા માટે યોગ્ય પાત્ર શોધી નિકાહ કરાવવાનો નિર્ણય કરે છે. ત્યારે પત્નીને એમ થાય છે કે હું પાપમાં પડીશ. એ સાસુને સારી રીતે બોલાવે છે. યાકુબને પણ થાય છે કે નિકાહવાળી વાત હવે માંડી વાળીએ. પણ આશ્ચર્ય વચ્ચે માને હવે નિકાહ કરવા જ છે! સમાજમાં આવી રહેલું પરિવર્તન પણ આ રીતે બાનુની વાર્તામાં જોવા મળે છે.

'ભગવાન એક વાર સ્ત્રી બન' વાર્તા પત્રશૈલીમાં લખાયેલી છે. નાયિકાને પ્રેમમાં પડવાનો ઉત્સાહ એવો હતો કે માનું માન્યા વગર એણે ગમતા પુરુષ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. પ્રેમની ઉત્કટતા લગ્ન પછી ઠરતી જાય છે. વારંવાર દહેજ લાવવું પડે છે. છોકરો

છોકરી થયા પછી એક સર્જરીનો ભોગ બનવું પડે છે. પતિને હવે એનામાં લેશમાત્ર રસ નથી. એ બીજું લગ્ન કરે છે. નારાજ નાયિકા ઈશ્વરને પત્ર લખે છે કે તું અણઘડ કુંભારની જેમ સર્જન ન કર. એક વાર તું સ્ત્રી બનીને જન્મ લે. તો જ તને ખબર પડશે કે અમે શું સહન કરીએ છીએ! આ વાર્તામાં વાર્તાનો વ પણ નથી!

આ વાર્તાઓ વાર્તાકળાની દૃષ્ટિએ સામાન્ય છે પણ વાર્તાઓએ અસામાન્ય પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે, અરૂઢ પરિવેશનો પ્રગાઢ પરિચય આપ્યો છે. તેથી સામાન્ય વાર્તાઓને અસામાન્ય પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે. વિષયવસ્તુમાં પુનરાવર્તન લાગ્યાં કરે છે. નકામા પતિઓનું કથાઘટક મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં છે. પણ વાર્તાઓમાં નકામા પતિનાં કાર્યો અવનવાં છે! એ રીતે યાંત્રિકતાને તોડીને નવા પ્રશ્નો મૂકે છે. વાર્તાઓનો પ્રારંભ પ્રચુર નાટ્યાત્મક ક્ષણથી થતો હોઈને વાચકની જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજિત કરે છે. આરંભથી જ વાચક વિનાવિલંબે વાર્તા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવા માંડે છે. મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં સારી નાંખતો કટાક્ષ છે. ઉપેક્ષિતાનો સ્ત્રીભાવ અહીં સ્થાયી છે. ભારતીય વાચકો માટે આ વાર્તાઓ કે પરિવેશ વિદેશી વાચકોને જે રીતે આંચકો આપે તેવું નથી. મુસ્લિમ પરિવેશને આપણે ત્યાં રાહી માસુમ રજા, શાની, અબ્દુલ બિસ્મિલ્લાહ, નાસિરા શર્માએ જે વાચા આપી છે એ બાનુ મુશ્તાક કરતાં ક્યાંય ઉત્તમ કક્ષાની છે. દક્ષિણની ભારતીય ભાષાઓને અંગ્રેજી માટે અનુવાદકો સુલભ છે એવું અન્ય ભારતીય ભાષા માટે ન કહી શકાય. તેથી બુકર પુરસ્કાર દક્ષિણ ભારતના લેખકોને વિશેષ મળ્યો છે. તેમ છતાં સંતોષ એ વાતનો છે કે દલપતરામે ‘મિથ્યાભિમાન’, રમણભાઈ નીલકંઠે ‘ભદ્રંભદ્ર’ લખીને પોતાના વર્ગ/વર્ણની આકરી તપાસ કરી હતી. આવા Critical Insider પ્રત્યેક ભાષામાં મળવા જોઈએ. આજે આવી તપાસ કરનારા લેખકોનો લીલો દુકાળ છે ત્યારે બાનુ મુશ્તાક પણ તસલીમા નસરીનની જેમ પ્રસ્તુત છે. આવા અનુવાદો પૃથ્વીના બેઉ ગોળાર્ધની સંસ્કૃતિને એકબીજાને સમજવાનો અવકાશ આપે છે.

■

મોહનભાઈનાં અગ્રંથસ્થ લખાણોની યાદી પર નજર ફેરવીએ તોપણ એમની વ્યાપક ફલકની અવિરત સાહિત્યસેવાની ગાઢ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. તત્ત્વવિચાર, ઇતિહાસ, સાહિત્ય - એ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં મોહનભાઈની લેખિની નિર્વિઘ્ને ઘૂમતી દેખાય છે અને એમની શોધદૃષ્ટિ નવનવીન અણજાણ પ્રદેશો આપણી સમક્ષ ખુલ્લાં કરે છે.

– જયંત કોઠારી

(‘વિરલ વિદ્વપ્રતિભા અને મનુષ્યપ્રતિભા’માંથી)

વીજળીના ચમકારે – ૬

દર્શના ધોળકિયા

ઝટ ડોળી નાંખો રે, મનજળ થંભ થયેલું. – નર્મદ

ગુજરાતનો, બલકે ભારતનો મધ્યકાળ એની સામાજિક, રાજકીય – કહો કે સમગ્ર સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં લગભગ થીજી ગયો હતો. શિક્ષણનો અભાવ, પરદેશી શાસન, પ્રજાની કૂપમંડૂક મનોદશા જેવાં પરિબળોને લઈને એક પ્રકારની સ્થગિતતા દેશને ઘેરી વળી હતી. અર્વાચીન કાળના ઉદયે ગુજરાતમાં નર્મદના આગમનથી જાણે વલયો પેદા થયાં. જોસ્સાનો ગાયક, ચાહક ને વાહક એવા નર્મદનું વ્યક્તિત્વ નદીના પ્રવાહ જેવું રહ્યું, જેણે સતત વહેતાં રહીને આપણા પ્રદેશમાં ગતિનો સંચાર કર્યો.

પ્રસ્તુત પંક્તિમાં નર્મદના સ્થાયીભાવ સમી તરલતાનો મહિમા છે. જે કાંઈ જડ છે, અપરિવર્તનશીલ છે, સદીઓથી જકડાયેલું છે તેને ધક્કો મારતાં નર્મદ આ પંક્તિ ઉદ્‌ગારી ઊઠ્યો છે : 'ઝટ ડોળી નાંખો રે મનજળ થંભ થયેલું.' થંભેલા જળને ઝડપથી ડહોળો, હલાવી નાખો, વલોવો. આ પ્રકારના સમુદ્રમંથનમાંથી જ અમૃત પ્રાપ્ત થશે – ભલેને એ માટે જે કિંમત ચૂકવવી પડે તે.

નર્મદને મતે જ્યાં સુધી પ્રજા પાસે ઉત્સુકતા નથી, નવું નવું કરવાની કે શીખવાની જિજ્ઞાસા નથી, એ માટેનો તરવરાટ નથી ત્યાં સુધી સઘળું કાંઈ વૃથા છે. પડ્યે પડ્યે સુખ ભોગવવાની લોકની આકાંક્ષા અને આદતને નર્મદે લગભગ ધિક્કારી છે. થંભેલા જીવન જળને ડહોળવાથી આજે ભલે કદાચ કાદવ નીકળે તો નીકળે પણ પછી જે નવનિર્માણ થાય, નીતર્યા જીવનનો આવિર્ભાવ થાય એની વાત જ ન્યારી છે. ચૈતન્ય જ છે. મનુષ્ય જીવનનો આધાર, એનો પ્રાણ. જેનું ચેતન ચાલ્યું ગયું એ જીવંત હોવા છતાં મૃત છે. બેઠા રહીને સડવા કરતાં ચાલતા રહીને જે કંઈ વેઠવાનું આવે એમાં જ જીવનની ધન્યતા સમાયેલી છે.

આપણી પરંપરાએ, સંતોએ, મહાન વ્યક્તિત્વોએ પણ આપણને ગતિના પાઠ શીખવ્યાં છે. રામ, કૃષ્ણ, પાંડવો સતત ચાલતા રહ્યા છે. નરસિંહ, મીરાં, ગાંધી એનાં 'ઠેઠ' ને પામવા આજીવન મથતાં રહ્યાં છે, સ્વામી વિવેકાનંદના દર્શનનો સાર જ 'ઊઠો, જાગો ને ધ્યેય-પ્રાપ્તિમાં મંડ્યા રહો' એ પંક્તિમાં સમાયો છે. આ બધાને મતે મથવું, મંડ્યા

રહેવું, અટક્યા વિના ગતિમાન રહેવું એ જ છે જીવતરનો સાચો અર્થ. સંસ્કૃતમાં પણ બેઠેલાના નસીબને બેઠેલું ને ચાલતાનું ચાલતું રહેલું કહેલું છે.

ત્વરા, ઉત્સાહ નર્મદનો જીવનમંત્ર છે આથી જ એ કદી જંપીને બેઠો નથી. આવા લોકો અજંપાનું વરદાન લઈને આવ્યા હોય છે – પરમ સદ્‌ભાગીને જ મળે એવું વરદાન. નર્મદ આ પંક્તિ દ્વારા પોતાને મળેલું સદ્‌ભાગ્ય સૌને વહેંચવા માગે છે. તેને મતે પ્રમાદી વ્યક્તિ અને જીવન નામર્દગીનું પ્રતીક છે. જડ થયેલું સઘળું કંઈ મૂળમાંથી ઉખેડીને નૂતન તત્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ કરવો એ જ તેને મતે પ્રજાનું મુખ્ય અને અંતિમ કર્તવ્ય.

કોઈ પણ કાળે અત્યંત કામની એવી પોતાના કાવ્યની આ પહેલી અને એક જ પંક્તિમાં નર્મદે પ્રજાચેતનાને ઝંઝેડવાનું ગુરુકૃત્ય કરીને સર્જકત્વની લગોલગ મંત્રદીક્ષાનું પ્રદાન પણ કર્યું છે.

■

Nagarsheth Chamanbhai Lalbhai of Ahmedabad was born in the years 1884. He received his education at the Govt. High School in his native city. Having had the misfortune of losing the parental protection in his very infancy, he was called upon to take up the entire management of his vast estates at the very tender age of 16; and worked so successfully that he won for himself the golden opinions of all for his remarkable capacity for work. He had the title of Nagarsheth (Sheriff) which was first conferred on his great great grandfather by the Emperor Jahangir.

Also the Mogul Emperor conferred upon his great great grandfather, who rendered valuable military services to the Mogul throne, as a token of Royal favour for his 1 loyalty and devotion, the right to collect the octroi duty of Ahmedabad for his own personal use; but this right has now been compounded for an annual pension of Rs. 2200.

Sheth Chimanbhai was taking a very active and prominent part in public life. All the Jain affairs social, religious and educational claimed his special attention. His activities had indeed ranged over a wider field as might be seen from the interest he evinced in social and religious matter as President of the Jain Conference held at Amalner and chairman of the Reception Committee of Jain Conference held at Ahmedabad Having been appointed as one of the Municipal members he rendered much useful service to the public. He was a member of the Gujrat College Board and showed great zeal about the education of the district. Among the recent honours conferred upon him one was that he was the recipient of a special mark of favour of the Jain Community who appointed him with one voice as the President of the Anandji Kalyanji Firm as an appreciation of his highly efficient and throughtly matured ability for work.

– પૃષ્ઠ ૨૮૨, લેખસંચય ચરિત્રાત્મક લેખો, શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ,(૨૦૨૩)

દલિત વેદના વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ : 'વિઝિટિંગ કાર્ડ'

ધર્મિષ્ઠા આર. વાઘેશ્વરી
[J.R.F પીએચ.ડી. સ્કૉલર્સ]
ગુજરાતી વિભાગ, ભાષા સાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ]

દલપત ચૌહાણે નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, નિબંધ, સંપાદનમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. દલપત ચૌહાણના ઈ.સ. ૨૦૨૩માં પ્રકાશિત 'વિઝિટિંગ કાર્ડ' વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ સત્તર વાર્તાઓ છે. આ વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાતિની સંકુલતાને કેન્દ્ર પર મૂકી દલિત માનવની લાચારી, વેદના, વ્યથા, પીડા, દર્દ, સંવેદનાને ઉજાગર કર્યાં છે. સાંપ્રત શહેરી સમાજનો શિક્ષિત દલિત હોય કે ગ્રામીણ સમાજનો અભણ. દલિતને યેનકેન રીતે માનવસર્જિત જ્ઞાતિઆધારિત અસ્પૃશ્યતાનો કડવો અનુભવ થતો રહે છે. લેખકે આ બાબત વાર્તાઓના વિષય, પાત્ર, ઘટના, પરિવેશ, સંવાદ અને બોલીમાં કલાત્મકતાથી વ્યક્ત કરવાની મથામણ કરી છે. વાર્તાસંગ્રહનું શીર્ષક ધરાવતી પ્રથમ વાર્તા 'વિઝિટિંગ કાર્ડ'માં વર્ણદ્વેષવૃત્તિ ધરાવતા શિક્ષકના અન્યાયનો ભોગ બનતી નાયિકા મીનાની પીડાને વ્યક્ત કરી છે. વાર્તા સર્વજ્ઞ કથન કેન્દ્રથી કહેવાઈ છે, પણ પાત્રના મનમાં અતીત જાગ્રત થતાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનની પ્રયુક્તિનું મિશ્રણ થતું રહે છે. શિક્ષક રતુભા હોશિયાર વિદ્યાર્થિની મીનાની જર્નલ [સંતાડી દઈ] ઓછા માર્ક્સ મૂકી તેના ડૉક્ટર બનવાના સપનાને ચકનાચૂર કરી દે છે. છતાં તે હોમિયોપેથ ડૉક્ટર બની પોતાનાં અરમાન પૂરાં કરે છે. અહીં નારીચેતના જોવા મળે છે. રચનારીતિમાં બસનો સચોટ પ્રયોગ થયો છે. બસના આંચકાની સાથે મીનાના મનમાં ભૂતકાળની વેદનાઓ ઘૂંટાયા કરે છે. તેની વેદનાને ગહનતા આપવા પ્રામેથિયસની ઉપગ્રીકકથા મૂકી છે. મીના પોતાનું વિઝિટિંગ કાર્ડ લઈ શાળાએ પહોંચે છે. પાટિયા પરનું શિક્ષકનું નામ નાનું અને પોતાનું કાર્ડ મોટું થતું લાગતાં છેલ્લી ઘડીએ તેનો વિવેક જાગ્રત થતાં પટાવાળાને કાર્ડ આપવા ઊઠેલો હાથ પાછો ખેંચી લે છે ત્યાં વાર્તાનો અંત આવે છે.

'વેરવિખેર સ્મરણ'માં ૨૦૦૧માં કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપની ભયાનકતા રજૂ કરી છે. ઘરમાં જૂની ફાઈલોનો નિકાલ કરવા બેઠેલા સરકારી નિવૃત્ત નાયકની નજર 'કચ્છમિત્ર'ની ફાઈલ પર પડે છે. ફાઈલ ઘટનાને વ્યંજિત કરવામાં સહાયક બને છે. નાયકના ચિત્તમાં ભૂતકાળનાં સંસ્મરણો જાગે છે. પરિવેશ શહેરી છે. સવર્ણ અધિકારીની દુષ્ટતાને લીધે

નવપરિણીત નાયકની ભુજ બદલી થાય છે. ૨૬ જાન્યુઆરીની સવારે નાયક પરિવાર સાથે ભુજિયા ડુંગરે દર્શન કરવા નીકળે છે. એક ખિસકોલી ભૂકંપની અગમ ચેતવણી રૂપે ઘરની બહાર નીકળતા નાયકને રોકી લે છે. જીવતાં હતાં ત્યારે એકબીજા પ્રત્યે આભડછેડ રાખતાં શાકવાળી અને મોચીની લાશ હોનારતમાં એકસાથે પડી રહે છે. લેખકે કુદરતી સંકટ સામે લાચાર જનજીવનનું શબ્દશઃ યથાર્થ દૃશ્ય ખડું કર્યું છે. નાયક પરિવાર સાથે બચી ગયા હોવાના સુખદ ભાવ સાથે વાર્તાનો અંત આવે છે. 'અસવાર'માં સવર્ણોના રોષનો ભોગ બનતાં દલિત અસવાર વિનોદની કરુણતાને વ્યક્ત કરી છે. ગ્રામપરિવેશ હોવાથી તળની બોલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. સંપન્ન દલિત જીવા મગને કૉલેજમાં ભણતા પુત્ર વિનોદની જીદને લીધે ઘોડી લાવી આપે છે. ગામમાં ઘોડી પર ફરતો વિનોદ દરબારોની આંખમાં ખૂંચે છે. જીવા મગને યુવાનીમાં જીદ કરી નવી સાઇકલ ફેરવતા સવર્ણોએ મારપીટ તોડફોડ કરી હતી. આ ભૂતકાળના પ્રસંગને ભાવિ ભીતિ સાથે જોડ્યો છે. લેખકનો ધ્વનિ તો દલિતોને લગ્નપ્રસંગે ઘોડા પર બેસવાની, ગામમાં વરઘોડો ફેરવવાનો વિરોધ રજૂ કરવાનો છે. જીવા મગન સરપંચના ઘરે મદદ લેવા જાય છે ત્યાં સરપંચ પણ કાવતરામાં સામેલ હોવાની જાણ થાય છે 'પેલાં કૉમ પતઈ આવોય!'. સવારે ખેતર ગયેલા વિનોદની જગ્યાએ ઘાયલ હાલતમાં ઘોડી ઘેર પાછી ફરતાં જીવા મગન કંઈક આશંકા પામી જતાં ધારિયું લઈ દીકરાની મદદે દોડે છે. ઘોડીની પલાણ પરથી મોબાઇલ પડવાના સંકેતથી વાર્તાનો કરુણ અંત આવે છે. 'જીવીમાની બકરી'માં ગામડામાં રહેતી વૃદ્ધ સ્ત્રીની વેદનાની સાથે પશુપ્રેમ રજૂ થયો છે. એકલી રહેતી જીવીમાના જીવન અને આજીવિકાનું સાધન ટીલડી બકરી હતી. ઘટના એ છે કે બકરીને કોઈ ચોરી ગયું હોય છે. સરપંચ નામઠામ વિના જીવીમાની ફરિયાદ લેવાની ના પાડે છે. જીવીમા બકરીની યાદોમાં વ્યાકુળ બની રામાપીરનું રટણ કરે છે. જીવીમાના ભયને ભારપૂર્વક વ્યંજિત કરવા ભીંત પરની ગરોળીનો પ્રતીકાત્મક નિર્દેશ કર્યો છે. ઠાકોરના રમણ પ્રસંગમાં બકરીનો ભોગ લેવાય છે. વાર્તાન્તે જીવીમા હિંમતભેર ભીખા પાસેથી ટીલડીની ખાલ ઝૂંટવી લઈને સરપંચના ઘરે જવા નીકળી પડે છે. ત્યાં વૃદ્ધામાં નારી સશક્તીકરણનાં દર્શન થાય છે. 'ઘાબાજરિયું'માં સરકારી નોકરી કરતો પુરષોત્તમ વર્ષો બાદ ગામ આવે છે. તેનું ચિત્ત સવર્ણ રામા ગોદડના માઢને જોતાં બાળપણની યાદોને વાગોળે છે. માઢ, બારી, બારણાં, લીમડો, ખેતર, બળદ, કોથળો જેવા શબ્દોથી ગ્રામપરિવેશનું ચિત્રાત્મક દૃશ્ય રજૂ કર્યું છે. બાળપણમાં બળદથી ઘવાયેલા પસાને પિતા ઘાબાજરિયું લગાવી આપે છે. રામા ગોદડને ત્યાં નિષ્ઠાપૂર્વક મજૂરી કરતા પસાના પિતાને અલગ વાડકો, કોથળો, પીવા ગંદું પાણી વાપરવું પડતું. રામા ગોદડ વ્યંગ સાથે પુરષોત્તમને કહે છે, 'તારા બાપને ટાટનો કોથળો, પણ તું ખુડસીમઅ બેસ.' વાર્તાન્તે પુરષોત્તમના મનને ઠેસ લાગતાં ખુરશીમાં બેસ્યા વિના જ ચાલી નીકળે છે. 'મંદિરપ્રવેશ' વાર્તામાં હરિજનોના મંદિરપ્રવેશનિષેધની વાત છે. તલાટી અને કુટિલ સરપંચ કળપૂર્વક હરિજનોને અલગ મંદિર બાંધવા ગોચરની જમીન આપે છે. આમ તેઓ દલિતોના મંદિરપ્રવેશના સળગતા મુદ્દાને દબાવવામાં અને સવર્ણોના મંદિરમાં દલિતોને કાયમી પ્રવેશબંધી કરાવવાના હેતુમાં સફળ થાય છે. કપોળકલ્પિત વિષયની 'વેદના'વાર્તામાં હિમોફેલિયાથી પીડાતા દર્દીની વેદનાને રજૂ કરી છે. દર્દીનો તીવ્ર

મનોસંઘર્ષ દર્શાવવા પંચતંત્રની ઉપકથા મૂકી છે. બાળપણથી બીમારીને લીધે કોઈ પણ સુખ માણી ન શકતાં દર્દીને વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા રોગના ઇલાજની શોધ થશે.આમ આશાવાદી અંતર્નિર્દેશ થયો છે.

'જૂની આંખે'માં અંબારામબાપાના શહેરમાં વસતા પૌત્રના ભવ્ય લગ્નપ્રસંગમાં શરણાઈવાળો અને હાથીવાળો મહાવત ભોજન, પાણી કર્યા વિના માત્ર મહેનતાણાના પૈસા લઈને ચાલતા થાય છે. 'પેલા સે, છોટે લોગો કો હાથી નહીં દેતે, અબ તો નદીમે નહાકે હી...' આ સંવાદોમાં વાર્તાનો મર્મ રજૂ થયો છે. સાંપ્રત શહેરી સમાજમાં જડ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ શકી નથી. તે જોઈ વૃદ્ધ અંબારામના મનને નિરાશા ઘેરી વળે છે. 'કશનો ભરવાડ' વાર્તામાં ખોવાયેલી ભેંસ શોધવા નીકળેલો કશનો તરસ લાગતાં અજાણતાં દલિતના ઘરનું પાણી પી લે છે. કશનાને બાદમાં જ્ઞાતિની જાણ થતાં ઝઘડો કરે છે. રામજીભા ચાલાકીથી ભીંત પરની મહાત્મા ફુલેની છબીને ભરવાડ સાથે સરખાવી કશનાને અપરાધભાવમાંથી મુક્ત કરાવવામાં સફળ થાય છે. 'ટીંબો'માં રામજી રાવણહથ્થાના પાત્રનો પ્રણયવિરહ, પારિવારિક ગૂંચવણ થકી ભટકતું જીવન જીવતાં માનવવર્ગની વેદનાને વાચા આપી છે. 'તાળુંચાવી'માં સાંપ્રદાયિક સંકીર્ણતાના પ્રત્યાઘાત એકસાથે વસતાં હિંદુ, મુસ્લિમના જીવન પર પડે છે તે સમસ્યાનું નિરૂપણ છે. 'ખુલ્લી બારી' હળવા કલ્પિત વિષયવાળી વાર્તા છે. વૃદ્ધને અતીતનો પ્રસંગ સાંભરે છે. 'ઓળખ' વાર્તામાં સરપંચ ગ્રાન્ટ મેળવવાના આશયથી ગામમાં દલિત-બિનદલિતનાં સહગરબાનુ દંભી આયોજન કરે છે. તે શહેરમાં જઈ સુખી સંપન્ન પરમારસાહેબ પાસેથી ફાળો લે છે. સરપંચ ગામમાં આવેલા ધારાસભ્યને પરમારસાહેબની ઓળખ આપતાં "પેલાં સેં, ઇમનું નામ લેવાય નહીં., એસ. સી. જુવો ઇમના મુંઢા પરિયાથી એસ. સી. લાગોય સીં ખરા?" આ શબ્દો સાંભળી પરમારસાહેબને વજ્રાઘાત લાગે છે. 'ભેદરેખા'માં શહેરમાં શિક્ષિત દલિતોને સવર્ણોની વસાહતોમાં ઘર લેતાં આવતી અડચણોના પ્રશ્નને સવર્ણ પાડોશી દ્વારા ઊંચી ચણાવેલી દીવાલ થકી શિક્ષિત દલિત નાયકની ભેદભાવની પીડાને છતી કરી છે. 'ખાસડાં' અને 'દાઝ' વાર્તાઓમાં ગ્રામપરિવેશ અને તળપ્રદેશની બોલીનું પ્રયોજન થયું છે.

'ખાસડાં'માં દલિતવર્ણ દ્વારા ખાસડાં ઉપાડવાની રૂઢિગત પરંપરાને રજૂ કરી છે. અહીં લેખક દલિતના અલગ સ્મશાનનો ભેદ નિર્દેશ કરે છે. 'દાઝ' વાર્તામાં વૃદ્ધ સોમાની કાશીયાત્રાના કલ્પિત સ્વપ્નને મૂક્યું છે. વાર્તાનો ધ્વનિ તો તલુભા હાટડીવાળા દ્વારા દલિત સોમા સાથે થતા આભડછેટના તિરસ્કૃત વર્તનની પીડાને ઉજાગર કરવાનો છે. 'ચાની લારીએ' વાર્તામાં સાંપ્રત શહેરી સમાજમાં દલિતો પ્રત્યે પૂર્વગ્રહયુક્ત સંકુચિત વિચારસરણી ધરાવતી વ્યક્તિઓનું પ્રતિનિધિત્વ મહેશ પટેલના પાત્ર દ્વારા જોવા મળે છે.

'વિઝિટિંગ કાર્ડ' સંગ્રહની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં મોટા ભાગે વર્ણગત અસમાનતા, આભડછેટ, ભેદભાવ, દ્વેષ, અન્યાય, સંબંધોની સંકુલતા, નારીચેતના, સંસ્મરણોના પ્રસંગો નજરે પડે છે. 'વિઝિટિંગ કાર્ડ'માં હિંમતભેર હોમિયોપેથ ડૉક્ટર બનતી મીના અને 'જીવીમાની બકરી'માં ન્યાય માંગવા માટે જતી જીવીમામાં નારીચેતના જોવા મળે

છે. 'અસવાર'માં દલિત અસવાર સાથે દ્વેષ, અમાનુષી અન્યાય થાય છે. 'જૂની આંખે'માં લગ્નપ્રસંગમાં અને 'કશનો ભરવાડ'માં અજાણતાં પાણી પીવાની તકરારમાં આભડછેડ જોવા મળે છે. 'મંદિરપ્રવેશ'માં દલિતોને મંદિરપ્રવેશનો નિષેધ, 'ઓળખ'માં દલિત સરકારી અધિકારી પ્રત્યે, 'ભેદરેખા'માં રહેઠાણ અને 'ખાસડાં'માં દલિતોના જુદા સ્મશાનની બાબતમાં વર્ણગત અસમાનતા અને ભેદભાવ ઉજાગર થાય છે. 'વિઝિટિંગ કાર્ડ', 'વેરવિખેર સ્મરણ' અને 'ઘાબાજરિયું'માં અતીતનાં સંસ્મરણો જોવા મળે છે. રચના પ્રયુક્તિમાં વર્તમાનમાંથી શરૂ થતી વાર્તા પાત્રના ચિત્ત દ્વારા ભૂતકાળમાં સરી પડે છે. આથી સર્વજ્ઞ કથક અને પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું મિશ્રણ થતું જોવા મળે છે. પાત્રના સ્થૂળસંઘર્ષને લીધે મનનો સૂક્ષ્મસંઘર્ષ તીવ્ર બને છે જેનું કળાત્મક નિરૂપણ થયું છે. 'ટીંબો'માં માનવસંબંધોની સંકુલતા છે. 'ટીંબો' અને 'ખુલ્લી બારી'માં લોકગીતો મૂક્યાં છે. વિષયવસ્તુ, પાત્રના ભાવજગતને વ્યક્ત કરવા ભાષા, પ્રતીક, માર્મિક સંવાદો, લોકગીત, તળપ્રદેશની બોલીનો વિનિયોગ થયો છે. 'ખાસડાં', 'દાઝ' વાર્તામાં બોલી અને 'વિઝિટિંગ કાર્ડ', 'વેરવિખેર સ્મરણ', 'જૂની આંખે', 'ચાની લારીએ'માં શિષ્ટ ભાષાનું પ્રયોજન છે. પાત્રોની સંવેદના, બ્રાહ્ય-આંતરિક સ્થિતિ દર્શાવવા 'ઘોડી', 'બકરી', 'ભેંસ' જેવાં પ્રાણીઓને સાંકળ્યાં છે. લેખકે 'વિઝિટિંગ કાર્ડ', 'વેરવિખેર સ્મરણ', 'જૂની આંખે', 'ભેદરેખા', 'ચાની લારીએ' વાર્તામાં શહેરી પરિવેશના શિક્ષિત અને 'અસવાર', 'જીવીમાની બકરી', 'ઘાબાજરિયું', 'કશનો ભરવાડ', 'ટીંબો', 'મંદિરપ્રવેશ' વાર્તામાં ગ્રામીણ પરિવેશના અભણ દલિતોની વેદનાને વાચા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સંદર્ભ :

વિઝિટિંગ કાર્ડ : દલપત ચૌહાણ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૨૩, પ્રકાશન : ગુર્જર સાહિત્ય.

■

'રેફરન્સ' તત્ત્વદર્શી સૂચક આકરગ્રંથ

રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ પ્રાચીન જૈન સાહિત્યરૂપી અત્યાર સુધી અપ્રકાશિત રહેલી રત્નખાણમાંથી મહાન અનેક મૂલ્યવંતાં કવિરત્નોનો પરિચય કરાવ્યો છે. વળી તેમણે આ ગ્રંથ સાથે જૂની ગુજરાતી ભાષાનો વિશાળ અને સર્વગ્રાહી ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. અને તે માટે જરૂરી સામગ્રી અને સાધનો એકઠાં કરવામાં વિશેષ બુદ્ધિપરિશ્રમ પણ કર્યો છે. તેમ તેમણે સાથેસાથે આ ગ્રંથ 'રેફરન્સ' તત્ત્વદર્શી સૂચક આકરગ્રંથ તરીકે અભ્યાસકો તેમજ પર્યેષકોને પણ ઉપયોગી થઈ શકે તે સારુ તેના અંતભાગમાં વિવિધ સૂચિઓ અને અનુક્રમણિકાઓ અને આરંભમાં પણ વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણી સંયુક્ત કરી છે.

ગુજરાતી, તા. ૫-૮-૧૯૨૭ — અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની

– **પૃષ્ઠ ૧૪૮, શ્રી મો. દ. દેસાઈ** One man University, (૨૦૨૩)

'એક વખત એવું બન્યું કે.....'

કિરીટ દૂધાત

૧૨મી જૂન ૨૦૨૫, ગુરુવારે બપોરે દોઢની આસપાસ ઍર ઇન્ડિયાનું વિમાન બોઈંગ, ૧૭૧, ડ્રીમલાઈનર, ૭૮૭, તૂટી પડ્યું અને એની પૂંછડી મેઘાણીનગરની સિવિલ હૉસ્પિટલની એક મેસ પર પડી. આ બંને ઘટનામાં ૨૬૦ યાત્રીઓ અને સ્થાનિકોનાં મૃત્યુ થયાં. ભારતમાં હવાઈ મુસાફરીની જાહેરસેવા ઈ.સ. ૧૯૩૮થી શરૂ થયા પછીનો આજ સુધીનો ભારતીય મુસાફરોને નડેલો આ સૌથી ઘાતક અકસ્માત છે. આનાથી આખા વિશ્વમાં આઘાતની લાગણી ફેલાઈ છે. સોશિયલ મીડિયામાં પણ લોકોએ દિલસોજી પ્રગટ કરી જે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ કેટલાક લોકોએ આ પ્રસંગની મર્યાદા ન જાળવતાં પોતાને મળેલા સંસ્કાર અને ઉછેરને ઉજાગર કરતા હોય એવું સોશિયલ મીડિયામાં લખ્યું એ આઘાતજનક છે. આ બનાવને વીસ દિવસ થયા પછી મૃત્યુ પામેલાનાં DNAની મેળવણી માટે ચોવીસે કલાક ડૉક્ટરોએ ઉત્તમ કામગીરી કરી તો અગ્નિશામકો, (જેમણે સળગતા કાટમાળની ગરમીથી ડિહાઈડ્રેટ થઈને બેભાન થઈને ઢળી ના પડ્યા ત્યાં સુધી) એકધારી કામગીરી કરી. સિવિલ હૉસ્પિટલના અનેક ઓરડામાં દસ-પંદર જેટલી લાશોની માથું ફાડી નાખતી દુર્ગંધ વચ્ચે ફરજ બજાવનારા પોલીસોએ કહ્યું કે આવી અસહ્ય દુર્ગંધની સામે બચાવપ્રયુક્તિ તરીકે એમની ઘ્રાણેન્દ્રિ પંદર મિનિટ પછી કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ! તુરંત મદદે દોડી આવેલા નાગરિકો અને સેવાભાવી સંસ્થાઓની કામગીરીનો વિચાર કરીએ તો સોશિયલ મીડિયામાં બેજવાબદાર ટિપ્પણી કરનારાઓ આવા ફેસબુક, ઇન્સ્ટાગ્રામ અને X બહાદુરોની હરકતો વખોડવા લાયક છે. હિમાંશી શેલતની વાર્તા 'નશો'માં ઝૂંપડપટ્ટીના નિરક્ષર, રખડુ યુવાનો સેવાભાવી સંસ્થા દ્વારા અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યા પછી એ 'વિદ્યાનો' ઉપયોગ કોઈની સફેદ દીવાલે ગાળો લખવામાં કરે છે. આવા ફેસબુક સાક્ષરોની મનોવૃત્તિ 'નશો' વાર્તાના નવદીક્ષિતોથી જુદી નથી.

અગાઉ ૧૯ ઑક્ટોબર, ૧૯૮૮ના દિવસે મુંબઈથી અમદાવાદ આવતા બોઈંગ વિમાનને અકસ્માત નડ્યો એમાં બે યાત્રીઓ જીવતા બચી ગયેલા જે પૈકીના વિનોદ ત્રિપાઠીને આ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામેલા પોતાના પતિ આખરી ક્ષણોમાં તરત ભડભડ બળી તો ગયેલાને એવી ખાતરી કરવા આવેલાં એક બહેનને ત્રિપાઠીએ જવાબ આપ્યો કે, 'બહુ વાર સુધી કોઈ જ સળગ્યું નહોતું બહેન, તમારા પતિ મિસ્ટર ઢેબર એક મિનિટમાં ભસ્મ થઈ ગયા હતા. ઘણી વાર સુધી કણસ્યા હશે એવી કલ્પના જ કરશો નહીં.'

પૂછનાર મિસિસ ઢેબર આ સાંભળતાંની સાથે જ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડ્યાં. એ ભયાનક અકસ્માતમાં પ્રેમાળ પતિ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા એ અગાઉ એમને પીડાવું તો નહોતું પડ્યું ને એટલી તરણા જેટલી તસલ્લી મેળવવા જ એ આવ્યાં હતાં.' ('વિરાટ ચિતા', 'રોમાંચરેખા', રજનીકુમાર પંડ્યા.) તરણાથી પણ તકલાદી એવી મનોદશામાંથી હાલ દરેક સગાંસંબંધી પસાર થતાં હશે એ પરિસ્થિતિમાં આપણે થોડો સંયમ રાખીએ.

બોઈંગ વિમાનોની સલામતીનો ઇતિહાસ બહુ વિવાદાસ્પદ રહ્યો છે, એમાંય The Economist જેવા વિશ્વાસપાત્ર અઠવાડિકે તા. ૩૧/૫/૨૦૨૫ના અંકમાં, American Boeing's bounce The air-and-defence giant enjoy a Trump bump લેખમાં કંપનીને લગભગ નિર્દોષ જાહેર કર્યાના બાર દિવસમાં આ દુર્ઘટના બની એમાં બોઈંગની તો ખરી પણ The Economistની શાખ પણ ખરડાઈ. સાથોસાથ conspiracy theoryના 'વૈજ્ઞાનિકો' ખડેપગે કામગીરી બજાવી રહ્યા છે! 'સફારી'માં વિમાનવિદ્યાનાં બધાં પાસાંઓ વિશે દાયકાઓથી લખતા નગેન્દ્ર વિજયે એક મુલાકાતમાં એ મતલબનું કહ્યું કે વિમાનના CVR અને FDR (black box)માં જે રેકૉર્ડ થયેલું છે એને ઉકેલવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પૂર્વધારણા માત્ર અટકળ બની રહેશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મૃત્યુ પામેલાને અંજલિ આપીને એમના સ્નેહીઓને દિલાસો પાઠવે છે.

અહીં નગેન્દ્ર વિજયને યાદ કરવાનું એક કારણ આપણા વિદ્યાજગતની એક ચિંતા ઉપજાવે એવી ઘટના છે. ૧૯૮૫થી પ્રગટ થતાં રહેલાં 'સફારી'નું પ્રકાશન કાયમી ધોરણે બંધ થાય છે. વિજ્ઞાનની દરેક અઘરી શાખાનું જ્ઞાન રમત રમતમાં કાયમ યાદ રહી જાય એ રીતે વિજયગુપ્ત મૌર્ય, નગેન્દ્ર વિજય અને હર્ષલ પુષ્કર્ણાની ત્રણ પેઢી (જાણવા મળ્યું છે એ રીતે એમની ચોથી પેઢી પણ આવી રહી છે) સુધી ગુજરાતીમાં પીરસવાની સફળ ગાથા લખી બતાવનારા આ બધા અદકા ગુજરાતીઓ છે. અલબત્ત એમાં નગેન્દ્ર વિજયનાં શ્રીમતી દક્ષાબહેન અને આ દુનિયા વહેલી છોડીને ચાલ્યા ગયેલા ઉદ્યોગપતિ રામજીભાઈ સાવલિયાનું પીઠબળ પણ ખરું. આમાં નગેન્દ્ર વિજયના પ્રદાનને શબ્દોમાં મૂલવવું શક્ય નથી. પહેલાં પણ એમણે 'ફ્લેશ' અને 'સ્કોપ' જેવાં સામયિકો કાઢેલાં. 'સ્કોપ'માં માસિક નફો દસ હજાર થવાના અંદાજ સામે એના પ્રસાર-પ્રચારમાં પચાસ હજારનો ખર્ચો કરનારા, એક પ્રાદેશિક ભાષામાં અનોખા વિષયનું સામયિક શરૂ થાય છે એની Times of Indiaમાં પાનું ભરીને જાહેરખબર આપનારા, તંત્રીઓ ગુજરાતમાં તો ઠીક ભારતમાં પણ કેટલા? ગુજરાતી તંત્રીઓની સમૃદ્ધ પરંપરામાં હાજી અલ્લારખા શિવજી અને બચુભાઈ રાવતની સાથે ઊભા રહી શકે એવું પ્રદાન નગેન્દ્ર વિજયનું છે. એક સમયે 'ફ્લેશ', 'સ્કોપ,' અને 'સફારી' ત્રણેય એકસાથે પ્રગટ થતાં હતાં! એમાં 'હર્ષલ આવ્યા પછી સારું થવા માંડ્યું. કોડિયાના અજવાળે દરજી ટેભા લેતો હોય. એને ખબર ના હોય કે સોય જાય છે પણ એમાં દોરો નથી. હર્ષલ એ દોરો થઈને આવ્યો.' (નગેન્દ્ર વિજયે ઉર્વીશ કોઠારીને આપેલ મુલાકાતમાંથી.) શરૂઆતમાં ઑફિસના ટાંપાટૈયાં કરનારા હર્ષલે વિદ્યાપુરુષ પિતાને એકલવ્યની નિષ્ઠાથી એવા ભજ્યા કે એ સ્વકીય મુદ્રા ઊપસે એવા લેખો લખતા થયા. એક સમયે તો પિતા-પુત્રના પરિશ્રમથી 'સફારી'નો ફેલાવો મહિને

સિત્તેર હજાર સુધી પહોંચ્યો, એ પણ કોઈ સંસ્થાના નાણાકીય પીઠબળ કે જાહેરખબરની આવક સિવાય! આવું સામયિક બંધ થાય છે ત્યારે લોકોને ગુજરાતી પ્રજાનો અને ખાસ તો એની યુવાપેઢીનો વાંક તરત દેખાશે;

'યુવાનોમાં ઉગ્ર જુસ્સો હોય છે, પોતાના આવેગો પર કશો સંયમ રાખ્યા વગર ખુદની જાતીય ઇચ્છાઓને કોઈ પણ ભોગે સંતોષવા માગે છે. તેઓ અસ્થિર અને હિંસક હોય છે. તેમના જુસ્સા ઝડપથી ઓગળી જાય છે, તેમના આવેગ તીવ્ર હોય છે; પરંતુ તેમાં ઊંડાણ નથી હોતું. તેઓ અધીરિયા અને ઉતાવળિયા હોય છે, તે તરત ગુસ્સે થઈ જાય છે. ઘણી વાર તેમના પર બૂરાઈ હાવી થઈ જાય છે, કારણ કે માન-અપમાનના પોતીકા ખ્યાલો એ રીતે બાંધેલા હોય છે કે તેઓ સહેજ પણ અપમાન સહન કરી શકતા નથી, એમને કોઈ પણ ભોગે જીત હાંસલ કરવી હોય છે...'

ઉપરનો ફકરો ફરીથી વાંચો. આ વિચારો ગાંધીજીના, ગુણવંત શાહના કે સંપાદકના નથી. ૨૫૦૦ વરસ પહેલાં ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની એરિસ્ટોટલ એના ગ્રંથ Rhetoricના ભાગ-બે ના બારમા પ્રકરણમાં આ અને આથી ઘણું વધારે લખી ગયો છે. એટલે કશુંક અણગમતું બને ત્યારે યુવાનોને સૌથી પહેલાં 'હળવા કરમ'ના ઠેરવી દઈએ છીએ. 'સફારી' બંધ થવામાં શક્ય છે કે ગુજરાતી પ્રજા સહેજ ઊણી ઊતરી હોય, એ પણ શક્ય છે કે નગેન્દ્ર વિજયને ૮૦થી વધારે વરસોનો થાક લાગ્યો હોય, શક્ય છે કે હર્ષલ પુષ્કર્ણાની 'સફારી'માંથી વિદાયનું પરોક્ષ પરિણામ હોય. પરંતુ નગેન્દ્ર વિજય માટે કહેવાશે કે હવેથી ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનને લાગતું કશું લખાશે તો એને એ માનદંડથી જોવાશે કે એની શૈલી અને રજૂઆત નગેન્દ્ર વિજયનાં લખાણોની સમકક્ષ છે (ચડિયાતું હોવાની વાત છોડો!) કે ઊતરતાં? એમણે વિજ્ઞાનની પરિભાષાના ગુજરાતીમાં પર્યાયો આપ્યા, પણ એ ભદ્રંભદ્રીય ન બની જાય એની કાળજી રાખી. ગુજરાતની ત્રણ પેઢીમાં એમણે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ કેળવ્યો એ કેવળ નરી આંખે જ જોઈ શકાય. આમ પણ પોઝિટિવ સમાચાર કદીયે હેડલાઇન બનતા નથી. એક ખૂણામાં બેસીને કોડિયાના અજવાળે લોહીનું પાણી કરનારા આવા સાધકો પણ વીરનાયકો ગણાય, એ સભાનતા પ્રજા તરીકે આપણે કેળવવાની બાકી છે. એમની શૈલીથી વાચકની જીભ પર નવ રસનો સ્વાદ આવતો. એમનાં શીર્ષકોનાં થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ તોપણ સ્પષ્ટ થશે :

- ઓક્ટોપસ : આઠ પગ અને અઢાર ગપ. (અંક ૧૦) (પગનું વ્યસ્ત ગપ અને ઊંટના અઢાર સાથે આ અઢાર જોડો.)

- દેવાળિયા જર્મનીએ જ્યારે કોલસાને બદલે કરન્સી નોટો બાળીને કામ ચલાવ્યું. ('ક'ની વર્ણસગાઈ જુઓ.)

- ધુમ્મસને નિચોવી વેરાન ટાપુ પર બાગબહાર ખીલવવા માગતો અંગ્રેજ ગુલશન GROWER(અંક ૧૬૫) (ગુલશન ગ્રોવર નામના ફિલ્મી કલાકારના નામનો શ્લેષ અને માળીના અંગ્રેજી પર્યાય તરીકે -કેમકે આ કમઠાણ કરનારો અંગ્રેજ છે-યોજાયેલા GROWER શબ્દની મજા માણો.

– ચીને જ્યારે છાણયુગમાં ખૂંપેલો પગ કાઢી સુપરપાવર બનવા ફાળ ભરી. (અંક ૧૭૧) (છાણયુગ શબ્દ એમનો મૌલિક છે!)

– સંશોધકોને જડ્યા છે, પરંતુ સાપેક્ષવાદને નડ્યા નથીઃ પ્રકાશકિરણોથી વધુ ઝડપી કણો. (અંક ૨૧૦) ('જડ્યા-નડ્યા'નો પ્રાસ નોંધો.)

આવા જેટલા દાખલા આપીએ એ ઓછા પડે. હવેથી 'સુપરસવાલ,' 'ફેક્ટફાઇન્ડર,' અને 'એક વાર એવું બન્યું કે...' જેવાં શીર્ષકોથી શોભતા 'સફારી'ના નવા અંકનાં પાનાં વિસ્મયથી ફેરવવા નહીં મળે એ ખાલીપો મનને, આંખને અને આંગળીનાં ટેરવાંઓને કાયમ સાલશે. 'સફારી' અને નગેન્દ્ર વિજય આણી મંડળીને વંદન.

તો રવીન્દ્ર પારેખ અને ધ્વનિલ પારેખના તંત્રી અને સંપાદકપદે ચાલતું કાવ્ય ત્રૈમાસિક 'પદ્ય' પચીસ અંક પછી બંધ થાય છે એ ખેદજનક સમાચાર મળ્યા છે. 'પદ્ય'ના આકાર, સજાવટ અને કવિતા-અભ્યાસલેખોમાં પિતા-પુત્રની પ્રૌઢ રુચિનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એમના સહસંપાદકો પૈકીનાં એક ભારતી દેસાઈ 'પદ્ય'નું મુખ્ય આર્થિક પીઠબળ હોવા છતાં એમના સાલસ વ્યક્તિત્વનો ભાર કદી ન વર્તાતો. કમભાગ્યે એમની વિદાય સાથે 'પદ્ય' પણ વિદાય લે છે. ભારતીબહેનને શ્રદ્ધાંજલિ. આ ત્રણેય ઘટનાઓની નોંધ લેતાં મન ભારે થઈ જાય છે. ખેર...

નોંધ : 'સફારી'ને લગતી પૂરક માહિતી પૂરી પાડવા માટે ઉર્વીશ કોઠારી અને લલિત ખંભાયતાનો આભાર.

■

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈનું પત્રકારિત્વ

પત્રકારોનું કર્તવ્ય સમાજનાં દુઃખદર્દોને વાચા આપવાનું અને જુલ્મ-ભ્રષ્ટાચારને ખુલ્લા પાડવાનું છે તે સમજાવતાં મોહનભાઈ લખે છે. “સમાજમાં અનેક જાતનાં દુઃખો છે, જુલમી પ્રથાઓ છે, અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનનાં જાળાં છે, ધનનો દુર્વ્યય છે, દરિદ્રતાના ઢગલેઢગલા છે. અનેક autocrats છે, સડેલી સંસ્થાઓ છે, ધર્માદા ખાતાઓના ગેરવહીવટ છે, શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અવ્યવસ્થા છે. આ બધું સાફ સ્વચ્છ ન થાય ત્યાં સુધી સમાજનો ઉદ્ધાર થાય તેમ નથી. પચાસ વર્ષ સુધી અત્યારે જેમ છે તેમ ને તેમ ચાલ્યું તો સમાજની શી સ્થિતિ થવા પામશે એનો વિચાર પુખ્તપણે દીર્ઘદૃષ્ટિથી કર્યા વગર છૂટકો જ નથી અને એ વિચારને અંગે યોજનાઓ કરી કાર્ય આરંભી સતત પુરુષાર્થથી તે ચલાવ્યા વગર બીજો ઉપાય નથી. ચોખ્ખેચોખ્ખું પણ સંયમવાળી ભાષામાં વિનયપૂર્વક સંભળાવી દેવું ઘટે છે અને સડાને જાહેર પાડી તેને દૂર કરવાની જરૂર છે. આ બધું સમજી સમાજનાં સર્વ અંગોને પુનરુદ્ધાર-સમાજની પુનર્ઘટના કરવામાં સૌ સુજ્ઞો પોતપોતાનો ફાળો આપે – અમારા વિનીત કાર્યમાં સહકાર આપે...”

– પૃષ્ઠ ૧૩૨, શ્રી મો. દ. દેસાઈ One man University,
ડૉ. કાન્તિભાઈ બી. શાહ (૨૦૨૩)

નોંધઃ જૂન, ૨૦૨૫ના પરબમાં પાનાં નં. ૫૨ ઉપર જયદેવ શુક્લના લેખમાં શીર્ષક **'તે હિ નો દિવસા ગતાઃ'** વાંચવા વિનંતી છે.

સાભાર–સ્વીકાર

કવિતા :

કેવળ સફરમાં છુ : રઈશ મનીઆર, ઝેન ઓપ્સ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૨૨૫, ૧૧૪ ગઝલોનો સંગ્રહ. • **કશું જાણતો નથી** : વિનોદ ઓઝા, ઝેન ઓપ્સ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૭૫, ૮૦ ગઝલોનો સંગ્રહ. • **મનગમતી ગઝલો : મણિલાલ ‘જગતમિત્ર’** શોપીઝેન, ૨૦૨૫, પૃ. ૧૩૧, રૂ. ૩૪૦, ૧૩૦ ગઝલોનો સંગ્રહ.

વાર્તાસંગ્રહ :

ફરીથી મળવું : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ. ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૫૦, ૧૫ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

આત્મકથા :

થઈ જશે : લીલાધર ગડા ‘અધા’, શ્રી ભોજાય સર્વોદય ટ્રસ્ટ, તા. માંડવી-કચ્છ, બીજી આવૃત્તિ મે, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૨૭૬, રૂ. ૨૦૦. અધાની કર્મયાત્રા.

બાળસાહિત્ય :

કલરવ ને કલબલનો મેળો : નિધિ મહેતા, ઝેન ઓપ્સ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૭૮, રૂ. ૨૦૦, ૧૭ બાળવાર્તાનો સંગ્રહ.

વિવેચન :

ભાવબોધ : મણિલાલ હ. પટેલ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૩૪૪, રૂ. ૬૦૦, ૨૬ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ. • **જૂની રંગભૂમિનાં લોકપ્રિય ગીતો**: જીના શેઠ, ગૂર્જર સાહિત્યભવન, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૪૪૮, રૂ. ૭૫૦, ૪૫ ગીતોના આસ્વાદ સાથે રોચક વાતો.

અનુવાદ :

છાંગ્યા રૂખ : બલબીર માધોપુરી, અનુ. ડૉ. ગણપત વણકર, દેશીરપથસ, વડોદરા. ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૨૧૨, રૂ. ૪૦૦, બલબીર માધોપુરી પંજાબી લેખકની આત્મકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ. • **ટેબલ ઍન્ડ અધર પોએમ્સ** : રમણીક સોમેશ્વર, અનુ. દિલીપ ઝવેરી, ડિવાઈન પબ્બલિકેશન, અમદાવાદ. ડે. પૃ. ૧૫૨. રૂ. ૨૦૦. રમણીક સોમેશ્વરનાં ૫૧ કાવ્યો અને આ ૫૧ કાવ્યોનો દિલીપ ઝવેરીએ અંગ્રેજીમાં કરેલો અનુવાદ.

પ્રકીર્ણ :

આગમ અટારી : આચાર્ય વિજયરત્નસુંદરસૂરિ, રત્નત્રયી ટ્રસ્ટ, કલ્પેશ વિ. શાહ, નારણપુરા, અમદાવાદ. ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૧૬. રૂ. ૨૦૦. • આગમવાચના : **આગમ અધ્યાય** : આચાર્ય વિજયરત્નસુંદરસૂરિ, રત્નત્રયી ટ્રસ્ટ, કલ્પેશ વિ. શાહ, નારણપુરા, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૧૬. રૂ. ૨૦૦. આગમવાચના.

પરિષદવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

'પાક્ષિકી' અંતર્ગત

તા. ૧૬-૬-૨૦૨૫ના રોજ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૫-૦૦ કલાકે વાર્તાકાર ડૉ. હર્ષદ લશ્કરીએ એમની વાર્તા 'ગિફ્ટ'નું પઠન કર્યું હતું. તથા તા. ૨૮-૬-૨૦૨૫ના રોજ, વાર્તાકાર હિરેન દેસાઈએ એમની વાર્તા 'સૂરજમુખીનો છેલ્લો છોડ'નું પઠન કર્યું હતું. 'પાક્ષિકી'નું સંયોજન ચેતન શુક્લએ કર્યું હતું.

સર્જનાત્મક શિબિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શિશુવિહાર બુધસભા દ્વારા તા. ૨૪ અને ૨૫ મે ૨૦૨૫, બે દિવસીય સર્જનાત્મક શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. તજ્જ્ઞ તરીકે કવિશ્રી ડૉ. સ્નેહલ જોષી અને કવિશ્રી જયંત ડાંગોદરા ઉપસ્થિત રહી શિબિરાર્થીઓને ગઝલ, ગીત, સૉનેટ અને અછાંદસ રચના વિશે સરસ માર્ગદર્શન આપ્યું. આ શિબિરના ઉદ્‌ઘાટનમાં શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, શિશુવિહારના મંત્રી શ્રી ડૉ. નાનકભાઈ ભટ્ટ ઉપસ્થિત રહી શિબિરાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત ને માર્ગદર્શિત કર્યા હતા. આ શિબિરમાં ભાવનગર તથા બહારગામના ૪૦ જેટલા શિબિરાર્થીઓ, સાહિત્યપ્રેમીઓએ ભાગ લીધો હતો. આ શિબિરને સફળ બનાવવા માટે શિશુવિહાર સંસ્થાના કૉ-ઑર્ડિનેટર શ્રી હિનાબહેન ભટ્ટ બુધસભા સંચાલક શ્રી ડૉ. માનસીબહેન ત્રિવેદી, ચેતનાબહેન ગોહેલ, દીપિકાબહેન યાદવ, દીપાબહેન જોશી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યશ્રી દાનભાઈ વાઘેલા, સમગ્ર શિશુવિહાર અને પરિષદ કાર્યકર્તાઓએ સેવા આપી હતી.

શ્રીમતી રાધિકા પરીખ બાળ-કિશોર સાંસ્કૃતિક ભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત બાળનાટ્યશિબિર ૨૦૨૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આયોજિત બાળનાટ્યશિબિર ૨૦૨૫, ૨૨ મેથી ૩૧ મે દરમિયાન યોજાઈ, આ શિબિરમાં ૫થી ૧૫ વર્ષની વયનાં ૫૫ બાળકોએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો, જેમણે નાટ્યકળા, અભિનય, ભાવપ્રદર્શન, વાર્તા કહેવાની કળા અને સંવાદ રજૂઆતની વિવિધ કળાઓની તાલીમ મેળવી. શિબિરનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતના ઊભરતા રંગકર્મીઓને પ્રોત્સાહન આપવું, બાળકોમાં સર્જનાત્મકતા જગાડવી અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ તથા માતૃભાષાની સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવવાનો હતો.

શિબિરનું ઉદ્ઘાટન ૨૨ મે, ૨૦૨૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં થયું. જેમાં પરિષદના પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પ્રેરક ઉદ્બોધનમાં માતૃભાષાના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકતાં જણાવ્યું. 'ગુજરાતી સાહિત્ય અને રંગભૂમિની સમૃદ્ધ પરંપરા બાળકો સુધી પહોંચાડવી એ આપણી ફરજ છે. અભિનય એ એક એવી કળા છે, જે બાળકોની ભાવનાઓ સર્જનાત્મકતા અને આત્મવિશ્વાસને નવી ઊંચાઈઓ આપે છે.

શિબિર દરમિયાન બાળકોને નાટ્યકળાનાં વિવિધ પાસાંઓની ઝીણવટભરી તાલીમ આપવામાં આવી. સુશ્રી ધરા ભટ્ટે રંગમંચ અને અભિનયનો પરિચય આપ્યો. સુશ્રી પૌરવી જોશીએ થિયેટર ગેઇમ્સ અને સ્ટોરીટેલિંગના માધ્યમથી બાળકોની એકાગ્રતા, યાદશક્તિ અને સંવાદ રજૂઆતની કળા વિકસાવી. સુશ્રી જિગીષા ત્રિવેદીએ હાસ્યરસ અને સંવાદ રજૂઆત પર ધ્યાન આપ્યું,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રીશ્રી સમીર ભટ્ટે બાળકો સાથે ગીતો અને વાર્તાઓ દ્વારા સંવાદ સાધ્યો અને તેમને પરિષદના બાળસભ્ય બનવા આમંત્રણ આપ્યું. શિબિરના અંતે, ૩૧ મે, ૨૦૨૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી યોગેશ જોષીના હસ્તે દરેક બાળકને પ્રમાણપત્ર અને ભેટ આપવામાં આવી. તેમણે કહ્યું કે 'અહીં બેઠેલાં બાળકોને અમે અમુક વર્ષ પછી મોટા મંચ પર અથવા ટેલિવિઝનના પડદે જોતા હોઈશું તેવો મને વિશ્વાસ છે'. શિબિરનું સંયોજન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મધ્યસ્થ સભ્ય સુશ્રી હાર્દિ ભટ્ટ અને રંગમંચ કલાકાર સુશ્રી ધરા ભટ્ટે કર્યું. તજ્જ્ઞોએ શિબિર વિશે સકારાત્મક પ્રતિભાવ આપ્યો. સુશ્રી જિગીષા ત્રિવેદીએ જણાવ્યું. 'અત્યારનાં બાળકો ખૂબ ઍક્ટિવ છે. કોઈમાં અભિનયની ક્ષમતા છે તો કોઈમાં લેખનની, તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શનની જરૂર છે.' શ્રી શૌનક વ્યાસે ઉમેર્યું, જનરેશન ઝી અને આલ્ફા રંગમંચના રંગે રંગાવા તૈયાર છે અને બાળકો પાસેથી શીખવાની તક મળવી એ રિફ્રેશિંગ અનુભવ હતો. ધરા ભટ્ટે કહ્યું કે, 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં નાટક સતત ધબકતું રહે તેવા મારા પ્રયત્નો રહેશે. પૌરવી જોષીને લાગ્યું કે, 'આ નાટ્યશિબિરમાં જાણે હું બાળકો સાથે ફરી એક વાર મારા બાળપણમાં ડોકિયું કરી આવી. ખૂબ મજા આવી. અત્યારની જનરેશન ખૂબ આગળ છે, સ્માર્ટ છે અને વસ્તુઓને ખૂબ ઝડપથી સમજી શકે છે.'

બાળકો અને વાલીઓ તરફથી શિબિરને ઉત્સાહભર્યો પ્રતિસાદ મળ્યો, જેણે બાળકોને ડિજિટલ દુનિયાથી દૂર રાખી, તેમની સર્જનાત્મક શક્તિઓને ઉજાગર કરી. આ શિબિર ગુજરાતી રંગભૂમિના ભાવિ કલાકારોને પ્રેરણા આપી. – **હાર્દિ ભટ્ટ**

નાટ્યરંગ થિયેટર વર્કશૉપ – વડોદરા

તા. ૨૪-૫-૨૦૨૫થી તા. ૩૧-૫-૨૦૨૫ વડોદરા સ્થિત ઊર્મિ સ્કૂલમાં કિશોર વયનાં યુવક-યુવતીઓ માટે થિયેટર વર્કશૉપનું આયોજન શ્રીમતી રાધિકા શિરીષ પરીખ બાળકિશોર સાંસ્કૃતિક ભવન અન્વયે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાયો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, નાટ્યવિદ પ્રો. મહેશ ચંપકલાલ, સંયોજકશ્રી તુષાર વ્યાસ અને દિગ્દર્શક પી. એસ. ચારીની ઉપસ્થિતિમાં તા. ૨૪-૫-૨૦૨૫ના રોજ ઊર્મિ સ્કૂલ. સમા-સાવલી રોડ ખાતે શુભારંભ થયો.

રંગમંચ ક્ષેત્રના પ્રણેતા તજ્જ્ઞ મહાનુભાવો જેવા કે સર્વશ્રી અંકિત ગોર, ચેતન ધાનાની, વોલ્ચર પીટર રાહુલ ગોલે, નીતિન કનોજિયા, કપિલદેવ શુકલ, રાજેશ દાણી, દર્શન પુરોહિત અને નૈસર્ગી મૂસળે હાજર રહી વિવિધ પાસાંઓની થિયરી સાથે પ્રૅક્ટિકલ ટ્રેનિંગ પૂરી પાડી. જેમાં ૪૬ ડેલિગેટ હાજર રહ્યા હતા. આઈ.આઈ.ટી. આશ્રમ અને ઊર્મિ સ્કૂલના સહયોગથી આ વર્કશૉપ ખૂબ સફળ રીતે પાર પડ્યો હતો.

'થિયેટર ક્રાફ્ટ-૨૦૨૫' એક અપૂર્વ નાટ્યશિબિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, સૂરત પર્ફોર્મિંગ આર્ટિસ્ટ ઍસોસિયેશન અને જીવન ભારતી મંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૩૧ મે થી ૭ જૂન, ૨૦૨૫ દરમિયાન નાટ્યશિબિર 'થિયેટર ક્રાફ્ટ-૨૦૨૫' સૂરતના રોટરી હૉલમાં યોજાયો. ૩૧ મે ના રોજ સાંજે ઉદ્‌ઘાટનમાં ત્રણેય સંસ્થાના અધ્યક્ષો હર્ષદ ત્રિવેદી, ભરત શાહ અને કપિલદેવ શુક્લની સાથે પદ્મશ્રી યઝદી કરંજિયા. મહેશ ચંપકલાલ, બકુલ ટેલર, સંધ્યા ભટ્ટ અને રાજન ભટ્ટ ઉપસ્થિત રહ્યાં. સૌ મહાનુભાવોએ પ્રસંગાનુરૂપ વક્તવ્યો આપ્યાં. મહેશ ચંપકલાલે બીજરૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પરિષદ પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીએ શિબિરનું ઉદ્‌ઘાટન કર્યું હતું. આ શિબિર કુલ ૧૭ બેઠકમાં યોજાઈ હતી.

પ્રથમ બેઠકમાં મહેશ ચંપકલાલે 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ૨-૪-૫મી બેઠકમાં દિગ્દર્શક મનોજ શાહે 'incorporate structured psychodrama warm-up techniques' વિષય પર પ્રાયોગિક શિક્ષણ આપ્યું. અભિષેક શાહે 'રંગમંચથી ચિત્રપટ સુધીના પ્રવાસ અને પ્રયાસ'ની વાતો કરી હતી. ૬-૭મી બેઠકમાં સૌમ્ય જોષીએ 'લેખન, દિગ્દર્શન જે પરિણમે અભિનયમાં એક અસરદાર ટ્રાયો' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું ૮મી બેઠકમાં અભિનેત્રી જિજ્ઞા વ્યાસે 'અભિનયનો અભિનય' વિશે વાત કરી. ૯મી બેઠકમાં શૈલેન્દ્ર વડનેરેએ 'લેખક જ્યારે દિગ્દર્શક પણ હોય' વિષય પર પોતાનાં નાટકોની વાત કરી. ગિરીશ સોલંકીએ 'દિગ્દર્શન અને લેખન સર્જનાત્મક સહયાત્રા' વિશે વાત કરી હતી. ૧૦મી બેઠકમાં મેહુલ શર્માએ 'પ્રકાશ પરિકલ્પના અને રંગમંચ' વિશેની અભિનય સાથે વિગતે ચર્ચા કરી અને વૈભવ દેસાઈએ 'પ્રકાશ પરિકલ્પના દિગ્દર્શકની દૃષ્ટિએ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ૧૧મી બેઠકમાં શૌનક પંડ્યાએ 'નાટકમાં સંગીત કેટલું ઉપકારક ? કેટલું મદદકર્તા ? કેટલું આવશ્યક ? અને કેટલું અસરકારક ?' તેની ચર્ચા નાટકો સાથે રાખીને કરી હતી. મેહુલ સૂરતીએ 'દૃશ્યકળા અને સંગીત'ની વાત કરી હતી. ૧૨મી બેઠકમાં પી. એસ. ચારીએ 'creating a character for the stage' પાત્રસર્જનની પ્રક્રિયાપદ્ધતિ અને યોજનાનું શિક્ષણ આપ્યું. ૧૩મી બેઠકમાં 'સ્ટેજ અને સ્ટેજ ક્રાફ્ટ' વિષય ઉપર સૂરતમાં સૌથી વધુ સ્ટેજ ડિઝાઇન કરનાર ત્રિપુટી જાવીદ કાઝી, ચેતન કણીયા અને સેતુ ઉપાધ્યાયે સંયુક્તપણે ખાલી મંચને શક્યતાઓ વડે ભરી દીધો અને પ્રકાશ મહેતાએ 'અભિનયથી દિગ્દર્શન સુધી' વિશે કરી હતી. ૧૪મી બેઠકમાં રાજુ જોષીએ 'લેખન અને દિગ્દર્શન સિક્કાની બે બાજુ'ના વિશે વાત કરી. ૧૫મી બેઠકમાં રિષત ઝવેરીએ 'લખવું અને લખાવવું નાટક-એક સર્જનપ્રક્રિયા'ની વાત કરી હતી. સંકલ્પ કુલકર્ણીએ 'devlop unique ideas on your ownplot and

character development' વિશે વાત કરી. ૧૭મી બેઠકમાં રૂમી બારિયાએ 'પાર્શ્વ સંગીત શા માટે?' માટે જે જે વાતો કરી તેનાથી શિબિરાર્થીઓ તરંગિત થઈ ઊઠ્યા. જીતેન્દ્ર સુમરાએ 'અભિનય' વિશે વાત કરી હતી. ૧૮મી બેઠકમાં ફિરોઝ અબ્બાસખાને પૂર્ણાહુતિમાં અભિનયથી લઈને દિગ્દર્શનની વાત કરી હતી. અંતિમ બેઠક ૭મી જૂનની સાંજે અઠવાડિયાના પ્રશિક્ષણ, ભણતર, ચણતરના પરિપાક સ્વરૂપે આઠ નાનાં નાટકો શિબિરાર્થીઓએ ભજવ્યાં. બકુલ ટેલરે આભારવિધિ કરી.

કવિવિશેષ ઉપક્રમ

શિશુવિહાર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત કવિવિશેષ ઉપક્રમમાં કવિના પોતાના શબ્દોમાં તેની સર્જનયાત્રાની સફરમાં તા. ૨૫-૬-૨૦૨૫ના રોજ સાંજે ૬-૧૫ કલાકે કવિશ્રી મકરંદ મુસળેએ શિશુવિહાર ભાવનગરમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન ડૉ. માનસીબહેન ત્રિવેદીએ કર્યું હતું.

તું અભણ છે એ જ સારું છે અલા,
કોઈનું મન વાંચવા જેવું નથી.... મકરંદ મુસળે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શિશુવિહાર બુધસભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ કવિ વિશેષ ઉપક્રમમાં વડોદરાના ખૂબ જાણીતા કવિશ્રી મકરંદ મુસળેએ ગીત, ગઝલો અને અછાંદસ કવિતાઓની સાથે સાથે ગઝલના છંદ અને કવિતાના લય વિશે ખૂબ સરસ વાતો કરી હતી...

૧૯૮૦ થી અવિરત ચાલતી શિશુવિહાર બુધસભાની ૨૩૪૫મી બેઠક તા. ૨૫/૦૬/૨૦૨૫ ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શિશુવિહાર બુધસભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે ડૉ. માનસીબેન ત્રિવેદીના સંચાલનમાં શિશુવિહાર ખાતે યોજાઈ હતી... ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સહયોગથી શિશુવિહાર બુધસભામાં એક નવા ઉપક્રમની શરૂઆત કરી. આ ઉપક્રમનાં પ્રથમ મણકામાં આજે કવિશ્રી મકરંદ મુસળે દ્વારા તેમની સર્જનયાત્રાની વાતો સાથે કાવ્યપાઠ, ગઝલ,અનુભવ આધારે રચાયેલ ગીત, નાટ્યગીતનું તેમની ભાવવાહી શૈલીમાં પઠન કરી ભાવકોને કવિતાને બનાવ્યા હતાં. આ કાર્યક્રમમાં ૫૧ ભાવકો હાજર હતાં... આ કાર્યક્રમમાં કવિ શ્રી મકરંદભાઈએ રજૂ કરેલ યાદગાર કવિતાઓ અત્રે નોંધવી રહી...

**** કોણ ખરું છે ખોટું શું છે? હું પણ જાણું તું પણ જાણે,***
મનમાં કોના ઓછું શું છે? હું પણ જાણું તું પણ જાણે.

**** ફરી ક્યાં કંઈ મળાય છે પાછું,***
જરી બેસો; જવાય છે પાછું.
ગઝલ જેવું લખાય છે પાછું,
ખરું પાણી મપાય છે પાછું !

**** ધરતી, ગગન ને દરિયો, શું શું ઉકેલવાનુ?***
ઈશ્વરની ચોપડી છે કોરું છે પાનેપાનું.
બીજો ઉપાય ક્યાં છે થાશે જે છે થવાનું,
સારાને યાદ રાખી, બાકી ભૂલી જવાનું.

કવિ શ્રી જીતુભાઈ વાઢેર દ્વારા આપવામાં આવેલ અહેવાલ

■

ઈતુભાઈ કુરકુટિયા

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અંતર્ગત થયેલા કાર્યક્રમો

તા. ૧૬ મે, ૨૦૨૫ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં ચિત્રકાર શ્રી ગુલામ મોહમ્મદ શેખને કુંદનબહેન અંબાલાલ કલા-ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. તા. ૧૭-૫-૨૦૨૫ના રોજ ઉદ્યોગપતિ શ્રી યુ. એન. મહેતાના વ્યક્તિત્વ વિશેની ‘the prescription’ ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. શ્રી યુ. એન. મહેતાના અપ્રતિમ પુરુષાર્થની કેટલીક હકીકતો શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ કહી તેમને કહ્યું કે યુ. એન. મહેતા વિશેની આ ફિલ્મમાં એમના જીવન વિશેની પ્રસ્તુતિ થઈ છે. કાર્યક્રમના પ્રારંભે ગુજરાત વિશ્વકોશના ટ્રસ્ટી શ્રી પી. કે. લહેરીસાહેબે ગુજરાતી વિશ્વકોશની વિવિધ પ્રવૃત્તિ વિશે વાત કરી. તા. ૨૩-૫-૨૦૨૫ના રોજ ધીરુબહેન પટેલની જન્મશતાબ્દીએ ગુજરાત વિશ્વકોશ અને વિશ્વાના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ વ્યાખ્યાનમાં સર્વશ્રી રતિલાલ બોરીસાગર, ડૉ. ભરતભાઈ ભાગવત, માધવ રામાનુજ, અમિતાભ મડિયા, કબીર ઠાકોર અને નિસર્ગ ત્રિવેદીએ ધીરુબહેન પટેલનાં સંસ્મરણો યાદ કરીને વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. તા. ૩૧-૫-૨૦૨૫ના રોજ અર્પણ યાજ્ઞિકે મનમાં જાગતી વ્યગ્રતા (ANIXETY) ‘ઓળખ અને નિવારણ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૧૮-૬-૨૦૨૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ કવિ કાન્ત વિશે સંશોધન કરીને પ્રથમ વાર આ ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ ગુજરાત વિશ્વકોશમાં થઈ. એનું દિગ્દર્શન જય ખોલિયાએ કર્યું છે. શ્રી અમૃત ગંગરે કવિ કાન્તની ફિલ્મ વિશે વાત કરી હતી. તા. ૨૦-૬-૨૦૨૫ના રોજ ચિત્રકાર શ્રી પ્રફુલ્લ દવે કલા પ્રતિભા ઍવૉર્ડ અમિત અંબાલાલના હસ્તે શ્રી વૃંદાવન સોલંકીને એનાયત થયો. આ પ્રસંગે અનિલ રેલિયાએ શ્રી વૃંદાવન સોલંકીની ચિત્રકલા વિશે વાત કરી હતી

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા થયેલા કાર્યક્રમો

તા. ૧૬-૬-૨૦૦૫ના રોજ, સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, મિલઑનર્સ બિલ્ડિંગ ઑડિટોરિયમ (આત્મા હૉલ), અમદાવાદમાં ‘પુસ્તક પરિચય’ કાર્યક્રમ અંતર્ગત હરીશ મીનાશ્રુના પુસ્તક ‘ધ્રિબાંગ સુંદર એણી પેર ડોલ્યા’ વિશે પ્રો. અજયસિંહ ચૌહાણે અને ચં. ચી. મહેતાના પુસ્તક ‘હોહોલિકા’ વિશે મહેશ ચંપકલાલે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. તા. ૧૫-૬-૨૦૨૫ના રોજ, સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, (આત્મા હૉલમાં) કવિ શામળદાસ મૂળદાસ સોલંકી ‘શ્યામ સાધુ’ના ૮૫મા જન્મદિન પ્રસંગે ‘ઇન્દ્રધનુષ’ કાયક્રમ અંતર્ગત ‘શ્યામ સાધુના જીવન’ વિશે પ્રો. સુનિલ જાદવે અને ‘શ્યામ સાધુની કાવ્યસૃષ્ટિ’ વિશે સંજુ વાળાએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તા. ૧૯-૬-૨૦૨૫ના રોજ, ૫-૩૦ કલાકે (આત્મા હૉલમાં) યશવન્ત મહેતાના ૮૮મા

જન્મદિન પ્રસંગે 'શબ્દજ્યોતિ કાર્યક્રમ અંતર્ગત યશવન્ત મહેતાએ 'પોતાના જીવનકવન' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ઉપરોક્ત ત્રણેય કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

માઈધાર સ્થિત લોકવિદ્યાલયને મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક સન્માન' અર્પણ

તા. ૨૨-૬-૨૦૨૫ના રોજ મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક સન્માન' અર્પણ સમારોહ શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં માઈધારસ્થિત પંડિત સુખલાલજી લોકવિદ્યાલયમાં યોજાયો હતો. ગોહિલવાડના ગૌરવરૂપ શિક્ષણક્ષેત્રે નવી કેડી કંડારનાર માઈધારસ્થિત પંડિત સુખલાલજી લોકવિદ્યાલયને શ્રી મનુભાઈ પંચોળી દર્શક ફાઉન્ડેશન સંસ્થા દ્વારા અર્પણ સમારોહમાં મોરારિબાપુના આશીર્વચન સાથે સંસ્થાના અગ્રણીઓના હસ્તે લોકવિદ્યાલયના કલ્યાણભાઈ ડાંગર, ભાવનાબહેન પાઠક, પાતુભાઈ આહીર, નિર્મળભાઈ પરમાર તથા એભલભાઈ ભાલિયાને 'દર્શક સન્માન' અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મોરારિબાપુએ લોકભારતી સહિત કેટલીક સંસ્થાઓ સાથે આત્માનો સંબંધ ગણાવી રાજીપો વ્યક્ત કર્યો. સમારંભના અધ્યક્ષસ્થાનેથી રઘુવીર ચૌધરીએ લોકભારતી અને આ લોકવિદ્યાલયના સાફલ્ય ઉલ્લેખમાં મોરારિબાપુ દ્વારા થયેલ રામકથા અને ઉદ્યોગપતિ દાતા બળવંત પારેખના યોગદાનને બિરદાવ્યું. તેમજ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓમાં રહેલ કર્તવ્ય-ભાવનાને બિરદાવ્યું હતું. આ પ્રસંગે શ્રી મનસુખ સલ્લાએ દર્શક ફાઉન્ડેશન સંસ્થાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી અરુણ દવેએ પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. આ પ્રસંગે દિલીપભાઈ સંઘાણી, પ્રકાશભાઈ શાહ અને પંકજભાઈ શુક્લાએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. સંજયભાઈ ચૌધરીએ કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. મહેન્દ્રસિંહ પરમારે સંચાલન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે ભરતભાઈ દવેના નેતૃત્વમાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પ્રાસંગિક ગીતનું ગાન પ્રસ્તુત થયું હતું. અજય રાવલે આભારવિધિ કરી હતી.

આર્ટ્સ રિસર્ચ કાર્યક્રમ માટે દરખાસ્ત આવકાર્ય છે.

ઇન્ડિયા ફાઉન્ડેશન ફોર ધ આર્ટ્સ (IFA) દ્વારા ૨૦૨૫માં આરંભાયેલ આર્ટ્સ રિસર્ચ કાર્યક્રમ, કલામાં સંશોધન માટે વિવિધ અને લવચીક અભિગમોનું મૂલ્ય સ્વીકારે છે. IFA એવી પરિયોજનાઓ અમલમાં મૂકવા પ્રયત્નરત છે, જે સર્જનાત્મક, વિદ્વત્ત અને/અથવા સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ-પ્રથાઓમાં રહેલા જ્ઞાન અને વિચારની રીતોની શોધ કરતી હોય. આ પરિયોજનાઓ કે જે પૂછપરછ, સંવાદ, પ્રતિબિંબ અને પ્રયોગો દ્વારા કલાની ઊંડી સમજણના પ્રોત્સાહન હેતુ, ભારતમાં કલાત્મક પ્રથાઓના ઇતિહાસ અને અભિવ્યક્તિ પર વૈવિધ્યસભર દૃષ્ટિકોણ ધરાવતી હોય.

છેલ્લી તારીખ : ૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૫

અંગ્રેજી સહિત કોઈ પણ ભારતીય ભાષામાં તમે તમારી દરખાસ્ત લખી શકો છો. પ્રશ્નો અને રજૂઆત સંબધિત ચર્ચા માટે, હર્ષિતા બથવાલને harshita@indiaifa.org ઉપર વિષય 'આર્ટ્સ રિચર્સ માટે પરિયોજના દરખાસ્ત' સાથે ઇમેઇલ લખી જણાવશો.

ગુજરાતીમાં તમામ માર્ગદર્શિકા અહીંથી મેળવી શકાય છે.

https://indiaifa.org/sites/indiaifa/website/programme/ar/2025/gujarati-june pdf

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન, ‘ટાઇમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-9. ફોન : 26587947, 26576371

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના 2020-2021નાં પારિતોષિક નિર્ણાયકો અને વિજેતાઓની યાદી

ક્રમ	પારિતોષિકનું નામ	નિર્ણાયકનું નામ	પુસ્તકનું નામ/વર્ષ	પારિતોષિક વિજેતા	પ્રકાશકનું નામ
(1)	શ્રી ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક (લેખિકાનાં પુસ્તકો)	અનિલા દલાલ	આત્મબળને અજવાળે (2020)	પ્રીતિ શાહ	વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
			આરોહિણી અગ્નિશિખા (2021	પુષ્પા ભટ્ટ	લેખક પોતે
(2)	શ્રી અરવિંદ (સુવર્ણચંદ્રક) પારિતોષિક (ભક્તિવિષયક)	બારીન મહેતા	આગવો કબીર (2020)	સતીશચન્દ્ર વ્યાસ	એન.એમ. ઠક્કર
(3)	શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક (સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક)	બકુલ ટેલર	ભગવાનની વાતો (2021)	દિલીપ ઝવેરી	બીજલ પ્રકા.
(4)	શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક (નિબંધ, પ્રવાસ, સ્મરણો)	રમણ સોની	જેનાથી હું સર્જાયો... (2021)	નરેશ શુક્લ	પાર્શ્વ પ્રકાશન
(5)	શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા પારિતોષિક (એકાંકી)	શૈલેષ ટેવાણી	મહારાજા ભગવતસિંહજી (2021)	ભરત યાજ્ઞિક	પ્રવીણ પ્રકાશન
(6)	શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક (શિક્ષણવિષયક)	રૂપલ માંકડ	સા વિદ્યા યા.... (2021)	પ્રવીણ કુકડીયા	રન્નાદે
(7)	શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક (સમાજ, શિક્ષણ)	ચંદ્રકાન્ત વ્યાસ	વિશ્વ આધુનિક કેવી રીતે બન્યું? (2021)	પ્રવીણ જ. પટેલ	હર્ષ પ્રકા.
(8)	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક (હાસ્ય, વિનોદ, કટાક્ષ)	હરિકૃષ્ણ પાઠક	મૂળચંદ સાતમો (2020)	નલિની ગણાત્રા	હર્ષ પ્રકા.
(9)	શ્રી બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક (લોકભોગ્ય વિજ્ઞાન)	હસિત મહેતા	પાણી : પ્રકૃતિનો પ્રાણ (2021)	અંજના ભગવતી	વિશ્વકોશ
(10)	શ્રી રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી પારિતોષિક (સાહિત્યશાસ્ત્ર)	હેમન્ત દવે	આદિવાસી લોકસાહિત્યશાસ્ત્ર (2020)	ભગવાનદાસ પટેલ	ઈ. ગાં. રા. ર.
(11)	શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક (સર્જનાત્મક)	ઉદયન ઠક્કર	આલંભ (2021)	યામિની પટેલ	પ્રેસ મીડિયા
(12)	શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક (વિવેચન)	પિનાકીની પંડ્યા	રવીન્દ્રનાથનો કલાવૈભવ (2020)	સતીશચંદ્ર વ્યાસ	કલા પ્રતિષ્ઠાન
(13)	શ્રી નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક (બાળસાહિત્ય)	નટવર પટેલ	લીલ્લમ લીલ્લો લીલીયો (2021)	મનહર ઓઝા	અમોલ પ્રકા.
(14)	શ્રી ઉશનસ્ પારિતોષિક (સૉનેટ, ખંડકાવ્યો, પદ્યનાટક)	કમલ વોરા	ભગવાનની વાતો (2021)	દિલીપ ઝવેરી	બીજલ પ્રકા.

(15)	શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક (ગઝલસંગ્રહ)	શકીલ કાદરી	જલરવ (2021)	વારિજ લુહાર	પ્રવીણ પ્રકા.
(16)	શ્રી મહેન્દ્ર ભગત પારિતોષિક (એકાંકી/નાટ્યસંગ્રહ)	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	લા-માર (2021)	વીરુ પુરોહિત	ક્ષિતિજ પ્રકા.
(17)	શ્રી રમણ પાઠક ષષ્ઠિપૂર્તિ પારિતોષિક (નવલિકાસંગ્રહ)	મીનલ દવે	દેવચકલી (2021)	પ્રભુદાસ પટેલ	ડિવાઈન પ્રકા.
(18)	શ્રી સદ્‌વિચાર પરિવાર પારિતોષિક (પ્રેરક સાહિત્ય)	પ્રજ્ઞા પટેલ	આત્મબળને અજવાળે (2020)	પ્રીતિ શાહ	વિશ્વકોશ
(19)	શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક (ભાષાંતર)	અરુણા જાડેજા	પિંજર (2020-21)	શરીફા વીજળીવાળા	અરુણોદય પ્રકા.
(20)	શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક (સમાજશાસ્ત્ર)	ગૌરાંગ જાની	સરનામા વિનાનાં માનવીઓ (2020-21)	મિતલ પટેલ	નવજીવન પ્રકા.
(21)	શ્રી રમણલાલ સોની પારિતોષિક (બાળ-કિશોરસાહિત્ય)	ઈશ્વર પરમાર	હાથીભાઈની સ્કૂલ (2021)	કિરીટ ગોસ્વામી	ઝેડ-કેટ
(22)	શ્રી સુરેશા મજૂમદાર પારિતોષિક (સ્ત્રી અનુવાદક/કાવ્યસંગ્રહ)	ઉર્વશી પંડ્યા	કરિયાવરમાં કાગળ (2021)	પારુલ ખખ્ખર	લેખક
(23)	શ્રી ડૉ. રમણલાલ જોશી પારિતોષિક (વિવેચન)	સતીશ વ્યાસ	કાવ્યસત્ર (2020)	જૈમિનિભાઈ શાસ્ત્રી	આદર્શ પ્રકા.
			બાલકાવ્ય વિમર્શ (2021)	હરિકૃષ્ણ પાઠક	ગૂર્જર પ્રકા.
(24)	ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ) પારિતોષિક	----	---- ------ ------	--	--
(25)	ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા પારિતોષિક (લલિત નિબંધ)	યશોધર રાવલ	રણ, વન અને દરિયો (2020)	રાકેશ પટેલ	ડિવાઈન પ્રકા.
(26)	શ્રી દિનકર શાહ ‘કવિ જય’ પારિતોષિક (કાવ્યસંગ્રહ)	પ્રફુલ્લ રાવલ	પરિભ્રમણ (2021)	હર્ષદ દવે	પ્રવીણ પ્રકા.
(27)	શ્રી દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક (ગ્રામજીવન/લોકસાહિત્ય)	મનોજ રાવળ	સાધો (2021)	અશોકપુરી ગોસ્વામી	આર. આર. શેઠ
(28)	શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ પારિતોષિક (નવલકથા)	કિશોરસિંહ સોલંકી	કોરું આકાશ (2020)	અજય સોની	ડિવાઈન પ્રકા.
			ઇન્દ્રાવતી (2021)	કેશુભાઈ દેસાઈ	આર. આર. શેઠ
(29)	શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત)	હર્ષવદન ત્રિવેદી	સિંધાસનબત્રીસી (2020)	સુધા ચૌહાણ	પાર્શ્વ પ્રકા.
(30)	કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા પારિતોષિક (મૌલિક ગીતસંગ્રહ)	મહેન્દ્ર જોશી	કરિયાવરમાં કાગળ (2021)	પારુલ ખખ્ખર	લેખક
(31)	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક (ચિંતનાત્મક)	ટીના દોશી	કલરવ (2021)	હરદ્વાર ગોસ્વામી	આર. આર. શેઠ
(32)	શ્રી રામુ પંડિત પારિતોષિક (અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ)	------	---- ------ ------	----	
(33)	શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક (ભાષાવિજ્ઞાન, વ્યાકરણ)	------	---- ------ ------	----	

(34)	સર્વોદય આશ્રમ સણાલી (લોકસાહિત્યિક)	મનિષા દવે	-------- **કોઈને મળતું નથી** ----		
(35)	ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી પારિતોષિક (ચર્ચાપત્રી)	ડંકેશ ઓઝા	ચર્ચાપત્રી (2020-2021)	અશ્વિનકુમાર કારિયા	પાલનપુર
(36)	ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક (નવલકથા)	------	---- ------ ------	----	
(37)	ધનરાજ કોઠારી પારિતોષિક (પ્રથમ સર્જનાત્મક)	સંજય ચૌધરી	ધોળી ધૂળ (2020)	જયંત રાઠોડ	ડિવાઈન પ્રકા.
(38)	શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા પ્રેરિતપારિતોષિક (‘પરબ’, લેખ)	અભય દોશી	19 જનવરી કે બાદ યાતના લોકનો દસ્તાવેજ (જૂન-21)	પન્ના ત્રિવેદી	ગુ. સા. પ.
			દ્રૌપદીથી આધુનિક નારીની સંવેદનાનું નાટક (એપ્રિલ 22)	ઋષિકેશ રાવળ	
(39)	ચિ. શિ. ત્રિવેદીપ્રેરિત ન્હાનાલાલ અને રા. વિ. પાઠક પારિતોષિક (‘પરબ’, કાવ્ય)	રમણીક અગ્રાવત	ભદ્દ ખડકી (ડિસેમ્બર-2021)	યોગેશ વૈદ્ય	ગુ. સા.પ.
			ત્રણ કાવ્યો - રોટલાનો વ્યાપ, વિશાળ પૃથ્વી, ટેકા	વજેસિંહ પારઘી	
(40)	શ્રી નાનુભાઈ ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક (‘પરબ’, નિબંધ)	ઉત્પલ પટેલ	જેનાથી હું સર્જાયો! (મે-2021)	નરેશ શુક્લ	ગુ. સા. પ.
(41)	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક (‘પરબ’,નવલિકા)	પારુલ કં. દેસાઈ	પીડાને પાર (સપ્ટેમ્બર-2021)	કોશા રાવલ	ગુ. સા. પ.
(42)	શ્રી મોહનલાલ દવે ‘જીવનપ્રકાશ’ પારિતોષિક (ગ્રંથાવલોકન /ગ્રંથસમીક્ષા)	કિશોર વ્યાસ	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના સમગ્ર વાઙ્મય અંગે વિવેચકોના પ્રતિભાવોનું સંકલન-સંપાદન (રાજેન્દ્ર પટેલ) એપ્રિલ-જૂન-2023	અજય રાવલ	ફાર્બસ, ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક

નોંધ - (1) ‘પરબ’ પારિતોષિક ક્રમ નં. 38, 39, 40, 41 નિયમિત આપીએ છીએ.
(2) પારિતોષિક ક્રમ નં. 42 ગત વર્ષથી નવું શરૂ થયું છે, જેની નોંધ લેવા વિનંતી.

ભિખેશ ભટ્ટ (પ્રકાશન મંત્રી)
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સહૃદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહૃદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલ્લા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગ રૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી	**સંજય ચૌધરી**	**સમીર ભટ્ટ**
પ્રમુખ	કોષાધ્યક્ષ	મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ – અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને જૂન, ૨૦૨૫માં મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
	પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન		
૧.	અંબાલાલ હિંમતલાલ (પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ) હ. શ્રી અમિત અંબાલાલ	અમદાવાદ	૧૧,૦૦,૦૦૦
૨.	શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી (પ્રકાશન માટે)	અમિયાપુર	૧,૨૫,૦૦૦
૩.	શ્રી હરેશ ધોળકિયા (પરબ પ્રકાશન પેટે)	ભુજ	૧,૦૦,૦૦૦
૪.	શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી મણકીવાળા ચૅરિટેબલ ટ્રસ્ટ (સાદું દાન)	અમદાવાદ	૫,૦૦૧
૫.	એક સાહિત્યપ્રેમી	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૬.	શ્રી અશોકકુમાર ઠક્કર (વિશ્વસોશિયલ મીડિયા કાર્યક્રમ અંગે)	અમદાવાદ	૫૪૦

નવા આજીવન સભ્યોની યાદી

- જયપાલ થાનકી — જામનગર
- તરંગ દેવેન્દ્ર ચૌધરી — મહેસાણા
- કિશોર આર. ભટ્ટ — અમદાવાદ
- મૌલિકકુમાર પ્રજાપતિ — ગાંધીનગર
- ચૈતાલી એન. ઠક્કર — ભુજ
- ફાલ્ગુની વસાવા — અમદાવાદ
- સંધ્યાબેન વિજયકુમાર ભટ્ટ — બગસરા
- વિજયભાઈ ચંદુભાઈ પારેખ — અમદાવાદ

અગત્યની સુચનાઓ

(૧) ‘પરબ’નું લવાજમ હવે નીચે આપેલા QR કોડથી ભરી શકાશે.
લવાજમ : રૂા. ૧૫૦/- (એક વરસના)
સંસ્થાકીય લવાજમ : રૂા. ૩૦૦/- (એક વરસના)
આજીવન સભાપદ : વ્યક્તિ દીઠ રૂા. ૩,૦૦૦/-
સંસ્થા આજીવન સભ્ય પદ રૂા. ૫,૦૦૦/-
લવાજમ ભર્યા પછી તમારું સરનામું, સંપર્ક નંબર Whatsapp થી શ્રી ચંદ્રકાન્ત ભાવસારને નીચેના નંબર પર જાણ કરવી.
પોતાના નંબરથી ૯૭૭૩૨૨૨૪૨૫

(QR કોડ)

(૨) ટપાલની અનિયમિતતાને કારણે કેટલાક ગ્રાહકોને ‘પરબ’ના અંકો મળતા નથી. જે ગ્રાહકો ટપાલને બદલે કુરિયર દ્વારા અંક મેળવવા માગતા હોય તેમણે લવાજમ ઉપરાંત બીજા વાર્ષિક રૂા. ૨૫૦-૦૦ મોકલવાના રહેશે. આપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આ રકમ જમા કરાવશો પછીથી કુરિયર દ્વારા પ્રતિ માસ અંક મોકલવામાં આવશે. મોબાઇલ નંબર અવશ્ય મોકલવો.

આજીવન સભ્યો કુરિયર દ્વારા અંકો મેળવવા માગતા હોય તેમણે પણ વરસ દીઠ રૂા. ૨૫૦-૦૦ મોકલવાના રહેશે. પોતાનો મોબાઇલ નંબર અવશ્ય મોકલવો.

આ અંકના લેખકો

Ishan Doshi	: Room No.-2, Barrack No.-12, Munshinagar Bhavans College Campus, Andheri (west) Mumbai-400058. (M. 9833180574)
આમ્રપાલી દેસાઈ	: સી-૨૦૨, માર્વેલા બિલ્ડિંગ, ભીમરાડ કૅનાલ રોડ, અલથાણ, સૂરત-૩૯૫૦૧૭. (મો. ૯૪૨૭૧૦૪૮૫)
ઈતુભાઈ કુરકુટિયા	: વ્યાખ્યાતા ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. (મો. ૯૭૧૪૬૪૦૧૫૬)
કિરીટ દૂધાત	: A/૧, સુયોજન ઍપાર્ટમેન્ટ, સોલા ભાગવત વિદ્યાપીઠ પાસે, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૦. (મો. ૯૪૨૭૩ ૦૬૫૦૭)
કોશા રાવલ	: જી-૪૦૧, ન્યાસા સ્કાયડેલ, છાણી તળાવ સામે, છાણી દુમાડ રોડ, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૫૦. (મો. ૯૭૨૪૩૪૧૨૨૦)
ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	: ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખ્ખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. (મો. ૯૮૨૪૦૧૯૯૨૫)
દર્શના ધોળકિયા	: ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પૅરિસ બેકરી પાસે, ભુજ-૩૭૦૦૦૧. (કચ્છ) (મો. ૯૦૯૯૦૧૭૫૫૯)
ધર્મિષ્ઠા વાઘેશ્વરી	: ગુજરાતી વિભાગ, ભાષા સાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. (મો. ૭૩૫૯૧૯૩૪૩૬)
પન્ના ત્રિવેદી	: એ-૧, પ્રોફેસર્સ સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭. (મો. ૯૪૦૯૫૬૫૦૦૫)
બિપિન પટેલ	: ૧૮, આરોહીવિલા સોસાયટી, સનસિટી પહેલા, સરસ્વતી હૉસ્પિટલની પાસે, એસ. પી. રિંગ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮. (મો. ૯૯૨૫૨૧૩૯૪૧)
ભરત મહેતા	: 'મંદાર', બી-૯૭, યોગીનગર ટાઉનશિપ, રામકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૪૦. (મો. ૯૯૨૫૦૪૯૯૧૫)
ભરત વિંઝુડા	: 'રામકૃપા', ખાદી કાર્યાલય પાસે, સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી-૩૬૪૫૧૫. (મો. ૯૪૨૬૪૫૬૯૩૪)
મહેન્દ્ર દક્ષિણી	: બી/૬૦૨, સાવન સિગનેટ, આલાપ ગ્રીન સિટી પાસે, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭. (મો. ૯૫૩૮૮૫૦૧૫૬)
રવીન્દ્ર પારેખ	: ૧, યુનિયનધારા - મોદી બંગલા, અઠવાલાઇન્સ, સૂરત-૩૯૫૦૦૭. (મો. ૯૩૭૭૯૩૯૧૨૩)
વિપુલ પુરોહિત	: ગૌરીશંકર સોસાયટી, જ્વેલ્સ સર્કલ, ડેરી રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩. (મો. ૯૪૨૮૧૨૪૧૪૧)
વીરેન પંડ્યા	: ગુજરાતી વિભાગ, સરકારી આર્ટ્સ કૉલેજ, તળાજા, તા. તળાજા, જિ. મહુવા-૩૬૪૧૪૦. (મો. ૯૪૨૮૪૩૧૮૧૬)
સુમન શાહ	: sumangshah@gmail.com / suman-9-shah@yahoo.com
સ્નેહી પરમાર	: ગોકુલધામ, મેઘાણી સ્કૂલ પાછળ, પો.બૉ.નં. ૨, બગસરા-૩૬૫૪૪૦. (મો. ૯૪૨૭૨૮૩૩૮૧)
હરીશ શાહ	: સી-૧૨/એ, ક્રિષ્નાવેલી, ડુપ્લેક્ષ, ભાવનાપાર્ક સામે, અમિતનગર સર્કલ પાસે, કારેલી બાગ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૨. (મો. ૯૮૭૯૫૦૩૩૬૨)
હર્ષદ ત્રિવેદી	: 'સુરતા' એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪. જિ. ગાંધીનગર. (મો. ૯૭૨૩૫૫૫૯૪)
હાર્દિ ભટ્ટ	: ૫૭૧, ભાયજી રાયજી ખડકી, પાલડી ગામ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. (મો. ૯૭૩૭૫૭૭૨૨૨)
હાર્દિક વ્યાસ	: વૃંદાવન પાર્ક-૩, એસ. ટી. ડિવિઝન સામે, રામેશ્વર મહાદેવ મંદિર, લાઠી રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧. (મો. ૯૮૨૫૪૧૫૬૯૫)

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન નં. ૦૭૯ - ૨૭૭૫ ૧૭૦૩

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો (૨૫ % વળતર)

ક્રમ	પુસ્તક	લેખક	કિંમત રૂ.
૧.	પૃથ્વીથી અંતરિક્ષ ભણી	ચિંતન ભટ્ટ	૨૪૦
૨.	સાંપ્રત સમયનો પડકાર	પ્રવીણ ક. લહેરી	૨૦૦
૩.	ગુજરાત (આઠમી આવૃત્તિ, ૨૦૨૩)	–	૯૦૦
૪.	વિશ્વકોશની ગ્રંથયાત્રા	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૧૦૦
૫.	પ્રતાપી પૂર્વજો	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૧૭૦
૬.	કૅન્સર (પાં.આ.)	ડૉ. શિલીન શુક્લ	૧૫૦
૭.	સ્નેહાંકિત વિશ્વ	ભારતી રાણે	૨૦૦
૮.	રાજનગરનાં રત્નો	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૧૫૦
૧૧.	ભારતીય રંગભૂમિ ખંડ-૧	ભરત દવે	૧૫૦૦
૧૨.	ભારતીય રંગભૂમિ ખંડ-૨	ભરત દવે	૧૫૦૦
૧૩.	ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો	ધીરુભાઈ ઠાકર	૧૦૦
૧૪.	શિક્ષણવિદ ધીરુભાઈ ઠાકર	પ્રવીણ દરજી	૮૦
૧૫.	સત્યેન્દ્રનાથ બોઝ	પ્રહ્‌લાદ પટેલ	૯૦
૧૬.	સ્વસ્થ જીવનશૈલીનો આધાર : શાકાહાર	રાજશ્રી મહાદેવિયા	૮૦
૧૭.	રેલવેની વિકાસગાથા	જિગીષ દેરાસરી	૧૦૦
૧૮.	રસાયણવિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	જે. પી. ત્રિવેદી	૧૨૦
૧૯.	સવ્યસાચીનો શબ્દવેધ	પ્રફુલ્લ રાવલ	૨૭૦
૨૦.	જીવનશિક્ષણ	જસુભાઈ કવિ	૧૨૦
૨૧.	સ્વપ્નગ્રહની સફરે	યોસેફ મેકવાન	૧૪૦
૨૨.	હું ને કથા	લતા હિરાણી	૧૨૦
૨૩.	સ્વાધ્યાય-વિશેષ	સં. પ્રફુલ્લ રાવલ	૨૮૦
૨૪.	રણ જણજણનું	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૧૫૦
૨૫.	સૌહાર્દશીલ સારસ્વત	દર્શના ધોળકિયા	૮૦
૨૬.	પાણી : પ્રકૃતિનો પ્રાણ	અંજના ભગવતી	૨૦૦
૨૭.	સંસ્કૃતિ-સૂચિ	સં. તોરલ પટેલ, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૩૦૦
૨૮.	માતૃભાષાનો મહિમા	પી. જી. પટેલ	૧૬૫
૨૯.	ચીકુ	સોનલ પરીખ	૫૦
૩૦.	આત્મબળને અજવાળે	પ્રીતિ શાહ	૧૫૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નવાં પ્રકાશનો

મહાપંથી ‘પાટ’ પરંપરા અને તેના સંતકવિઓ

લે. : દલપત પઢિયાર

(કાચું પૂંઠું, પૃષ્ઠ : ૩૨૪, કિ. રૂ. ૬૦૦/-)

‘મહાપંથ’ અતિ પ્રાચીન લોકસાધનાપંથ ગણાય છે. આ પંથનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો, કોણે કર્યો, કઈ રીતે વિસ્તર્યો વગેરે પ્રશ્નોના સીધેસીધા ઉત્તર હાથ લાગવા મુશ્કેલ છે, પણ આ પંથ બહુધા નીચલા સ્તરના ગણાતા, સામાન્ય વર્ગના સંતો, ભક્તો, સાધકો અને બહુજન લોકોએ ખેડ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આજે પણ પંથ સામાન્ય સમાજોમાં અને નીચલા વર્ગના ગણાતા લોકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે. સામાન્ય જનસમાજની આસ્થા, ભક્તિ અને ધર્મભાવનાને ધારણ આપતો આ પંથ, તેના ઉદ્ભવકાળથી તે આજ સુધી તેના દેશકાળ મુજબ અનેક અવનવાં રૂપોમાં પરિવર્તન પામતો, એકધારો ચાલ્યો આવ્યો છે. આમ, ‘મહાપંથ’ લોકોની વચ્ચે ઉદ્ભવેલો, લોકોએ ઉઝેરેલો, લોકોએ ઝીલેલો અને લોકોએ જાળવેલો પ્રાચીન, વિશાળ લોકસાધનાપંથ છે. એ ‘લોકધર્મ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

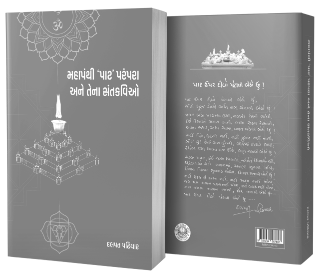

શબ્દમૂળની શોધ

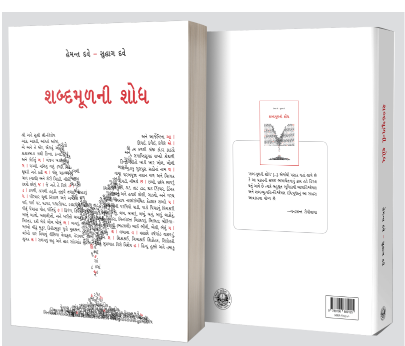

લે. : હેમન્ત દવે – સુહાગ દવે

(પાકું પૂંઠું, પૃષ્ઠ : ૨૧૬,

કિ. રૂ. ૬૫૦/-)

‘શબ્દમૂળની શોધ’ [...]. એમાંથી પસાર થતાં લાગે છે કે આ પ્રકારની સજ્જ ભાષાચેતનાનું કામ હવે વિરલ થતું આવે છે ત્યારે બહુશ્રુત ભૂમિકાથી ભાષાવિશ્લેષણ અને શબ્દવ્યુત્પત્તિ-વિશ્લેષણ દૃષ્ટિપૂર્વકનું આ સાહસ આવકારવા યોગ્ય છે.

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ગૂર્જરનું પુરસ્કૃત વિવેચન/સંદર્ભ સાહિત્ય

નિરીક્ષા	ઉમાશંકર જોશી	90
ભાવચર્યા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	170
ભાવરેખા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	100
નરસિંહ ચરિત્રવિમર્શ	દર્શના ધોળકિયા	300
સંતવાણી, લોકગીત અને લોકકથા	હસુ યાજ્ઞિક	320
ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની કેડીએ	દલપત ચૌહાણ	170
વિવેચનની વાટે	અરુણિકા મનોજ દરુ	160
રંગવિમર્શ	ભરત દવે	250
સમયને સથવારેઃ ગુજરાત	કુન્દનલાલ ધોળકિયા	300

ગૂર્જરના પુરસ્કૃત કાવ્યસંગ્રહો

નિશીથ	ઉમાશંકર જોશી	135
ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોશી	100
ટકોરા મારું છું આકાશને	યોગેશ જોશી	120
જેસલમેર	યોગેશ જોશી	35
બનારસ ડાયરી	હરીશ મીનાશ્રુ	170
સમય નજરાયો	રામપ્રસાદ શુક્લ	100
શબદ ગહન ગંભીરા	ઊજમશી પરમાર	75
વેળા	મનોહર ત્રિવેદી	125
મેરી-ગો રાઉન્ડ	નલિન રાવળ	45
પરલોકે પત્ર	હીરાબહેન પાઠક	45

ગૂર્જરનું પુરસ્કૃત પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

વિત્ત-પર્વ [ગુજરાતની આર્થિક વિકાસયાત્રા]	રોહિત શુક્લ	135
સાગર-પર્વ [ગુજરાતમાં બંદરવિકાસ અને મત્સ્યોદ્યોગ]	ગૌરાંગ વૈદ્ય	70
મોટો કોશ	સંપા. રતિલાલ નાયક	450
એક્યુપંક્ચર	ડૉ. પી. જી. શાહ	100

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન
રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001
ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન
102, લૅન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હૉલ સામે, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-380015
ફોન : 26934340, 98252 68759 Email. : gurjarprakashan@gmail.com,
website : gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન
૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગઝલસંગ્રહો-ગીતસંગ્રહો

ચિનુ મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કસબો	૧૨૫.૦૦
ઈર્શાદ	૩૦૦.૦૦
કાલાખ્યાન	૬૦.૦૦
આઘા પાછા શ્વાસ	૫૦.૦૦
શ્વેતસમુદ્રો (ગીતસંચય)	૬૦.૦૦
નકશાનાં નગર	૬૦.૦૦
એ (રૂબાઈ મુક્તક)	૫૫.૦૦
ઈનાયત	૪૦.૦૦

જલન માતરી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તપિશ	૨૦૦.૦૦
ઊર્મિની ઓળખ (ભાગ : ૧–૨)(ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા શાયરોની ઓળખ)	૨૪૦.૦૦
ઊર્મિનું શિલ્પ (શેર-વિવેચન-સંપાદન)	૨૦.૦૦

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ઊંડાણમાંથી આવે ઊંચાણમાં લઈ જાય (ગીતસંગ્રહ)	૭૫.૦૦
મનહરિયત (શેર સંપાદન)	૨૫.૦૦

મનહર મોદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મનહર અને મોદી	૧૦૦.૦૦
૧૧ દરિયા	૧૮૦.૦૦
ગઝલ સુભાષિત (ગુજરાતી ગઝલકારોના ચૂંટેલા શેરો)	૩૫.૦૦

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞ : સ્મૃતિ વંદના (સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ગીતો)	૫૦.૦૦
મુક્તિ મહોત્સવની મહેફિલ (રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો)	૫૦.૦૦
ધીરે વહે છે ગીત (ગઝલ–ગીતસંગ્રહ)	૩૦.૦૦

અદમ ટંકારવી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તમા	૭૦.૦૦
૧૦૮ ગઝલો	૭૫.૦૦
રિઝામણું	૭૦.૦૦
અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ચોપડી	૫૫.૦૦
અમેરિકામાં હોવું એટલે...! (ગઝલ/ઇન્ટરવ્યૂ)	૬૦.૦૦

ડૉ.એસ.એસ.રાહી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
છીપલાં (મુક્તક-રૂબાઈ-સંગ્રહ)	૨૨૫.૦૦
પીડાનાં ગુલાબ (મુક્તક, લઘુકાવ્ય, તાન્કાસંગ્રહ)	૫૦.૦૦
ઝુમ્મર (નઝમસંગ્રહ)	૨૨૫.૦૦
હૃદયની ગલીમાં (હૃદય વિશેના શેરનું સંપાદન)	૯૫.૦૦
ફૂલદાની (ફૂલ વિશેના શેરનું સંપાદન)	૫૦.૦૦
તલપ	૬૦.૦૦

હસમુખ મઢીવાળા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ભરી ક્હાનાને મટુકી મહીં રાધા મલકતી (સૉનેટસંગ્રહ)	૬૦.૦૦
કિનારો છું ભીનો (મુક્તકસંગ્રહ)	૮૦.૦૦
ગીતાંજલિ (પદ્યબંધ અનુપાઠ)	૧૮૦.૦૦
ગીતા હરિગીતા (સમભાવી અનુપાઠ)	૫૫.૦૦
ચંદ્રરથ (ગઝલ, ગીત, અછાંદસ)	૩૫.૦૦
સૂર્યરથ (સૅન્ડવીચ સૉનેટ)	૩૫.૦૦
યાયાવર (ગઝલમંજૂષ) સં : અભિલાષ મઢીવાલા, જાગૃતિ ત્રિવેદી	૯૦.૦૦

કેટલાંક નોંધપાત્ર પ્રકાશનો

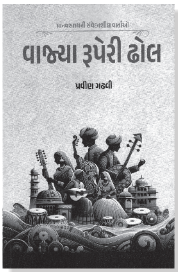

વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ
માનવસામ્યની સંવેદનશીલ વાર્તાઓ

પ્રવીણ ગઢવી

2025, પૃ. 192
કાચું પૂંઠું, ₹ 270

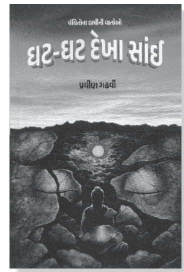

ઘટ ઘટ દેખા સાંઈ
વંચિતોના હામીની વાર્તાઓ

પ્રવીણ ગઢવી

2025, પૃ. 208
કાચું પૂંઠું, ₹ 300

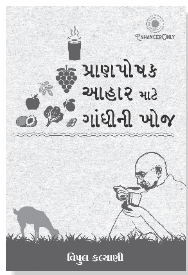

પ્રાણપોષક આહાર માટે ગાંધીની ખોજ

વિપુલ કલ્યાણી
સં. કેતન રૂપેરા

2025, પૃ. 64
કાચું પૂંઠું, ₹ 55

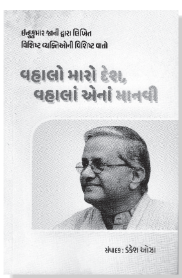

વ્હાલો મારો દેશ,
વ્હાલાં એનાં માનવી
ઇન્દુકુમાર જાની દ્વારા લિખિત વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટ વાતો

સં. ડંકેશ ઓઝા

2025, પૃ. 320
કાચું પૂંઠું, ₹ 390

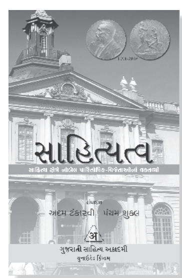

સાહિત્યત્વ
સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતાઓનાં વક્તવ્યોનો સંચય[૧૯૯૧-૨૦૧૬]

સં. અદમ ટંકારવી • પંચમ શુક્લ

2022, પૃ. 432
પાકું પૂંઠું, ₹ 675

પ્રાપ્તિસ્થાન **ગ્રંથવિહાર** ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949

ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુરિયર ચાર્જ અલગથી

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLET ની પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ. ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી•સંદર્ભસંકેત•ભારતીય નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી નવલકથા•સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા•સંજ્ઞાસંયોગ•કૃતિસમીપે, સર્જકસમીપે • કૃતિભાષ્ય

સંશોધન

જયંત ગાડીતનું કથાસાહિત્ય•ચાર નવલકથાકારો
કળાકારનો ઈતિહાસબોધ•આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા•મારી હકીકત•સંન્નિધાન (એક થી ત્રણ) વિવેચનના વિવિધ અભિગમો•રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ હિમાંશી શેલતનો વાર્તાલોક•મોહન પરમાર અધ્યયન ગ્રંથ- ૧ (નવલિકા)•કાફકા અને મેટામોર્ફસીસ

સઘન સ્વાધ્યાય શ્રેણી

ટાગોરની વાર્તાકળા•મંટોની વાર્તાકળા•વળામણા•મારી હકીકત • સત્યના પ્રયોગો•તમસ•ગોરા•બદલાતી ક્ષિતિજ•શર્વિલક•સિદ્ધાર્થ• સંસ્કાર•વેસ્ટલેન્ડ

ફિલ્મ આસ્વાદ શ્રેણી

મિર્ચમસાલા•ચારુલતા

PARSHVA PUBLICATION
LITERARY TRADITION SINCE 1975

105, નંદન કોમ્પ્લેક્ષ,
મીઠાખળી ગામ, રેલ્વે ફાટક સામે, અમદાવાદ - 380006

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા
કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

કાવ્યસંચય :

૧. હસ્તરેખાનાં વમળ (૧૯૮૮)	રન્નાદે પ્રકાશન	૧૧/-
૨. કલમથી કાગળ સુધી (૨૦૦૪)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૩. વિદેશવટો (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. બત્રીસ કોઠા વાવ (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૫. અછાંદોત્સવ (૨૦૧૩)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૨૫૦/-
૬. ચક્રવ્યૂહ (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૩૫૦/-
૭. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (૨૦૧૬)	બુકપબ	૩૫૦/-
૮. ન્યૂયૉર્ક નામે નગર (૨૦૧૭)	બુકપબ	૨૫૦/-
૯. ને હવે ગઝલોત્સવ (૨૦૨૦)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૧૦. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (૨૦૨૦)	ગ્રંથમ	૪૦૦/-
૧૧. મનસંહિતા (૨૦૨૨)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	૫૦૦/-
૧૨. મનોરથ (પ્રકાશ્ય)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	–

ગદ્યપ્રકાશન – નવલિકા :

૧. પરાયા શ્વાસ (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૨. સત્યેનની સકીના (૨૦૧૫)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૩. ભીતર અનારાધાર (૨૦૧૩)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. હું અને મારી કવિતા (૨૦૨૨)	બોલ્ડ પ્રકાશન	૨૫૦/-
૫. ત્રેવડ (૨૦૨૨)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૨૦૦/-

BHARAT TRIVEDI
927, David Walker Drive,
Tavares, Florida 32778, USA.
Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

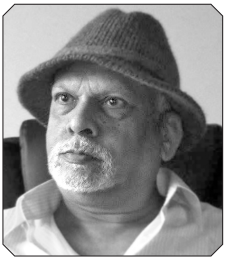

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન

રજિ. નં. ઈ/૧૯૯૨૧/અમદાવાદ

માનનીયશ્રી,

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના દિવંગત સાહિત્યકારના જન્મદિન/પુણ્યતિથિએ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક હેઠળ હયાત સાહિત્યકારના જન્મદિનની ઉજવણી થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ'માં હયાત સાહિત્યકાર પોતે પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપે છે. આજની નહીં પણ આવતીકાલની ૨૦ વર્ષ પછીની યુવાપેઢી શિષ્ટ સાહિત્યનું વાચન કરે એ હેતુથી 'પુસ્તક-પરિચય' કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે એ હેતુથી 'સંસ્કૃતપર્વઃવાગ્માધુરી'નું આયોજન કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે મધ્યયુગ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે પણ એ પહેલાંનો પ્રાગનરસિંહયુગ અથવા હેમયુગના ગુજરાતી જૈન સાહિત્યસર્જકોએ વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્યસર્જન કરેલું છે. એ સર્જકોનો પરિચય થાય અને એમની કૃતિઓ પર આપણી વિશેષ દૃષ્ટિ પડે એ હેતુથી 'પર્યુષણ સાહિત્યપર્વ' અને 'શબ્દસંપદા'નું આયોજન થાય છે. આ સિવાય પણ અન્ય પ્રકલ્પ દ્વારા સાહિત્યિક કાર્યક્રમનું આયોજન થાય છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીની ચિંતા કરવાને બદલે ભાષાનું સંવર્ધન થાય એ હેતુથી સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનું આયોજન થાય એ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે.

સંસ્થાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એ હેતુથી અને સંસ્થાનું આર્થિક ભારણ ઓછું થાય તેમજ સંસ્થાનું સ્થાયી ભંડોળ એકઠું થાય એ માટે સંસ્થા ડોનેશન માટે આપને નમ્ર અપીલ કરે છે. ૮૦G (૫) હેઠળ પણ મહત્તમ ડોનેશન આપી આપ ઈન્કમટૅક્સમાં રાહત મેળવી શકો છો.

આભાર સહ,
અપેક્ષા સહ,

— **મનીષ પાઠક**
(મે. ટ્રસ્ટી ઓમ કૉમ્યુનિકેશન)

બૅન્કની વિગત :

Name	: OM COMMUNICATION
Bank Name	: Punjab National Bank
Branch	: Sola Road.
A/c. No.	: 3937000100083947
IFS Code	: PUNBO393700
Address	: 13, Narottam Park, B/h. Agarwal Tower, Bhuyangdev Cross Road, Sola Road, Ghatlodia, Ahmedabad-380061 Mo. : 9825046684

જ્યાં પૉલ સાર્ત્ર ફ્રાન્સમાં રહેતા અને અસ્તિત્વવાદ નામની નવી ફિલસૂફી એમણે શોધી હતી. એક પુસ્તક અથવા એક સાહિત્યકૃતિ દેશ અને દુનિયામાં તરખાટ મચાવીને ક્રાન્તિ કરે છે તેના અનેક દાખલા મોજૂદ છે.

– **યાસીન દલાલ**

ઇસ્લામિક વિશ્વનો સૌથી વધુ ગેરસમજાયેલો કવિ હોય તો તે ઉમર ખય્યામ છે. પશ્ચિમી દેશોમાં તેનું જીવનદર્શન સુખવાદી, ઇન્દ્રિયવાદી, ભોગવાદી, નાસ્તિકવાદી, મજાવાદી અને શૃંગારવાદી લાગે છે. આપણે પૂર્વમાં ચાર્વાકની અને પશ્ચિમમાં એપિક્યુરસને ગણીએ છીએ તેમ. પણ તે વાત સાચી નથી. ગઈકાલ અને આવતી કાલની ભીંસ વચ્ચે આજ ને અત્યારને સમગ્રતાથી જીવવાની વાત એ માત્ર મજાવાદ નથી.

– **સુભાષ ભટ્ટ**

કવિ નાઝિમ હિકમેતને પોતાના રાષ્ટ્ર તુર્કી પ્રત્યેની નિસબત એટલી પ્રબળ હતી કે એની પ્રવૃત્તિ, ખાસ તો સ્વતંત્ર થવાની ઝંખના અને એ નિમિત્તે એના સર્જનમાં અભિવ્યક્ત થયેલો વિદ્રોહ ત્યાંના શાસકને કણાની માફક ખૂંચતો હતો. પરિણામે નાઝિમને એકાધિક વાર જેલવાસ ભોગવવો પડ્યો. અને એ દેશનિકાલની સજા પણ પામ્યો. એનું વિદ્રોહી માનસ એની કવિતામાં પમાય છે. એની પ્રણયકવિતાની અભિવ્યક્તિ આકર્ષક છે. વિશ્વની અનેક ભાષામાં એની કવિતા અનૂદિત થઈ છે. નાઝિમ હિકમેતનો જન્મ ૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨માં તુર્કીના સલોનિકામાં થયો હતો. નાઝિમનો પિતૃવંશ તુર્કીશ હતો અને માતૃવંશ જર્મન, પોલિશ અને જ્યોર્જિન હતો.

– **પ્રફુલ્લ રાવલ**

માર્ક્સ બાલ્ઝાકના પ્રશંસક રહ્યા છે. એમણે રહસ્ય અને શક્તિશાળી અને અત્યંત ધનિક, વ્યાજે પૈસા ધીરનાર શાહુકાર ગોબસેકના પાત્રને મૂડીવાદી સમાજમાં છૂપી રહેલી મૂડીનું પ્રતીક ગણ્યું છે. બાલ્ઝાક માટે આધુનિક ફ્રેન્ચસમાજ એ જન્મ અને ઉછેરથી ઉમરાવવર્ગ અને નાણાં ધીરનારા નવા લૂંટારાના સંઘર્ષ સિવાય કશું નથી.

– **બિપિન પટેલ**

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

ઍસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઑફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,

દેવમણી કૉલેજ, વિસાવદર.

ततः कमि् । તેથી શું ? So What?

તતઃ किम् । આ મંત્ર છે. અદ્ભુત મંત્ર છે. ઝેર ઉતારનાર મંત્ર છે.

દીનતાના વીંછીનું ઝેર ચડ્યું હોય કે આસક્તિના સાપનું ઝેર ચડ્યું હોય, આ મંત્રના મનનથી તે ઝેર ઊતરી જાય છે.

વિચાર સુખ આપે છે અને દુઃખ પણ આપે છે. સુખ આપે તેવા વિચારથી, સુખી થવાય અને દુઃખ આપે તેવા વિચારથી, દુઃખી થવાય.

કોઈને માન-સન્માન મળ્યાં, વૈભવ અને ઐશ્વર્ય સાંપડ્યાં. આપણને તે ન મળ્યાં. આપણામાં દીનતા આવી, નાનપ આવી. મનમાં ઝીણું ઝીણું અસુખ થવા લાગ્યું. તેવે સમયે, જો વિચાર ઝબકી જાય : તેથી શું? તેને મળ્યું છે તે, તેના પુણ્યથી મળ્યું છે. મને પણ મળવાનું હશે તો, ક્યારેક મારા પુણ્ય થકી મળશે...

...અને પુણ્યોદયથી કદાચ મળી ગયું, તેનાથી ગર્વ થવા લાગ્યો. પોતાની જાતને વિશેષ ગણવા લાગ્યા! ફુલાયા! ત્યારે પણ, જો આ મંત્ર યાદ આવે – તેથી શું? તો તરત જ, એ ઐશ્વર્યની અનિત્યતા અને અશરણતા સમજાઈ જશે અને આસક્તિ તૂટવા લાગશે.

'તેથી શું?' – એ મંત્ર વિચાર, ઐશ્વર્ય અને ભર્યા-ભાદર્યા જીવન વચ્ચે ઘૂંટાવા લાગે ત્યારે, બધા જ ભૌતિક પદાર્થોની નિઃસારતા, નિર્ગુણતા દેખાય છે. ક્ષણભંગુર ભૌતિક પદાર્થોની આસક્તિ ઓગાળવાનો આ મંત્ર છે. લાલસાને કાબૂમાં રાખવાનો સિદ્ધ મંત્ર છે. સાદા દેખાતા આ બે શબ્દોમાં ઘણું ઊંડાણ છુપાયું છે. જેમ જેમ વિચારતા જઈએ, તેમ તેમ એમાંથી નવા નવા અર્થ ઊઘડતા આવશે.

શું રાચીએ, જ્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ!

(પાઠશાળા) – **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ**

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

M.B. Prints®

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોનઃ ૩૨૯૦૬૬૫૫

આપણાં સુખ–દુઃખ તુલનાના!

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે, આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે!

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો'તો. અચાનક જ, કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું! સુખ, રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી...એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી, વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર–નારીને એણે જાત–જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયા. રે નસીબ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં! હાય રે! મારા પગમાં કાંઈ નહીં? હું ઉઘાડપગો! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો.

આને તો પગ જ ન હતા! તેને જોયો અને થયું :

હાશ! મને પગ તો છે! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ–દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધી આવે છે! આમ, આપણાં સુખ–દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ–દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું! અરે! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે. તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા) **– પ્રદ્યુમ્નસૂરિ**

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

Ganpat University

॥ विद्यया समाजोत्कर्षः ॥

DIAMOND QS I-GAUGE INDIAN UNIVERSITY RATINGS | NAAC A Grade Accredited University | Institution's Innovation Council ★★★★ | GSIRF ★★★★★

MBA in Innovation, Entrepreneurship, and Venture Development: A Gateway to Entrepreneurial Mastery

India has firmly established itself as a global hotspot for entrepreneurship, with its startup ecosystem ranked third globally. The country is home to over 115,000 recognized startups as of March 2024, according to the Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT), reflecting a dynamic surge in entrepreneurial activities across domains. This growth has been powered by government-backed initiatives such as Startup India, Digital India, Make in India, and Atmanirbhar Bharat, all of which aim to create a conducive environment for innovation, ease of doing business, and financial empowerment.

The Global Entrepreneurship Monitor (GEM) 2023–24 report marks a continued rise in India's Total early-stage Entrepreneurial Activity (TEA), indicating a thriving culture of innovation-led enterprises. India's TEA rate reached 16.2% in 2023, significantly up from pre-pandemic levels, showing a strong inclination among youth and professionals to venture into business. The Established Business Ownership (EBO) rate has also climbed, suggesting improved business sustainability and confidence.

In today's fast-paced business world, innovation and entrepreneurship are not just buzzwords but essential skills for success. Recognizing this, the prestigious GUNI Centre for Management Studies and Research has introduced an exhilarating MBA program in Innovation, Entrepreneurship, and Venture Development, designed specifically for business owners, successors of family businesses, and founders or co-founders of startups. This program is a beacon for those looking to scale new heights in their entrepreneurial journey, offering a blend of academic rigor and practical, hands-on learning that sets it apart.

At the heart of the program is its cutting-edge curriculum, developed and delivered by a cadre of international experts. Participants will embark on an international immersion experience, engage in strategic skill enhancement sessions, and gain exposure through boot camps tailored to foster enterprise scalability and an entrepreneurial mindset. The program's hallmark is its Entrepreneurship Integrated Learning Model (EILM), which synergizes case studies, simulation exercises, hackathons, bootcamps, and capstone projects, ensuring a learning experience that is both comprehensive and transformative.

One standout feature of this MBA program is its unparalleled access to a global entrepreneurial network and networking opportunities with industry leaders. Supported by the GUNI Centre for Entrepreneurship, participants benefit from the Ganpat Biznovation Pvt. Ltd., offering funding of up to 1 crore, and the GUNI Innovation Foundation, a government-recognized Intellectual Property Facilitation Centre. Additionally, the Guni Ecosystem provides financial assistance through SSIP (Student Startup and Innovation Policy) of up to 3 Lakhs, IPFC funding of up to 65 Lakhs, and Start-up Nodal Institute funding of up to 30 Lakhs, further enhancing support for aspiring entrepreneurs.

Furthermore, the program's affiliation with the Start-Up Nodal Institute, appointed by the Government of Gujarat, and its Incubation Centre with free co-working space, ensures that participants have all the resources at their disposal to turn their entrepreneurial dreams into reality. Adding to this rich ecosystem are the TWE (The World of Entrepreneurs) and TWS (The World of Startups) talk series, designed to inspire and educate through the experiences of successful entrepreneurs.

This MBA program is not just about acquiring knowledge; it's about transforming oneself into a visionary leader capable of driving innovation and growth. It's about being part of an elite network of professionals and tapping into resources that can catapult your venture to the next level. Whether you're looking to inject new life into a family business, scale a startup, or pivot your business model to capture new market opportunities, this program offers the tools, insights, and support to make it happen.

Any student who has completed a graduation course from a recognized university and aspires to pursue a career in Entrepreneurship can enroll in this program.

Visit this to know all other programs offered by Ganpat University.
guni.ac.in/programs

Ganpat Vidyanagar-384012,
Mehsana-Gandhinagar Highway
Dist.: Mehsana, Gujarat (North)

8100 61 61 61
www.guni.ac.in

PARAB 2025 July
RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.
GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month **ISSN : 0250-9747**

₹ 20

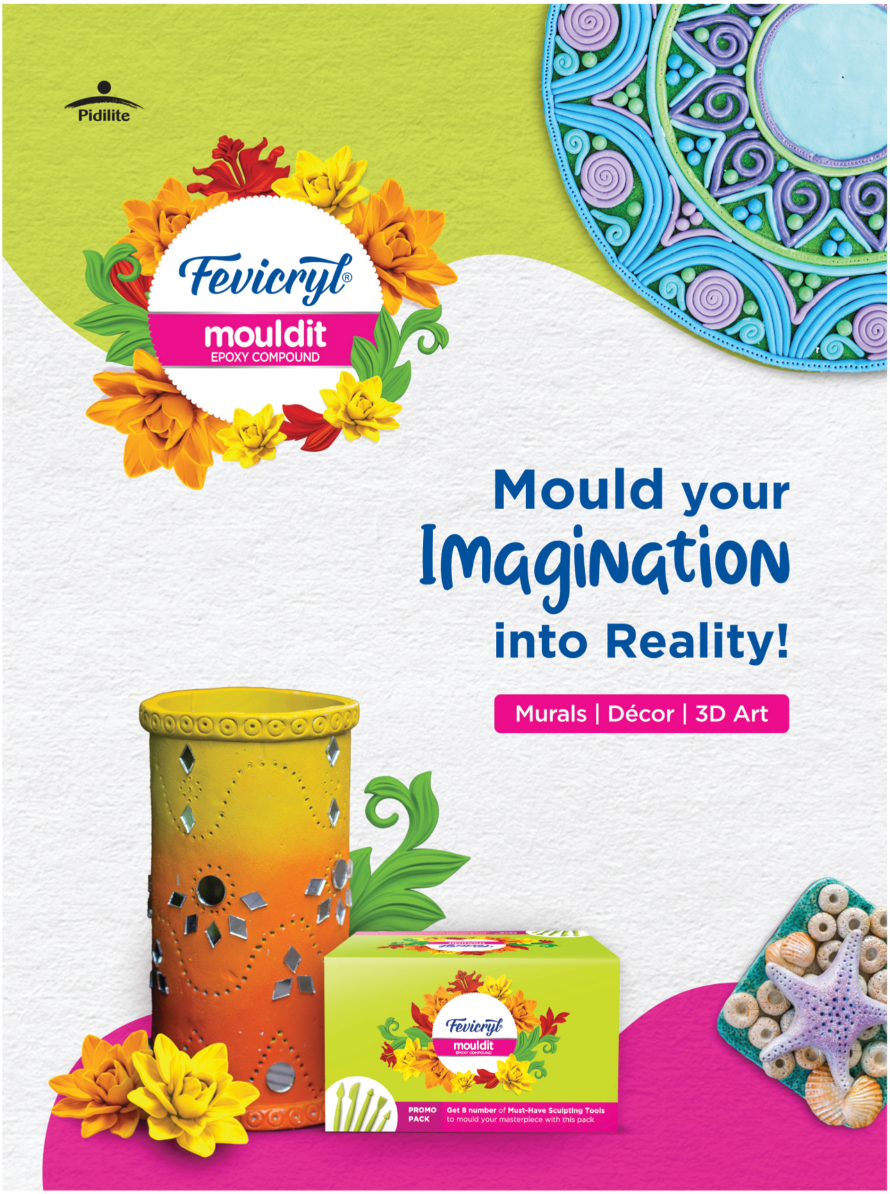

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **KIRIT DOODHAT.**